

Türkmenistanyň Bilim ministrliği

**Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet
uniwersiteti**

Awtor: B.R.Muhamedow

TELEKEÇILIK HUKUGY
(Okuw gollanma)

Ylmy redaktor: K.Haýdarowa

Aşgabat-2010

B.R.Muhamedow

TELEKEÇILIK HUKUGY
(Okuw gollanma)

Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi

Ylmy redaktor: K.Haýdarowa

Aşgabat-2010

M A Z M U N Y

Giriş.....	14
------------	----

I bölüm. TELEKEÇİLİK HUKUGYNYŇ UMUMY DÜŞÜNJELERI

§1 Telekeçilik hukugynyň predmeti, usuly we ulgamy...	18
§2 Telekeçilik işi düşünjesi we alamatlary.....	26
§3 Telekeçilik işiniň görnüşleri.....	38
§4 Telekeçilik gatnaşyklary barada düşünje.....	41

II bölüm. TELEKEÇİLİK HUKUGYNYŇ ÇEŞMELERI

§1 Telekeçilik hukugynyň çeşmeleriniň görnüşleri.....	44
§2 Kadalaşdyryjy hukuk namalar.....	45
§3 Türkmenistanyň halkara şertnamalary.....	51
§4 Telekeçilik şertnamalary.....	54
§5 İş dolanyşygynyň adatlary.....	55

III bölüm. TELEKEÇİLİK İŞİNİŇ GURAMAÇYLYK-HUKUK GÖRNÜŞLERI

§1 Umumy düşünje.....	57
§2 Telekeçilik işiniň guramaçylyk-hukuk görnüşlerini tapawutlandyryan alamatlar.....	60
§3 Hususy telekeçilik we döwlet telekeçiligi düşünjeleri.....	66

IV bölüm. ÝURIDIKI ŞAHSY DÖRETMEZDEN TELEKEÇİLİK İŞİNİ AMALA AŞYRMAGYŇ USULLARY

§1 Umumy düşünje.....	68
§2 Fiziki şahsyň telekeçilik işi.....	71
2.1. Fiziki şahsyň telekeçi hökmünde döwlet belligine alynmagy.....	76
2.2. Kämillik ýaşyna ýetmedik telekeçileriň emansipasiýa meselesi.....	81
2.3. Daşary ýurtly raýatlaryň we raýatlygy ýok adamlaryň telekeçilik işi.....	84
2.4. Fiziki şahsyň telekeçilik işiniň amatlyklary we ýetmezçilikleri.....	87
§3 Filiallar we wekillikler.....	91
3.1. Filialy we wekilligi döwlet belligine almak we olary dolandyrmagyň aýratynlyklary.....	95

V bölüm. TELEKEÇI ÝURIDIKI ŞAHSLARYŇ İŞİNİŇ GURAMAÇYLYK-HUKUK GÖRNÜŞLERI

§1 Ýekebara kärhana.....	97
1.1. Ýekebara kärhanany açmagyň tertibi.....	101
1.2. Ýekebara kärhanany dolandyrmagyň aýratynlyklary.....	105
§2 Hojalyk şereketi.....	112
2.1. Hojalyk şereketini açmagyň tertibi.....	119
2.2. Hojalyk şereketini dolandyrmagyň aýratynlyklary.....	125
2.3. Hojalyk şereketiniň amatlyklary we çäklilikleri.....	128
§3 Hyzmatdaşlyk kärhanasy.....	130

3.1. Hyzmatdaşlyk kärhansyny açmagyň tertibi we ony dolandyrmagyň aýratynlyklary.....	130
§4 Paýdarlar jemgyýeti.....	136
4.1. Umumy düşünje.....	136
4.2. Paýdarlar jemgyýetiniň görnüşleri.....	139
4.3. Paýdarlar jemgyýetini döretmegiň tertibi.....	141
4.4. Paýdarlar jemgyýetiniň döwlet belligine alynmagy.....	148
4.5. Paýdarlar jemgyýetiniň ýolbaşçy edaralary.....	150
a) Paýdarlaryň umumy ýygnagy.....	151
b) Gözegçilik geňeşi.....	157
ç) Dolandyryş edarasy.....	160
d) Derňew topary.....	163
§5 Daýhan hojalygy.....	166
5.1. Daýhan hojalygyny açmagyň tertibi.....	168
5.2. Daýhan hojalygyny dolandyrmagyň tertibi.....	172
§6 Döwlet kärhanasy.....	176
6.1. Döwlet kärhanasyny döretmegiň hukuk esaslary....	177
6.2. Döwlet kärhansyny dolandyrmagyň tertibi.....	180

VI bölüm. TELEKEÇILIK BIRLEŞIKLERI

§1 Umumy düşünje.....	181
§2 Ýönekeý bileleşikler.....	184
§3 Bilelikdäki iş we kärhanalaryň birleşigi.....	186
§4 Transmilli korporasiýalar.....	191

VII bölüm. KIÇI WE ORTA TELEKEÇİLİK

§1 Kiçi we orta telekeçilik işi düşünjesi.....	195
§2 Kiçi we orta telekeçilik işiniň subýektleri.....	197
§3 Kiçi we orta telekeçiligiň ykdysadyýetdäki orny.....	201
3.1.Kiçi we orta telekeçiligiň dünýä ykdysadyýetindäki orny.....	201
3.2.Kiçi we orta telekeçiligiň Türkmenistanyň ykdysadyýetinde tutýan orny we gelejegi.....	205
§4 Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamagyň ugurlary.....	213
4.1.Döwlet goldawynyň kanunçylyk esaslary, ýörelgeleri we görnüşleri.....	213
4.2.Kiçi we orta telekeçiligiň maliýeleşdirilmegi.....	217
4.3.Kiçi we orta telekeçilige berilýän ýeňillikler.....	224

VIII bölüm. BATYP GALMAK DÜŞÜNJESI

§1 Batyp galmak düşünjesi we alamatlary.....	227
§2 Batyp galmagyň netijeleri.....	232

IX bölüm. KÄRHANANYŇ ÜÝTGEDILIP GURALMAGY, IŞINIŇ BES EDILMEGI, ÝATYRYLMAGY

§1 Kärhananyň üýtgedilip guralmagy.....	235
§2 Kärhanalaryň goşulmagy, birleşmegi.....	239
§3 Kärhananyň bölünmegi, bölünip aýrylmagy.....	241
§4 Kärhananyň işiniň ýatyrylmagynyň tertibi we netijeleri.....	244

X bölüm. TELEKEÇİLİK ŞERTNAMALARY

§1 Telekeçilik şertnamalary barada düşünje we aýratynlyklary.....	252
§2 Telekeçilik şertnamalaryny baglaşmagyň tertibi.....	255
§3 Telekeçilik şertnamalarynyň görnüşleri.....	257
Netije.....	260
Edebiýatlar.....	262

GIRIŞ

Täze Galkynyş zamanasynda Türkmenistanyň durmuş-ykdysady syýasatynda raýatlaryň gowy girdeji almaklary üçin amatly şertleri we deň mümkinçilikleri döretmegi, girdejileriň esasy çeşmeleriniň ýokarlanmagyny we ilatyň ýaşaýyş derejesini dünýä derejesine ýetirmegi göz önünde tutýan ugur saýlandy. Şol sebäpli, Türkmenistanda düýpli ykdysady, syýasy we medeni özgertmeleriň barşynda ykdysadyýetiň döwlete dahylsyz böleginiň ösdürilmegi aýratyn üns merkezinde saklanýar. Bazar özgertmeleri erkin telekeçiligi we hususy haryt öndürijileri döwlet tarapyndan goldamak, bäsleşik giňişligini döretmek, eýeçiligiň dürli görnüşlerini ösdürmek arkaly ykdysady ösüşi we amatly maýa goýum ýagdaýy üpjün edýär. Hormatly Prezidentimiziň alyp barýan syýasatynyň halk bähbitli, haýyrly tagallalarynyň biri-de, bazar ykdysadyýetini çuňlaşdyrmakda bitirilýän işlerdir. Halkyň oňat ýaşamaga, gurplanmaga bolan islegleriniň hasyl bolmagynyň bähbitli ýollarynyň biri-de, telekeçilik bolup durýar.

Telekeçilik düşünjesiniň sözme söz manysy fiziki we ýuridiki şahslaryň öz töwekgelçiliginde we emläk jogapkärçiliginde haryt öndürmegiň, satmagyň we

hyzmatlary etmegiň hasabyna yzygiderli girdeji almaga gönükdirilen özbaşdak hereketini aňladýar.

Telekeçilik işiniň häzirki döwürde ösüp barýan we ösen ýurtlaryň ykdysadyýetinde esasy orny eýeleýändigini sebäpli häzirki döwürde daşary ýurtlaryň hukuk ulgamynda telekeçilik hukugy özbaşdak hukuk pudagy hökmünde öwrenilýär. Türkmenistanyň hukuk ulgamynda telekeçilik hukugy özbaşdak hukuk pudagy diýlip kabul edilýär we degişli okuw jaýlarynda aýratyn ders hökmünde okadylýar. Telekeçilik hukugy dersiniň aýratynlykda okadylmagynyň maksady telekeçilik işini, telekeçilik gatnaşyklaryny we telekeçilige döwlet tarapyndan berilýän goldawyň hukuk esaslaryny içgin öwrenmekden, şol ugurdaky kanunçylygyň kämilleşmegine ýardam bermekden we telekeçilik sferasynda ýüze çykýan jedellerden baş alyp çykyp biljek hukukçylary taýýarlamakdan ybaratdyr.

Bu maksatlara ýetmek üçin degişli hukuk edebiýatlaryň taýýarlanmagy we olaryň türkmen dilinde çap edilmegi ilkinji zerurlyk bolup durýar. Eliňizdäki bu okuw gollanmasy Türkmenistanda telekeçilik işiniň hukuk esaslaryny bir kitapda jemlenmegi üçin edilen ilkinji synanyşykdyr.

Gollanma jemi on bölümden ybarat bolup, birinji we ikinji bölümlerde degişlilikde telekeçilik hukugynyň umumy düşüňjeleri we çeşmeleri barada Türkmenistanyň kanunçylygyna salgyylanmak bilen giňişleýin beýanlar berilýär. Üçünji bölümde, telekeçilik işiniň guramaçylyk-hukuk görnüşleri, olary tapawutlandyryýan alamatlar barasynda durlup geçilýär. Dördünji bölümde, ýuridiki şahys döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanmagyň usullary we olaryň aýratynlyklary hakynda gürrüň gozgalýar. Gollanmanyň iň uly bölümi hasaplanýan bäşinji bölüm, telekeçi ýuridiki şahslaryň guramaçylyk-hukuk görnüşleri barasynda barýar. Bu bölümde, ýekebara kärhana, hojalyk şereketi, hyzmatdaşlyk kärhanasy, daýhan hojalygy, paýdarlar jemgyýeti we döwlet kärhanasynyň Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda açylyş tertibi we dolandyryş aýratynlyklary giňişleýin beýan edilýär. Altynjy bölümde, telekeçilik birleşikleri we olaryň görnüşleri beýan edilýär. Ýedinji bölümde, telekeçilik hukugynyň döwrebap meselesi bolan kiçi we orta telekeçilik barasynda giňişleýin beýanlar berilýär. Batyp galmak, kärhananyň üýtgedilip guralmagy we işiniň bes edilmegi baradaky düşüňjeler sekizinji we dokuzynjy bölümlerde beýan edilýär. Onunjy bölümde, telekeçilik

şertnamalary barada düşünje, baglaşmagyň tertibi we görnüşleri hakynda gürrüň gozgalýar.

Gollanma gysga wagtda taýýarlanylanylygy sebäpli telekeçilik hukugynyň käbir temalary gollanmada beýan edilmedi. Gelejekde telekeçilik hukugynyň käbir temalary bilen bu gollanmanyň üsti doldurylmaga degişlidir. Aýratynam, telekeçilik işiniň emläkleýin esaslary, ätiýaçlandyryş işi, telekeçilik işini ygtyýarlylandyrmak, gymmatly kagyzlar bazaryny hukuk taýdan düzgünleşdirmek we haryt nyşanlary we hyzmat ediş nyşanlary barasyndaky düşüňjeler gelejekde gollanma goşulmaga degişlidir.

Gollanma, yokary okuw mekdepleriniň telekeçilik hukuk dersleri üçin niýetlenendir. Şeýle hem bu gollanma, talyplaryň, ylmy işgärleriň, aspirantlaryň we mugallymlaryň ylmy işinde peýdalanylyp bilner. Galyberse-de telekeçilik işi bilen meşgullanmaga isleg bildirýänler tarapyndan, şeýle hem telekeçi ýuridiki şahslaryň işini kämilleşdirmek maksady bilen şol edaralarda ulanylyp bilner.

I bölüm. TELEKEÇİLİK HUKUGYNYŇ UMUMY DÜŞÜNJELERI

§1 Telekeçilik hukugynyň predmeti, usuly we ulgamy

Hukuk ylmy öz içinde dürli pudaklara bölünip öwrenilýär. Konstitusiýa hukugy, dolandyryş hukuk, jenaýat hukugy, raýat hukugy, telekeçilik hukugy we ş.m. Telekeçilik hukugy biziň ýurdumyzda beýleki hukuk pudaklaryna görä täzeligi bilen tapawutlanýar. Türkmenistanda telekeçilik hukugyna üç aspektden garamak mümkin:

1. **hukuk pudagy hökmünde** – telekeçilik işini, telekeçilik gatnaşyklaryny we telekeçilik häsiýetli geleşikleri düzgünleşdirýän hukuk kadalarynyň toplumyndan ybaratdyr.
2. **ylm hökmünde** – telekeçilik işini amala aşyrmakda we bu ugurdaky kanunçylygy kämilleşdirmek babatynda ýüze çykýan meseleleri öwrenýän konsepsiýalaryň, garaýyşlaryň (ideýalaryň) we teoriýalaryň toplumyndan ybaratdyr.
3. **okuw dersi hökmünde** – bilim edaralarynyň okuw programmasynyň düzüm birligi bolup, hukuk hünäri boýunça hünärmenleri taýýarlamak üçin zerur bolan bilimler toplumyndan ybaratdyr.

Telekeçilik hukugy aýratyn hukuk pudagy hökmünde kabul edilmegi bilen bir hatarda telekeçilik

gatnaşyklarynyň haýsy hukuk pudagynda düzgünleşdirilmelidigi hukuk ylmynda jedelli mesele bolup durýar. Bu mesele boýunça esasan iki garaýyş öňe sürülýär.

Dualistik konsepsiýasyna görä telekeçilik gatnaşyklary raýat hukugy we dolandyryş hukugynyň kadalary bilen düzgünleşdirilmelidir. Russiýaly hukukçylar bolan Ý.A. Suhanow we B.I. Puginskiý bu konsepsiýanyň esasy tarapdarlary bolup çykyş edýärler¹. Olaryň pikirine görä telekeçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirmek diňe bir raýat hukugyna degişli bolman, eýsem, dolandyryş hukugyna hem degişlidir. Bu konsepsiýa telekeçilik işiniň subýektleriniň döwlet häkimiýetiniň we ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary bilen bolan gatnaşklary (wertikal gatnaşklar) dolandyryş hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýänliginden ugur alýarlar.

Monistik teoriýasyna görä telekeçilik hukugy hukuk ulgamynyň özbaşdak hukuk pudagy bolup durýar².

Telekeçilik hukuk pudagyna özbaşdak hukuk pudagy hökmünde seretmän, muny dolulygyna raýat hukugy ýa-da dolandyryş hukuk pudagyna degişli etmek, biziň pikirimizçe dogry bolmaz. Elbetde, telekeçilik gatnaşyklary häsiýeti boýunça gorizonta we wertika häsiýetde bolup bilýänligini nazara alsak, dikligine (wertika) gatnaşyklaryň dolandyryş hukugynyň, keseligine (gorizonta)

¹ И.А. Смагина. Предпринимательское право. Москва 2010 с.7.

² И И.А. Смагина. Предпринимательское право. Москва 2010 с.8.
Предпринимательское право под редакцией Н.М. Коршунова, Н.Д. Эриашвили. Москва 2001.с.35.

gatnaşyklary bolsa raýat hukugynyň kadalary bilen düzgünleşdirilýändir³. Emma, bu telekeçilik gatnaşyklarynyň raýat ýa-da dolandyryş hukuk pudagyna degişli bolmalydygyny görkezmeýär. Hukuk ulgamynda islendik hukuk pudagy beýleki hukuk pudaklary bilen baglanyşyklydyr. Telekeçilik hukugy hem, öz gezeginde, konstitusion hukuk, raýat hukugy, dolandyryş hukugy, jenaýat hukugy, zähmet hukugy we beýleki hukuk pudaklary bilen baglanyşyklydyr.

Telekeçilik işiniň häzirki döwürde ösüp barýan we ösen ýurtlaryň ykdysadyýetinde esasy orny eýeleýändigini sebäpli häzirki döwürde daşary ýurtlaryň hukuk ulgamynda telekeçilik hukugy özbaşdak hukuk pudagy hökmünde öwrenilýär. Hatda köp ýurtlarda telekeçilik hukugy birnäçe kiçi pudaklara bölünip öwrenilýär. Mysal üçin, Fransiýada, Germaniýada, ABŞ-da we Türkiýede telekeçilik hukugy söwda hukugy, deňiz söwda hukugy, korporatiw hukugy, gymmatly kagyzzar hukugy, ätiýaçlandyryş hukugy, markalar we patentler hukugy ýaly öz içinde kiçi pudaklara bölünýär⁴.

³ Telekeçilik gatnaşyklarynda haýsy gatnaşyklaryň wertikal ýa-da gorizontallıkda bolýanlygy barada gollanmanyň 2-nji bölümünde giňişleýin maglumatlar berler.

⁴ Degişlilikde serediň: Fransiýa üçin Philippe Merle, Droit Commercial, Societes commerciales, Precis Dalloz, Paris 1996, Ocake K., «Сравнительное правоведение в схемах: общая и особенная части», Издательство «Дело», Москва 2000. c. 58,61; Germaniýa üçin Godin/Wiepert/Würdinger, Kommentar zum Handelsgesetzbuch, Bd.II, Berlin 1950. Ocake K., c. 59-60; ABŞ üçin Ocake K., c. 131-136. Rowley, Rowley on Partnerships, New York 1960. Türkiýe üçin

Türkmenistanyň hukuk ulgamynda telekeçilik hukugy özbaşdak hukuk pudagy diýlip kabul edilýär we degişli okuw jaýlarynda aýratyn ders hökmünde okadylýar. Telekeçilik hukugy dersiniň aýratynlykda okadylmagynyň maksady telekeçilik işini, telekeçilik gatnaşyklaryny we telekeçilige döwlet tarapyndan berilýän goldawyň hukuk esaslaryny içgin öwrenmekden, şol ugurdaky kanunçylygyň kämilleşmegine ýardam bermekden we telekeçilik sferasynda ýüze çykýan jedellerden baş alyp çykyp biljek hukukçylary taýýarlamakdan ybaratdyr.

Telekeçilik hukugynyň predmeti

Her bir hukuk pudagynyň özüniň düzgünleşdirýän predmeti bardyr. Telekeçilik hukugynyň predmeti telekeçilik işini, telekeçilik gatnaşyklaryny, jemgyýetiň hojalyk- hukuk gatnaşyklaryny, telekeçilik häsiýetli geleşikleri düzgünleşdirýän institutlardan we hukuk kadalarynyň toplumyndan ybaratdyr.

Her bir hukuk pudagynyň adaty bolşy ýaly pudagyň ulgamyny şekillendirýän kadalaşdyryjy hukuk namasy (bu köplenç kodeks bolup durýar) bolýar. Mysal üçin, raýat hukugynda raýat kodeksi, zähmet hukugynda zähmet kodeksi, jenaýat hukugynda jenaýat kodeksi bolýar. Telekeçilik hukugyna degişli gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalaryny bir bitewi ulgamda jemleýän kodeks käbir

Poroý, Tekinalp, Çamoglu, Bileleşikler we kooperatiwler hukugy, Stambul 1997. s.34-38.

ýurtlaryň hukuk ulgamynda heniz ýokdur⁵. Munuň ýerine telekeçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kadalar beýleki hukuk pudaklaryna degişli kadalaşdyryjy hukuk namalarynda görkezilendir ýa-da degişli meseleleri düzgünleşdirmek üçin ýörite kanunlar kabul edilendir. Mysal üçin, biziň ýurdumyzda telekeçilik işi bilen bagly umumy kadalar raýat kodeksinde beýan edilýär we aýratyn häsiýetli beýleki gatnaşyklar bolsa “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanuny, “Paýdarlar jemgyýetleri hakynda” Türkmenistanyň kanuny, “Söwda hakynda” Türkmenistanyň kanuny we şuna meňzeş ýörite kanunlar bilen düzgünleşdirilýär. Telekeçilik işi bilen bagly kadalaryň⁶ bir bitewi ulgamyny emele getirýän telekeçilik kodeksi ýa-da käbir ýurtlarda⁷ bolşy ýaly söwda kodeksi ady bilen biziň ýurdumyzda bir bitewi täze kodeksiň taýýarlanylmagy telekeçilik hukugynyň kämilleşmegine güýçli itergi berer. Aýratyn hem häzirki döwürde döwlet derejesinde üns hem-de goldaw berilýän kiçi we orta telekeçiligiň hukuk esaslaryny berkitmekde hem-de kämilleşdirmekde möhüm ähmiýetli başlangyç bolar.

⁵ Mysal üçin Russiýa Federasiýasynda, Gazagystanda, Ukrainada, Belarusiýada şeýle kodeks ýokdyr.

⁶ Bu kodekse raýat kodeksiniň umumy düzgünleri, salgyt kodeksiniň düzgünleri we mazmuny boýunça telekeçilik hukugyna degişli edip bolmaýan beýleki hukuk kadalary degişli bolup bilmez.

⁷ Mysal üçin Germaniýada telekeçilik bilen bagly esasy düzgünler 1897-nji ýylda kabul edilen Söwda kodeksinde bellenen. Bu kodeksiň ýany bilen Germaniýada kärhanalaryň käbir guramaçylyk-hukuk görnüşlerini düzgünleşdirýän birnäçe kanunlar hereket edýär. Ocakbe K., c. 60; Fransiýada täjirçilik kodeksi diýlip alynýar. Ocakbe K., c. 58.

Telekeçilik hukugynyň usuly

Türkmenistanyň telekeçilik hukugy hukugyň kompleksleýin pudagy bolup, raýat we dolandyryş hukuk kadalaryny birleşdiriji bolup çykyş edýär. Şol sebäpli telekeçilik hukugynyň usullaryna raýat we dolandyryş hukuklaryna mahsus usullar degişlidir. Bu usullary şu ýagdaýda görkezmek mümkin:

Imperatiw usul - berk görkezmesi bolan, gutarnykly gatnaşygy kadalaşdyrýan usul. Bu usul iki ýagdaýda ulanylyp bilner. Birinjisi, telekeçilik işiniň subýektleri bilen döwlet häkimiýetiniň we ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary bilen gatnaşklaryny düzgünleşdirmekde ulanylýar. Mysal üçin, telekeçiniň döwlet belligine alynmagy, telekeçi ýa-da kärhana hökmünde döwlete salgyt tölemegi we ş.m. Ikinji ýagdaý, telekeçilik işiniň subýektleriniň öz aralaryndaky hojalyk hukuk gatnaşyklarynda ýüze çykyp biler. Mysal üçin, raýat hukugynyň hak isleýiş wagtynyň möhletleri babatyndaky kadalary taraplaryň ylalaşygy arkaly üýtgedilip bilinmez. Taraplaryň şertnamada möhletleri üýtgetmek hakynda ylalaşmalary hakyky däldir. Çünki, raýat kodeksiniň bu kadasy imperatiw häsiýete eýedir⁸.

Dispozitiw usul – subýektlere kesgitli bir hereketiň görnüşini erkin saýlap almaga mümkinçilik berýän usul. Bu usul telekeçilik işiniň subýektleriniň telekeçilik işini amala aşyrýan wagty şeýle hem öz

⁸ Türkmenistanyň Raýat kodeksi Aşgabat-1999. 165-madda.

aralaryndaky hojalyk hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirmekde ulanylýar. Mysal üçin,, telekeçilik işiň görnüşini saýlamakda, kärhananyň guramaçylyk-hukuk görnüşini saýlap almakda ýa-da şertnamanyň käbir şertlerini (möhletini, taraplaryň borçnamalaryny kesgitlemek) taraplaryň ylalaşmagy boýunça kesgitlemek mümkinçiligi we ş.m.

Telekeçilik hukugynyň ulgamy

Islendik ylymda, bilimde, ykdysadyýetde bolşy ýaly, hukuk ylmynyň pudaklaryny öwrenmek üçin hem kesgitli, takyk ulgamyň bolmagy hökmany zatdyr. Türkmenistanyň telekeçilik hukugynyň kesgitli ulgamy barada anyk zat aýtmak dogry bolmaz. Çünki, heniz telekeçilik hukugy biziň ýurdumyzda täze hukuk pudagy hasaplanýar. Şol sebäpli 1979-njy ýylda kabul edilen we häzirki günde hereket edýän Türkmenistanyň kanunçylyk pudaklarynyň umumy hukuk klassifikatorynda telekeçilik hukugyna degişli kesgitli ulgam görkezilen däldir. Hatda klassifikatorda telekeçilik hukugy aýratyn pudak hökmünde hem görkezilmeýär. Täze Galkynyşlar döwrüniň yglan edilmeginden soňra düýpli hukuk reformasynyň amala aşyrylandygyny we ýurdumyzyň ykdysadyýetinde telekeçiligiň uly ähmiýete eýe bolandygyny nazara alanymyzda, Türkmenistanyň kanunçylyk pudaklarynyň umumy hukuk klassifikatoryny täzeden taýýarlamak we muňa telekeçilik hukugyny aýratyn pudak hökmünde girizmek zerurlygy ýüze çykýar.

Türkmenistanyň telekeçilik hukugynyň ulgamyny okuw dersi hökmünde öwretmek maksady bilen iki bölüme bölüp bileris: umumy we aýratyn bölüm.

Umumy bölüm - telekeçilik hukugynyň esasy düzgünlerini özünde jemleýän bölüm bolup, muňa telekeçilik işi we telekeçilik gatnaşyklary hakyndaky düşünje, Türkmenistanyň telekeçilik hukugynyň çeşmeleri, telekeçilik hukugynyň subýektleri barada düşünje, batyp galmak, kärhanany dolandyrmagyň hukuk esaslary, telekeçilik işiniň döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň esaslary, telekeçilik işiniň emläkleýin esaslary we başgalary degişli etmek mümkin.

Aýratyn bölüm - telekeçilik işiniň aýratyn görnüşleriniň hukuk kepilliginiň soraglaryny özünde jemleýän bu bölüme fiziki şahsyň telekeçilik işi, filiallar we wekillikler, kärhanalaryň guramaçylyk-hukuk görnüşleri, daşary ýurt maýa goýumly telekeçilik işi, telekeçilik işinde bäsdeşlik, gymmat bahaly kagyzlar we beýleki zerur hasaplanýan temalary degişli etmek mümkin.

§2 Telekeçilik işi düşünjesi we alamatlary

Telekeçilik işi düşünjesi raýat we telekeçilik hukugynda esasy düşüňjeleriň biri bolup durýar. Häzirki wagtda bu düşüňjäniň kadalaşdyryjy kesgitlemesi Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň⁹ 2-nji maddasynyň 3-nji

⁹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi Aşgabat-1999.Mundan beýläk - Raýat Kodeksi diýlip alynýar.

böleginiň ikinji bendinde öz beýanyny tapýar. Muňa laýyklykda **”Emlägi peýdalanmak, harytlary satmak, işleri ýerine ýetirmek ýa-da şahslara hyzmat etmek arkaly birsyhly peýda almaga gönükdirilen özbaşdak we öz töwegelligiň bilen amala aşyrylýan iş”** telekeçilik işi hasaplanýar. Telekeçilik işiniň ýene bir kanuny kesgitlemesi 1993-nji ýylda kabul edilen Türkmenistanyň telekeçilik işi hakyndaky kanunda¹⁰ berilýär. Agzalan kanunyň 1-nji maddasyna laýyklykda telekeçilik (hususy iş başyny tutujylyk) – munuň özi raýatlaryň peýda ýa-da girdeji almaga gönükdirilen, öz adyndan hemem töwegelçilik edip we emläk jogapkärçiligini öz üstüne alyp, ýa-da ýuridik şahsyň - kärhananyň adyndan hem-de emläk jogapkärçiligini onuň öz üstüne alyp amala aşyran inisiatiwaly, özbaşdak işidir, hususy kärhanaçylyk işidir.

Telekeçilik işiniň kanunçylyk kesgitlelenmesine ýüzlenmämiz öwreniş maksatlar bilen bir hatarda regulýatiw (ugrukdyryjy) maksatlary hem yzarlaýar. Başgaça aýdylanda, bu kesgitleme aşakda sanalan takyk hukuk netijeleri ýüze çykarýar:

Birinjiden, telekeçilik işiniň kesgitlemesi ony amala aşyrmagyň prosesine bildirilýän talaplaryň girizilmegine esas döredýär. Mysal üçin, hereket edýän kanunçylyga laýyklykda telekeçilik işi bilen diňe döwlet tarapyndan bellige alnandan soň meşgullanyp bilner¹¹. Başga usul bilen

¹⁰ Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., № 9-10, 58- madda.

¹¹ Edara görmüşindäki tarapy döretmeýän hususy telekeçileri döwlet tarapyndan bellige almagyň tertibi hakyndaky 31 belgili Düzgünnamanyň 2-nji bölüminiň 1-nji

meşgullanmaga çalşylsa ähli gazanan girdejileriň döwletiň peýdasyna geçirilmegiň mümkinçiligine eltýän hukuk bozulma hökmünde garalýar. Diýmek, ilki bilen nämäniň döwlet belligine alynmaga degişlidigini, haýsy hereketlere telekeçilik işi hökmünde garalýandygyny çözmek zerurdyr. Bu barada aşakda has giňişleýin gürrüň ediler.

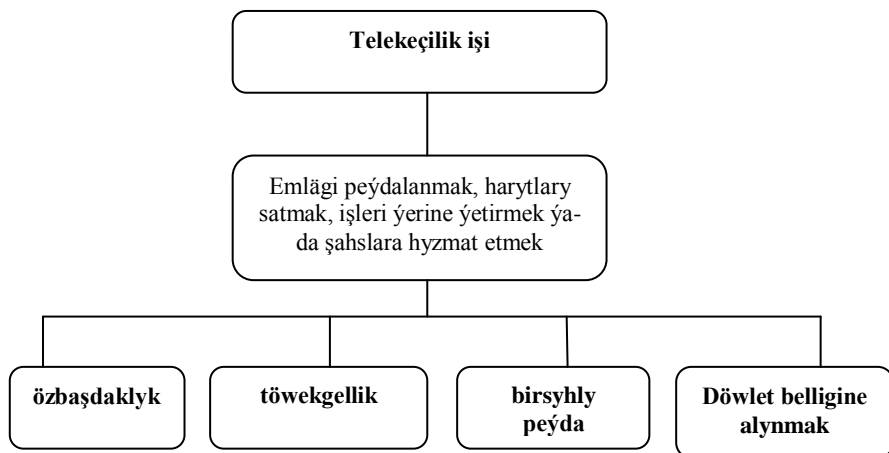
Ikinjiden, telekeçilik işiniň kesgitlemesi telekeçilik işine bildirilýän talaplary berjaý etmezlik jogapkärçilige eltýär. Mysal üçin, telekeçilik işi bilen meşgullanmak telekeçiniň salgyt borçnamalarynyň ýüze çykmagyna getirer¹².

Telekeçilik işiniň kesgitlemesi telekeçiligi raýatlaryň we ýuridiki şahslaryň işiniň beýleki görnüşlerinden çäklendirmekligi ygtyýar berýän (mümkinçilik berýän) birnäçe alamatlary özünde jemleýär. Şeýle çäklendirme tejribede örän uly ähmiýete eýedir. Çünki, belli bir işde telekeçiligiň alamatlarynyň barlygy ýa-da ýoklugy raýat, salgyt, dolandyryş, jenaýat, zähmet we kanunçylygynyň beýleki pudaklaryny kadalaşdyrýan belli bir hukuk gatnaşyklarynyň ýüze cykmagy ýa-da bes etmegi bilen baglanyşyklydyr. Hukuk edebiýatlarynda görkezilen alamatlaryň ulgamy klassifikasiýanyň dürli esaslaryna

bendi. Türkmenistanyň Ykdysadyýet we maliýe ministrligi we Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy tarapyndan 07.11.2003 ýylda tassyklan. (Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugynyň Başlygynyň 2005-nji ýylyň Gorkut aýynyň 7-sindäki № 44-Ö buýrugy bilen girizilen üýtgetmeleri we Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugynyň Başlygynyň 2008-nji ýylyň maý aýynyň 21-indäki № 23-Ö buýrugy bilen girizilen üýtgetmeleri hasaba almak bilen).

¹² Türkmenistanyň Salgytlar hayknda kodeksi Aşgabat -2008. 14-18-maddalary.

baglylykda aýry-aýry toparlara bölünýär¹³. Şol bir wagtda Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 2-nji maddasynyň 3-nji böleginiň ikinji bendinde berlen kesgitlemäniň beýan edilişiniň logikasyna laýyklykda, belli bir işi telekeçilik işine degişli etmek hakyndaky meseläniň çözgüdi üçin deslapky delil (subutnama) bolup hyzmat edýän yzygider dört sany alamaty aýratyn bellemek (tapawutlandyrmak) bolar. Şonuň bilen birlikde, kanuny telekeçilik işi diýlip diňe şu aşakdaky görkezilen ähli alamatlary özünde jemleýän iş ykrar edilnip bilner.

Birinji alamat – telekeçilik işini amala aşyrmagyň özbaşdaklygy. Özbaşdaklyk ilki bilen fiziki ýa-da ýuridiki şahsyň gös-göni öz adyndan, öz erki we öz bähbidi üçin raýat dolanyşygyna gatnaşmaklygy göz önünde tutýar.

¹³ Mysal üçin: Предпринимательское право Российской Федерации/Отв. ред. Е.П. Губин, П.Г. Лахно. - Москва 2003, с. 30-40; Предпринимательское (хозяйственное) право. Учебник в 2 т. Т. 1/Отв. ред. О.М. Олейник. - М., 2003, с. 18-28.

Mundan başga, telekeçi özüniň işiniň ugruny we usulyny özbaşdak (ýöne hukuk taýdan ygtyýar bermeleri we gadagan etmeleri göz önünde tutmak bilen) kesgitleýär. Hukuk we ykdysady ähmiýetli çözgütleri kabul edýär, önde goýlan maksatlara ýetmek üçin özüniň ygtyýarlygyndaky emläk, zähmet we beýleki serişdeleri (resurslary) peýdalanýar, özüni goramaklygy amala aşyrýar we özüniň hukuklaryny goramak, ýagny kazyýet goraglylygyna bolan hukugyny durmuşa geçirýär. Özbaşdaklygy bikanun cäklendirmek ýa-da hususy telekeçiniň ýa-da ýuridiki şahsyň işine bikanun goşulmak gadagan edilýär we şeýle hereketler wezipeli adam tarapyndan öz gulluk ýagdaýyny peýdalanmak arkaly amala aşyrylan bolsa munuň üçin jenaýat jogapkärçiligi göz önünde tutulýar¹⁴.

Ikinji alamat birinji alamat bilen berk bagly – telekeçi töwekgel hereket edýär. Hut öz adyndan belli bir özbaşdak çözgüt kabul eden telekeçi girdeji almak, adaty, howply däl serişdeleri ulanylanda gazanyp bolmajak başga telekeçilik netijeleri gazanmak maksady bilen potensial we real howpy döredýär. Töwekgel telekeçi nähilidir bir meseläniň çözgüdinde üstünlik gazanjakdygyny ýa-da gazanmajakdygyny, girdeji aljakdygyny ýa-da çykdaýj çykarjakdygyny önünden anyk bilmeýär¹⁵. Ilki bilen telekeçilik töwekgelligi diýlende, telekeçiniň kontragentleri (şertnama boýunça öz üstüne belli bir borç alan adam ýa-da

¹⁴ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi Aşgabat 1997. 238-madda. Muňa meňzeş kadalar üçin: Russiýa Federasiýasynyň Jenaýat kodesiniň 169-njy maddasy. <http://www.ukru.ru/code/08/169/index.htm>

¹⁵ Предпринимательское право Российской Федерации/Отв. ред. Е.П. Губин, П.Г. Лахно. - М., 2003, с. 31-32.

edara) tarapyndan borçnamalaryň bozulandygy sebäpli telekeçilik işinde çykdaýlaryň töwegelçiligi ýa-da telekeçä bagly bolmadyk ýagdaýlar boýunça şol işiň şertleriniň üýtgedilmegi, şol sanda garaşylýan girdejileriň alynmazlygy, şeýle hem beýleki ätiýaçlyk töwegelçilikleri, ýagny ähtimallyk we duýdansyzlyk alamatlaryna eýe bolan wakalary göz önünde tutulýar. Mundan başga-da, telekeçi buýrulan taslamanyň ýa-da obýektiň alynmazlyk mümkinçiligi görnüşinde innowasion we investision (maýa goýum) töwegelçilikleri, pul we karz töwegelçilikleri, şeýle hem pul ýitgilerinden hem möhüm bolan tehniki we ahlak töwegelçilikleri çekýär¹⁶.

Töwegelçilik ispan dilinden terjime edilende “gaýa” diýmegi aňladýar we bu düşünje ilkinji gezek deňiz gämi gatnawynda ýüze çykýar¹⁷. Telekeçilik işindäki töwegelçilik telekeçiniň täjirçilik töwegelçiligini aňladýar. Töwegelçilik – telekeçiligiň ömürlik ýoldaşdyr. Dünýa tejribesiniň görkezişi ýaly telekeçilik işi töwegelçiliksiz bäsdeşlige çydaman şol işiň bes edilmegine getirýär. Uly töwegelçilik tersine uly girdeji getirýär. Telekeçiniň iň esasy ussatlygy – ýitgä getirýän çäkden aşman akyla laýyk çäkde töwegelçilik etmekdir. Kä halatlarda öňden çäk edilmeýän ýagdaýlar hem ýüze çykýar. Mysal üçin, ýurtda ýa-da dünýäde durmuş-ykdysady we syýasy durnuklygyň bozulmagy, halkara

¹⁶ Предпринимательское (хозяйственное) право. Учебник в 2 т. Т. 1/Отв. ред. О.М. Олейник. - М., 2003, с. 19.

¹⁷ Предпринимательское право Российской Федерации/Отв. ред. Е.П. Губин, П.Г. Лахно. - М., 2003, с. 11.

maliýe çökgünligi, harby hereketler, sil alma, ýer titreme we beýleki ýagdaýlar. Şeýlelik bilen, hatda ähli mümkinçilikleri jikme-jik ölçäniň bilen hem, telekeçilik işiniň şowsuzlygy, başa barmazlygy aýryp bolmaz – bu bolsa telekeçiniň täjirçilik töwekgelçiligi hem bolup durýar.

Telekeçiligi şahsyň peýda ýa-da girdeji almaga gönükdirilen, öz adyndan hemem töwekgelçilik edip amala aşyrmagy, şahsyň jogapkärçiligini öz üstüne almaklygyny aňladýandyr. Telekeçilik töwekgelçilikden zelesiň az bolmagy üçin dürli hukuk çäreler hyzmat edýär: meselem, töwekgelçilikden ätiýaçlylandyrmak, öz ätiýaçlyk gaznalaryň döredilmegi.

Üçünji alamat telekeçilik işi elmydama emläkden peýdalanmak, harytlary satmak, işi ýerine ýetirmek ýa-da hyzmat etmek arkaly girdejinini ulgamlaýyn almaklygy maksat edinýänliginden ybarat. Ol şeýle hem görkezilen netijäni gazanmaklygy maksat edinýän işiň ulgamlaýyn amala aşyrylmagyny logiki göz önünde tutýar. Işiň ulgamlaýyn amala aşyrylmagy ähli ýerine ýetirilýän hereketleriň bir ýere jemleýän alamat hökmünde kabul etmek hakyndaky pikir bilen ylalaşmak gerek. Ulgamlaýynlygy kähalatlarda san parametrleriň üsti bilen beýan etmekligi synanyşýarlar, emma bu nädogry, sebäbi “iki amal ýa-da geleşik – bu entek ulgam däl, üç bolsa – talap edilýän ýagdaýy emele getirýär” diýen pikiri çynlakaý esaslandyrmak mümkin däl. Şonuň üçin amallaryň ulgamlaýynlygyny olaryň ýeke-täkligi, bölünmezligi, bir maksada gulluk etmek hökmünde düşündirmek gerek.

Eger peýda almak haýsydyr bir işiň esasy maksady bolmaýan bolsa, ol telekeçilige degişli edilip bilinmez. Islendik telekeçilik yzy üzülmeýän geleşikleriň zynjyry, her bir geleşik bolsa – girdeji almagyň bitewi toparyň halkasydyr. Netijede, telekeçi üçin işiň pudagy (söwda, gurluşyk ýada başga bir iş) däl-de, esasan girdeji almak zerurdyr. Haýsydyr bir işi telekeçilige degişli etmek üçin girdeji almak yzygiderlilik bolmalydyr. Haçanda kanunda gadagan edilmedik telekeçilik işi hemişelik esasyda amala aşyrylanda, iş yzygiderlidir. Ýöne yzygiderli we telekeçilik işine degişli bolan işler hökmany hemişelik iş bolmazlygam mümkin. Kanunda bir işiň telekeçilik işi diýlip hasaplanmagy üçin şol işiň birsyhly peýda almaga gönükdirilen bolmalydygy belenilýär. Şeýlelikde, telekeçilik işiniň yzygiderli häsiýetde bolmagy kanuny talap bolup durýar. Birsyhly peýda gazanmak işiň yzygiderli alnyp barylmagy bilen mümkin bolar. İş yzygiderli diýip kesgitlemek hem aňsat däl we tejribede bu babatda kynçylyklar ýüze çykýar. Hususanda, telekeçilik işine baha berlende kynçylyklar ýüze çykýar, haçanda subýektler telekeçilik işini gizlin amala aşyranlarynda we olar ýüze çykarylan halatynda bolsa subýektler amala aşyran işleri yzygiderli däl, bir gezeklik häsiýetli bolandygy sebäpli, telekeçilik işi bilen meşgullanýandygyny boýun almaýarlar. Mysal getireliň: Potrat şertnamasy esasynda 2-3 adam ýarym ýylyň dowamynda ýaşaýyş jaýyny gurup berdiler, tölegini bolsa ähli işlerini bolanyndan soň aldyrlar, ýagny bir gezekde. Diýmek, girdejeni yzygiderli almadylar, şonuň üçin hem telekeçilik ýok. Eger-de olar töleglerini her aýda alan

bolsalar, onda telekeçilik ýüze çykýar diýlip hasaplamak mümkinmi? Ýa-da ýene-de bir mesele: şu günler dürli sebäplere görä adamlar bir gezeklik bolan gurluşyk, abatlaýyş-bejeriş, potrat işlerinde işleýärler. Agzalan işleri telekeçilik işlerine degişli etmek üçin aýda, kwartalda, ýylda näçe gezek şol işleri amala aşyrmak gerek? Kanunçykaryjy birsyhly peýda almaga gönükdirilen iş diýmek bilen fiziki ýa-da ýuridiki şahsyň bir iş görnüşi bilen dowamly meşgullanmagyny göz önünde tutýar. Şol sebäpli 2-3 adam öz aralarynda ylalaşyp, gurluşyk, abatlaýyş-bejeriş işleri bilen meşgullanyp özüni we maşgalasyny bu işden gelýän peýda bilen ekleýän bolsalar, bu iş yzygiderli häsiýete eýedir we telekeçilik işi bolup durýandyr. Olaryň işi ýerine ýetirmekden gazanan peýdalaryny bir gezekde ýa-da her aýda almaklary peýdanyň yzygiderlilik häsiýetine täsir edýän faktor dälidir. Elbetde, bu diňe gurluşyk-abatlama işleri babatynda şeýledir. Haýsydyr bir işiň amala aşyrylmagynda birsyhly peýda almak maksadynyň barlygy ýa-da ýoklugyny anyklanylanda işiň häsiýetine we iş dolanyşygynyň adatlaryna görä jogap bermek dogry bolar.

Kanuny (legal) telekeçilik işiniň dördünji alamaty onuň gatnaşyjylaryny häsiýetlendirýär. Kanunda berkidilen tertipde bellige alnan şahslar (fiziki we ýuridiki şahslar), ýagny degişli raýat-hukuk derejesini alan şahslar telekeçiligiň subýekti bolup biler. Bu ýagdaýda “bellige alnan” söze fiziki şahslar we ýuridiki şahslar üçin aýry-aýrylykda giňişleýin düşünje bermek zerurdyr.

“Edara görnüşindäki tarapy döretmeýän hususy telekeçileri döwlet tarapyndan bellige almagyň tertibi hakyndaky” 31 belgili Düzgünnama laýyklykda ýuridiki şahsy döretmeýän hususy telekeçiler döwlet tarapyndan bellige alynmaklyga degişlidir. Bu kada Türkmenistanyň çäklerinde telekeçilik işini amala aşyrmagy maksat edinýän Türkmenistanyň raýatlaryna hem, daşary ýurtly raýatlara we raýatlygy ýok adamlara hem degişlidir. Hususy telekeçileriň döwlet belligine alynmagy barada kitabyň ikinji bölümünde giňişleýin düşündirişler berler.

Hususy telekeçileri döwlet belligine almak hakyndaky Düzgünnama laýyklykda ýuridiki şahsy döretmeýän hususy telekeçiler döwlet tarapyndan bellige alynmaklyga degişlidir. Bu kada Türkmenistanyň çäklerinde telekeçilik işini amala aşyrmagy maksat edinýän Türkmenistanyň raýatlaryna hem, daşary ýurtly raýatlara we raýatlygy ýok adamlara hem degişlidir. Hususy telekeçileriň döwlet belligine alynmagy barada ylmy işiň ikinji bölümünde giňişleýin düşündirişler berler.

Telekeçilik işi haýsydyr bir kärhana görnüşini döretmek arkaly amala aşyrylanda şol kärhana bellenen tertipde döwlet belligine alynmaga degişlidir. Çünki kärhanalar hukuk derejesi boýunça ýuridiki şahs hasaplanýarlar. Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 49-njy maddasynyň ikinji bendine laýyklykda ýuridiki şahsyň hukuk ukyby şol tarapyň döwlet belligine alnan pursatyndan başlap ýüze çykýar we onuň ýatyrylmagyny bellige almagyň tamamlanylan pursatyndan ýatyrylýar.

Ýuridiki şahsyň döwlet tarapyndan bellige alynmagyny düzgünleşdirýän kanun kadasy imperatiw bolany üçin hökmany häsiýete eýedir¹⁸. Kärhananyň döwlet belligine alynmagyň tertibi onuň guramaçylyk-hukuk görnüşine görä üýtgäp bilýär. Mysal üçin, ýekebara kärhananyň döwlet belligine alynmagy üçin hödürlenilýän resminamalar hojalyk şereketi üçin gerekli resminamalara görä düzüminiň ýünekeýligi bilen tapawutlanýar. Emma haýsy görnüş kärhana bolandygyna garamazdan kärhanalary döwlet belligine almagyň esasy maksady we wezipeleri birmeňzeşdir we şulardan ybaratdyr:

- Türkmenistanda kärhananyň döredilendigi, şeýle hem onuň üýtgedilip guralandygy ýa-da ýatyrylandygy hakyndaky hakykaty tassyklamak üçin;
- Türkmenistanda döredilýän, şeýle hem üýtgedilip guralmaga ýa-da ýatyrylmaga degişli kärhanalaryň ýeke-täk hasabyny ýöretmek üçin;
- Türkmenistanyň çäginde döredilen, üýtgedilip guralan ýa-da ýatyrylan kärhanalar hakynda ýuridik we fiziki taraplary degişli habar bilen üpjün etmek üçin.

Häzirki döwürde kompýuter äleminiň, kibernetikanyň adamzat ýaşayşyna barha has düýpli ornaşyp barýandygynyň, şeýlelikde şular bilen baglanyşykly adamzat jemgyýetiniň ýaşayşynda uly

¹⁸ Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 52-nji maddasynyň birinji bendine laýyklykda ýuridiki şahs kanunda kesgitlenýän tertipde döwlet tarapyndan bellige alynmalydyr.

özgerişleriň bolşy ýaly, onuň sözlük düzüminde hem täze adalgalaryň täze sözleriň goşulýandygynyň şaýady bolýarys. Elbetde, söwda, ykysadyýet, telekeçi, täjirçilik ýaly sözleri biz eýýäm köp wagtdan bäri ulanýarys we olaryň bir topary bolsa hatda asyrlar boýy ulanyp gelinýär. Ýöne welin täze tehnologiýanyň täze enjamlaryň serişdeleriň şol sanda kompýuter tehnikasynyň adamzat durmuşynda düýpli ornaşmagy täze adalgalaryň hem döremegine getirdi. Mysal üçin, bularyň häzirki zamanda ykdysady maliýe ulgamyndaky örän derwaýys bir işi aňladýan e-täjirçilik ýagny elektron täjirçilik diýmek bolar. Dogrusy, munuň özi biziň durmuşymyza, dilimize indi aralaşýan düşünjedir we adalgadyr. Hormatly Prezidentimiziň başlangyçlary we tagallalary netijesinde ýurdumyzda dünýä ylmynyň tejribesiniň gazananlarynyň örän ýokary tizlik bilen ornaşdyrylýandygyny nazarda tutsaň, e-täjirçiligiň hem durmuşymyzda işjeň ulanylyp başlanjak wagtynyň uzakda däldigine göz ýetirmek bolýar.

E-täjirçilik adalgasyňa bir söz bilen kesgitleme bermek mümkin däl. E-täjirçilik elektron täjirçilik inlis dilinde e-commerce, islendik bir harydyň kompýuter tehnologiýasynyň tehnika aragatnaşyk ulgamynyň degişli tehnologiýalaryň (ýagny akylyly kartočka smart cart, EFT, POS terminallary ýa-da faks) kömegi bilen satylmagyny we satyn alynmagyny umumylykda aňladýan düşünjedir, şol düşüňjani aňladýan sözdür¹⁹. Şonuň ýaly-da, e-täjirçilik pul töleg işleriniň internet ulgamy arkaly amala aşyrylyşyny

¹⁹ http://en.wikipedia.org/wiki/Electronic_commerce

hem aňladýar. Şu nukdaý nazardan, biz e-täjirçilik arkaly amala aşyrylýan işler bilen baglanyşyklykda e-ykdysadyýet (ýagny, elektron ykdysadyýet), e-kärhana (ýagny, elektron kärhana) ýaly sözleri söwda-ykdysady, maliýe durmuşymyzda ulanyp bileris.

Elektron aragatnaşyk ulgamlary eýýäm köp ýyllaryň dowamynda adamzadyň hyzmatynda baryp geçen asyryň 80-nji ýyllarynyň başlaryndan bäri dünýä jemgyýetçiligi internet ulgamyndan peýdalanýar. Emma e-täjirçilik ýagny internet arkaly söwda täjirçilik işleri 1997-nji ýyldan başlandy diýlip hasaplanylýar. Internet ulgamynyň ösmegi hem elektron täjirçiligiň ýüze çykmagy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr, elektron täjirçilik ýüze çykmazdan ozal internet ulgamy az sanly internet sahypalaryndan we maglumatlaryndan ybaratdy. 1997-nji ýylda internet ulgamynda amazon, google we yahoo ýaly elektron täjirçilik bilen meşgul bolýan sahypalaryň döredilip bary ýogy 1-2 ýylyň içinde olaryň dünýäde iň uly satyşlary amala aşyrmaklary elektron täjirçiligiň juda ýörgünli bolmagyna getirdi²⁰. Hatda 1999-njy ýylda e-täjirçilik bilen meşgul bolmagy netijesinde gazanylan girdejiniň Amerikada ykysady inflýasiýanyň derejesiniň peselmeginde uly rol oýnandygyny hünärmenler belläp geçýärler²¹.

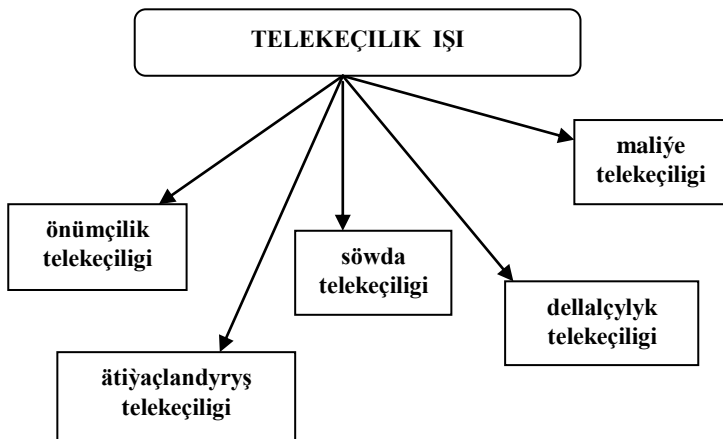
²⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Electronic_commerce

²¹ <http://www.ecommercetimes.com/?wlc=1258708825>

§3 Telekeçilik işiniň görnüşleri

Telekeçiligiň görnüşi telekeçiligiň özbaşdak ýa-da beýleki telekeçiler bilen birlikde (şeriketde) hereket edýändigine, telekeçilik işinde diňe öz emlägini ýa-da beýleki şahslaryň emlägini ulanylýandygyna, diňe öz işçi güýjüni ulanyandygyna ýa-da hakyna tutma işgärleri zähmete çekýändigine baglydyr. Şonuň esasynda telekeçilik işiniň şu üç esasy görnüşi tapawutlanýar: ýekebara, hyzmatdaşlyk we korporasiýa. Bular barada kitabyň indiki bölümlerinde giňişleýin gürrüň ediler.

Telekeçilik işi mazmuny boýunça esasan şu görnüşlere bölmek mümkin: önümçilik, söwda, maliýe, ätiýaçlandyryş, dellalçylyk²².

²² Н.М. Коршунов, Н.Д. Эриашвили Предпринимательское право, Москва 2001, с.14

Önümçilik telekeçiliginiň esasyny islendik görnüşindäki önümçilik emele getirýär: maddy, intellektual, döredijilik. Şunda telekeçi öz ýa-da edinilen zähmet serişdelerini, işçi güýjüni ulanyp, soňra alyjylara ýa-da söwda edaralaryna satmak maksady bilen önüm, hyzmatlary, maglumatlary, ruhy baýlyklary öndirilmegini gurnaýar. Önümçilik telekeçiligi biznesiň iň kyn, ýöne şol bir wagtyň özünde jemgyýet üçin wajyp görnüşleriniň biridir. Haýsydyr bir önümçilige başlamak üçin ýeterlik maýa goýum zerur bolup durýanlygy sebäpli önümçilik telekeçiligi telekeçiligiň beýleki görnüşleri ýaly hemmeler üçin gyzyklandyryjy däl. Önümçilik telekeçilige diňe bir harytlaryň önümçiligi degişli däl-de, eýsem gurluşyk işleri, aragatnaşyk hyzmatlary, durmuş hyzmatlary, maglumat önümçiligi hem degişlidir.

Söwda telekeçiliginde - telekeçiler taýýar önümi alyp-satyp, satyjy ýa-da alyjy hökmünde çykyş edýär. Söwda telekeçiligi barter we harytlaryň alyş-çalyş amallaryny (operasiýalaryny) öz içine alýar. Onuň önümçilik telekeçilikden aýratynlygy, harydy satyn alnan bahasyndan gymmat satyp boljak mümkinçiligidir, bu bolsa uly girdeji getiriýär.

Maliýe telekeçiligi - bu alyja satylýan ýa-da karzyna berilýän almak-satmak şertnamasynyň predmeti hökmünde milli pul birligi, daşary yurt walyutasy, gymmat bahaly kagyzlar çykyş edýär. Maliýe telekeçiligi pul serişdeleri özüne çekmekligi aňladýar. Ýöne şol pul serişdeleriniň eýelerine bellenilen möhletde we bellenilen möçberde

depozit göterim bilen yzyna gaýtarmak şerti bilen. Alnan pul serişdeleri karz alyja depozit möçberinden ýokary bolan möçberde karzyna berilýär. Agzalan möçberleriň tapawudy karz berijileriň girdejisi bolup durýar.

Ätiýaçlyk telekeçiligi - emläk, gymmatlyklar, göz önünde tutulmadyk ýagdaýlarda janyna şikes ýetirilende, kesgitli töleg möçberde telekeçi ätiýaçlandyrylana ýetirilen zyýanyň öwezini doljakdygyny kepil geçýär. Türkmenistanda ätiýaçlandyryş işini şu maksat bilen ýörite döredilen guramalar amala aşyrýarlar, olar üçin işiň şu görnüşi esasydyr. Ätiýaçlandyryş guramalary öz düzgünnamalaryna laýyklykda iş alyp barýar we Türkmenistanyň hereket edýän kanunlaryna laýyklykda döwlet tarapyndan bellige alynmaga degişlidir²³.

Dellalçylyk telekeçiligi bir görnüşi bolup durýar. Dellalçylyk şular bilen häsiýetlenilýär, ýagny telekeçi harytlary, gymmat bahaly kagyzlary, gymmatlyklary satmaýar we karz puluny bermeýär, ol diňe bir dellal hyzmatlaryny amala aşyrýar.

Türkmenistanyň ykdysady ulgamynda ähli ýokarda agzalan telekeçiligiň görnüşleri bardyr we olaryň her birisi ykdysadyýetde öz wezipelerini ýerine ýetirýärler. Islendik telekeçiligiň görnüşi döwlet, adam we jemgyýet üçin wajypdyr, olaryň düýp mazmunyny we aýratynlyklaryny açýan hukuk taýdan düzgünleşdirýän kadalar hem zerurdyr.

²³ “Strahowaniýe hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 4-nji maddasy.

§4 Telekeçilik gatnaşyklary barada düşünje

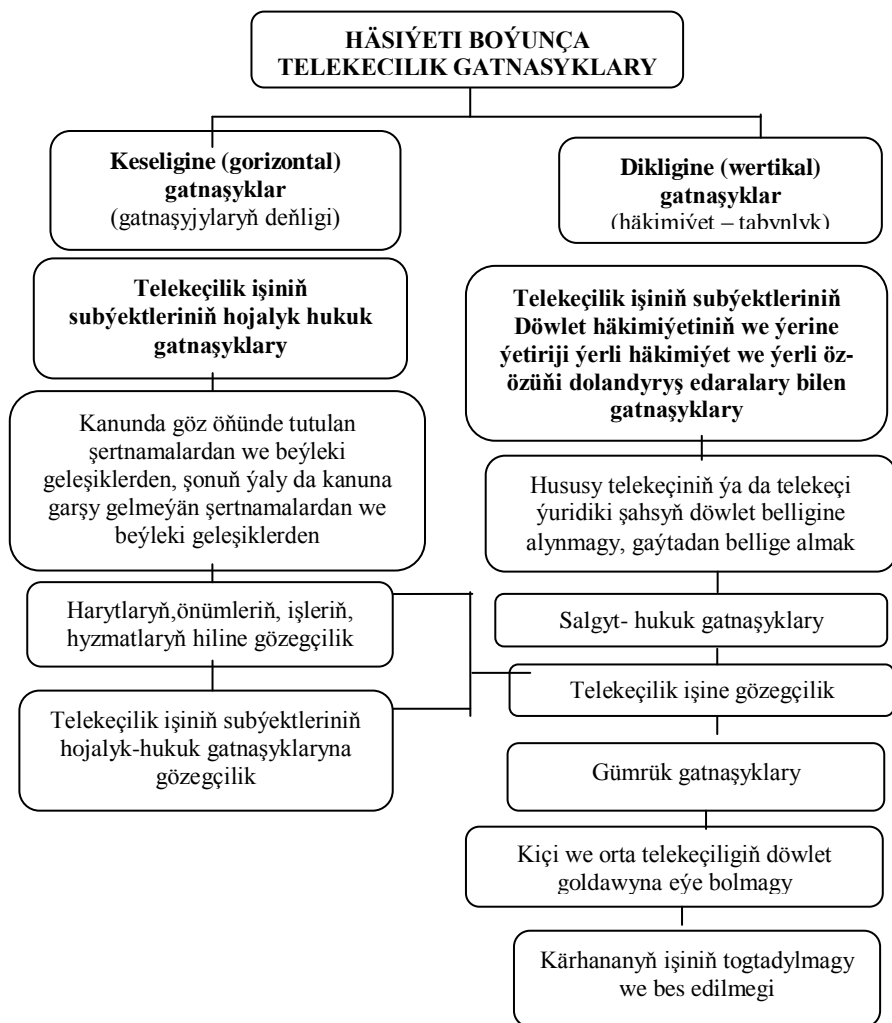
Söwda işi gurnalanda, şeýle hem önümler öndürlende işler, hyzmatlar amala aşyrlanda telekeçilik işiniň subýektleri dürli gatnaşyklara girýärler. Mysal üçin, kärhanany döwlet belligine almak, gerek bolan ygtyýarnamalary, rugsatnamalary almak, önümçiligiň serişdelerini, çig malyny, enjamlaryny satyn almak-satmak we ş.m. Haçanda şu gatnaşyklar hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilen halatlarynda, olar täze häsiýete eýe bolup, telekeçilik gatnaşyklary bolup durýarlar.

Telekeçilik gatnaşyklary häsiýeti boýunça iki topara bölünýär. Telekeçilik işiniň subýektleriniň öz aralaryndaky hojalyk hukuk gatnaşyklary we olaryň döwlet häkimiýetiniň we ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary bilen gatnaşyklary.

Birinji topara degişli gatnaşyklar ýagny, telekeçileriň özara gatnaşygy kanun esasynda ýa-da iki tarapyň arasynda baglaşylan şertnama esasynda ýüze çykýar. Şeýle gatnaşyklar häsiýeti boýunça raýat hukuk gatnaşygy hasaplanýar. Eýsem, jemgyýetde haýsy gatnaşyklar raýat hukuk gatnaşyklary hasaplanýar?

Raýat hukuk gatnaşyklary – munuň özi raýat hukugynyň kadalary bilen düzgünleşdirilýän jemgyýetçilik gatnaşyklarydyr. Raýat hukuk gatnaşyklary raýat hukugynyň predmetini emele getirýär we olar emläk gatnaşyklary we şahsy emläkleýin däl gatnaşyklary diýlip iki topara bölünýär. Raýat hukugy ilki bilen jemgyýetiň ykdysadyýet ulgamynda bolup geçýän emläk gatnaşyklary bilen baglanyşyklydyr. Bulara, ilkinji nobatda haryt pul

gatnaşyklary we hususy şahslaryň, şeýle hem hukuk şahslaryň arasynda ýüze çykýan emläk gatnaşyklary deňşlidir. Mundan başga-da raýat hukugy ylym, edebiýat, sungat, şekillendiriş sungaty eserlerini döretmek bilen baglanyşykly käbir şahsy emläkleýin däl gatnaşyklary hem düzgünleşdirýär.

Telekeçi şahs bilen döwlet edarasynyň arasyndaky gatnaşyk häsiýeti boýunça täjirçilik gatnaşygy däldir, emma muňa seretmezden bu gatnaşyk telekeçilik işi bilen baglanyşykly bolup, telekeçiligiň ösüşinde möhüm orun eýeleýär. Esasanam telekeçi şahs bilen döwlet dolandyryş edaralarynyň arasyndaky gatnaşyklary düzgünleşdirýän kanunçylygy seljermek, telekeçiligiň ösmeginde bökdençlik döredýän kadalary düýbünden täzelemek, hususy telekeçilige hemmetaraplaýyn döwlet goldawynyň berilmegini kanunlaşdyrmak häzirki günde esasy mesele bolup durýar. Hormatly Prezidentimiz telekeçilik ulgamynda döwlet strategiýasyny durmuşa geçirmeginiň tapgyrlaryny kesgitlemegiň örän wajypdygyny belläp, bu işiň umumylykda milli ykdysadyýeti özgertmekde konseptual çemeleşmeler bilen gönüden-göni baglanyşykly bolmalydygyny, telekeçilik işi bilen bagly kanunlaryň ählisinde tükelleýiş işleriniň geçirilmeginiň zerurdygyny, şonda diňe bir döwlet strategiýasynyň esaslaryna gaýtadan seretmän, eýsem lisenziýa berilmeginde, dürli hasaba alyş düzgünlerini amala aşyrmakda, konsessiýa işinde, daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmekde, erkin ykdysady zolaklary döretmekde we ösdürmekde, kärhanalary döwlet eýeçiliginden aýyrmakda hem-de hususylaşdyrmakda we beýleki ugurlarda zerur bolmadyk dolandyryş päsgelçilikleri aradan aýyrmagyň wagty gelendigini nygtaýar²⁴.

²⁴ Türkmenistan gazetini 10.09.2008.

II bölüm.TELEKEÇİLİK HUKUGYNYŇ ÇEŞMELERİ

§1 Telekeçilik hukugynyň çeşmeleriniň görnüşleri

Haçan da hukuk ylmynda hukugyň çeşmeleri barada aýdylanda, ilkinji bolup ol ýa-da beýleki hukuk kadalary ýüze çykýar. Telekeçilik hukugynyň çeşmeleri dürli hukuk pudaklarynyň kadalaryndan emele gelyändir. Konstitusion hukuk, raýat hukugy, zähmet hukugy, maliýe hukugy, dolandyryş hukugy, jenaýat hukugy, salgyt hukugy we halkara hususy hukugy telekeçilik hukugy bilen baglanyşykly bolan esasy hukuk pudaklarydyr. Agzalan bu hukuk pudaklary bilen bir hatarda telekeçilik hukugynyň kadalary telekeçilik işiniň subýektleriniň hojalyk işleriniň düzgünlerini kesgitleýär. Telekeçilik hukugynda esasy sfera gönüden-göni birsyhly peýda almaga gönükdirilen işleriň prosesinde jemlenýän hukuk gatnaşyklary bolup durýar.

Telekeçilik hukugynda hukuk kadalary bilen bir hatarda iş dolanyşygyň adatlary möhüm orun eýeleýär.

Telekeçilik hukugynyň esasy çeşmelerini dört topara bölmek mümkin:

- 1. Kadalaşdyryjy hukuk namalar;**
- 2. Türkmenistanyň halkara şertnamalary;**
- 3. Telekeçilik şertnamalary;**
- 4. İş dolanyşygynyň adatlary.**

Telekeçilik hukugynyň başinji çeşmesi hökmünde hukuk edebiýatlaryny görkezip bolar. Esasan hem telekeçilik işini düzgünleşdirýän kanunlara dogry we doly manyda berlen düşündirişler kanunlar bilen bir hatarda iş

ýüzünde giňden peýdalanylýar. Telekeçilik hukugyna degişli okuw gollanmalary, okuw kitaplary we belli bir mesele barada pikir beýan edilen monografiýalar we ylmy makalalar telekeçilik hukugynyň çeşmesi hasaplanyp bilner. Hukuk edebiýatlarynda orta atylan täze pikirler, konsepsiýalar köplenç hukuk kadalarynyň başlangyjy bolup çykyş edýär. Netije hökmünde hukuk edebiýatlary telekeçilik hukugynyň çeşmeleriniň biri diýmäge ýeterlik esas bar diýip hasap edýäris.

§2 Kadalaşdyryjy hukuk namalar

Kadalaşdyryjy hukuk namalar Türkmenistanda hukugyň esasy çeşmesi hasaplanýar. Türkmenistanda telekeçilik işini düzgünleşdirýän dürli hukuk pudagyna degişli kadalaşdyryjy hukuk namalar bardyr. Mysal üçin,, Türkmenistanyň raýat kodeksi, salgyt kodeksi, zähmet kodeksi, telekeçilik işi hakyndaky kanun, kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakyndaky kanun we beýlekiler. Türkmenistanda telekeçilik işini düzdünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalary öz içinde dört topara bölmek mümkin:

1. **Keseligine (gorizontal) gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalar:** telekeçileriň öz partnýorlary bilen ykdysady häsiýetdäki gatnaşyklar (alyjy-satyjy, buýrujy-ýerine ýetiriji we ş.m.). Bu topara degişli kadalaşdyryjy hukuk namalary mysal edip Türkmenistanyň raýat kodeksini görkezmek bolar.

2. **Telekeçilik işiniň içki gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalar:** kärhanany dolandyrmak, zähmet gatnaşyklary we ş.m. “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanuny,

“Paýdarlar jemgyýetleri hakynda” Türkmenistanyň kanuny, Türkmenistanyň Zähmet kodeksini bu topara degişli kadalaşdyryjy hukuk namalara mysal görkezilip bilner.

3. Dikligine (wertikal) gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalar: telekeçiler bilen döwlet häkimiýetiniň we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň arasyndaky gatnaşyklar (telekeçiniň döwlet belligine alynmagy, gaýtadan bellige alynmagy, ýatyrylmagy, ygtyýarnamalaryň berilmegi, gümrük gatnaşyklary we ş.m.). Bu toparda “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanuny, “Edara görnüşindäki tarapy döretmeýän hususy telekeçileri döwlet tarapyndan bellige almagyň tertibi hakyndaky” 31 belgili Düzgünnamany, Türkmenistanyň Gümrük kodeksini we «Işleriň aýry-aýry görnüşlerini ygtyýarlylandyrmak hakyndaky» Türkmenistanyň Kanunyny görkezip bileris.

4. Diognal gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalar: telekeçileriň banklar we beýleki maliýe edaralary bilen bolan gatnaşyklary. “Kommersiýa banklary we bank işi hakynda” Türkmenistanyň kanuny, “Pul birligi hakynda” Türkmenistanyň kanuny, “Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda” Türkmenistanyň kanuny, “Oba hojalyk önümlerini öndürýän hususy kärhanalara, hususy telekeçilere, daýhan hojalyklaryna we kärendeçilere berlen maýa goýum taslamalaryny ygtyýarly edilen banklar tarapyndan karz serişdeler bilen üpjün etmegiň tertibi hakyndaky” Düzgünnama bu topara degişli kadalaşdyryjy hukuk namalar bolup durýar.

Türkmenistanda telekeçilik işiniň düzgünleşdirilmeginde, ykdysady reformalaryň üpjün edilmegi hukuk pudaklarynyň ählisinde diýen ýaly işe girizildi. Ilkinji nobatda Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň²⁵ 10-njy maddasynda “Türkmenistanyň ykdysadyýeti bazar gatnaşyklary ýörelgelerine daýanýar. Döwlet telekeçiligi höweslendirýär we goldaýar, kiçi we orta işewürligiň ösmegine ýardam berýär.” diýlip, Türkmenistanda telekeçilik konstitusion kada esasynda döwlet goldawyna eýe boldy. Eýeçiliginiň görnüşine we ýurduň haýsy welaýatynda ýa-da şäherinde alnyp barylýandygyna garamazdan telekeçilik işi bilen meşgullanýan şahslara döwlet tarapyndan zerur goldawyň beriljekdigi konstitusiýa bilen kepillendirildi. Konstitusiýa telekeçilik barada ýörite maddanyň girizilmegi ýurdumyzyň ykdysadyýetinde “kiçi we orta telekeçilik” diýen düşüňjäniň peýda bolmagyna getirdi. Şol bir wagtyň özünde bazar gatnaşyklarynda bäsdeşligi saklamakda, döwletiň kiçi we orta telekeçiligiň ösmegi üçin zerur bolan syýasy, kanuny we maliýe ýardamyny bermegiň konstitusion esasy işlenip taýýarlanyldy. Häzirki wagtda bu konstitusion kada kadalaşdyryjy hukuk namalaryň kämilleşmegine we täzeleriniň kabul edilmegine ýardam etdi. Kiçi we orta telekeçiligi goldamagyň hukuk esaslary 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen “Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda” Türkmenistanyň Kanuny²⁶ arkaly berkidildi. Bu kanunyň esasy maksady kiçi we orta telekeçiligiň üstünlikli

²⁵ Türkmenistanyň Konstitusiýasy, Aşgabat 2008.

²⁶ Türkmenistanyň Mejlisiniň maglumatlary 2009 ýyl, № 3.

işlemegi, ykdysady ösüşe we durmuş taýdan kämilleşmegine ýardam edýän bazar ykdysadyýetiniň möhüm bölegi hökmünde ösmegi üçin amatly şertleriň döredilmegine gönükdirilen döwlet syýasatynyň hukuk esaslaryny döretmek bolup durýar.

Telekeçilik hukugynyň çeşmeleriniň arasynda esasy orun Türkmenistanyň Raýat kodeksine degişlidir. Raýat hukugy emläk we onuň bilen baglanyşkly emläk däl gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän, taraplaryň hukuk deňligi usuly bilen şunuň ýaly gatnaşyklaryň gatnaşyjylarynyň awtonomiýasyna we emläk özbaşdaklygyna esaslanýan hukuk kadalarynyň ulgamydyr. Raýat hukugynyň predmeti bolan emläk gatnaşyklary aşakdakylar bilen beýan edilip bilner: emlägiň belli bir kişilere degişliligi (zat-emläk hukuk gatnaşyklary); emlägiň bir şahsdan beýleki şahslara geçmegi (borçnamaly hukuk gatnaşyklary). Emläk bilen baglanyşkly emläk däl gatnaşyklary aýratyn hukuklaryň kategoriýasydyr (awtorlyk, patent we ş.m.).

Raýat hukugy bazar gatnaşyklarynyň düzgünleşdirijisidir. Ol hukugyň beýleki pudaklary bilen bilelikde ykdysadyýetiň telekeçilik pudagyny doly derejede düzgünleşdirmäge ukyplydyr. Telekeçiligi, ýagny birsyhly peýda almak boýunça işleri düzgünleşdirýän kadalar raýat hukugy bilen organiki taýdan birleşýändir. Emma raýat hukugy emläk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän ýeke-täk pudak däldir. Käbir gatnaşyklar hususy we jemgyýetçilik hukugynyň beýleki pudaklary tarapyndan düzgünleşdirilýär.

Telekeçilik hukugy telekeçilik işini düzgünleşdirýän kanunçylygyň toplumlaýyn (kompleksleýin) pudagydyr. Kanunçylygyň bu pudagynyň esasyny, telekeçilik işi bilen meşgullanýan ýa-da oňa gatnaşýan adamlaryň arasyndaky gatnaşyklary düzgünleşdirýän raýat kanunçylygy düzýär.

Telekeçilik hukugynyň hukuk ylmyndaky ýerini has aýdyň açyp görkezmek üçin ilki başda raýat hukugy bilen telekeçilik hukugynyň arabaglanyşygyny belläp geçeliň. Telekeçilik hukugy raýat hukugyndan özbaşdak, aýry bir hukuk pudagydyr. Telekeçilik hukugy telekeçilik (ykdyşady) durmuşynyň mätäçliklerinden we aýratynlyklaryndan emele gelendir. Hakykatdan hem, telekeçilik hukugynyň predmetini emele getiren söwda gatnaşyklary we pul-haryt dolanyşyklary raýat-hukuk gatnaşyklaryna görä käbir aýratynlyklara eýedir. Ilki bilen telekeçilik işi amala aşyrylanda çalasynlyk (tizlik), ynam we aňsatlyk isleýär. Şeýle bolşy ýaly-da, telekeçilik hukugy raýat hukugyndaky borçnamalaýyn hukugyň tersine mukdar babatynda has uly möçberdäki pul-haryt we hyzmatlary predmet edinýär. Bu sebäpden telekeçilik hukugy bu işleri durmuşa geçirmegi maksat edinýänligi üçin ýörite kadalar hökmünde öz beýanyyny tapýandyr²⁷.

Telekeçilik işini düzgünleşdirýän hukuk kadalary käbir ýurtlarda borçlar kanunynda ýa-da raýat kodeksiniň içinde ýerleşýär, käbir ýurtlarda bolsa özbaşdak telekeçilik (söwda) kodeksi hökmünde çykarylandyr. Mysal üçin,

²⁷ Eren Fikret, Borçlar hukugy, Istanbul 1994. s.17.

telekeçiligiň hukuk kadalary Şwesariýada borçlar kanunynda, Italiýada raýat kodeksiniň içindedir. Muňa garamazdan, Germaniýada, Fransiýada we Türkiýede özbaşdak söwda kodeksi bardyr. Ýöne telekeçilik kadalarynyň borçlar kanunynda ýa-da raýat kodeksiniň içinde düzgünleşdiren ýurtlarda hem telekeçilik hukugy hukuk ylmynyň özbaşdak pudagy hökmünde kabul edilýändir²⁸.

Biziň ýurdumyzda häzirki döwürde telekeçiligiň hukuk kadalarynyň özbaşdak kodeksi bolman, telekeçilik işini düzgünleşdirýän esasy kadalar raýat kodeksinde we ýörite kanunlarda beýan edilendir. 1998-nji ýylda tassyklanan Türkmenistanyň Raýat kodeksi taýýarlanan mahaly Germaniýanyň raýat kodeksini model hökmünde saýlandygyny we Germaniýada raýat kodeksinden aýry özbaşdak telekeçilik kodeksiniň bardygyny nazara alsak, Türkmenistanda ähli telekeçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän hukuk kadalaryň jemlenip bir bitewi telekeçilik kodeksini emele getirmek ýa-da häzirki Türkmenistanyň raýat kodeksiniň telekeçilik işini düzgünleşdirýän döwrüň talabyna laýyk gelýän täze kadalar bilen üstüni ýetirmek ýerlikli bolar. Çünki, Hormatly Prezidentimiziň “Ýurdumyzyň çäginde umumy öndürilýän önüminiň 70 göteriminiň döwlete degişli däl sektorda öndürilmegini üpjün etmeli” diýmegi juda köp zady aňladýar. Munuň üçin ilkinji nobatda telekeçiligiň hukuk esalarynyň kämilleşdirilmegi derwaýys mesele bolup durýar.

²⁸ Guhl/Merz/Kummer: Das schweizerische obligationenrecht, 7A. Zurich 1980. s.5-6.

Telekeçilik hukugynyň dolandyryş hukugy bilen ýakyndan arabaglanyşygy bardyr. Dolandyryş hukugy döwleti dolandyryş sferasynda döreýän jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär. Ähli derejedäki ýerine ýetiriji guramalary döretmegiň, gaýtadan guramagyň we ýatymagyň tertibi, olaryň sanawy, maksatlary we wezipeleri, ygtyýarlylygy, gurluşy, ýerine ýetiriş tertibi dolandyryş hukugyna degişli gatnaşyklar bolup durýar. Dolandyryş hukuk döwlete degişli däl guramalara-da belli bir düzgünleşdiriji täsirini ýetirýär. Mysal üçin, döwlet tarapyndan hökmany hasaba alyş, bu guramalaryň döwlet häkimiýetiniň subýektleri bilen gatnaşyklarynyň reglamentasiýasy, olaryň alyp barýan işleriniň kanunyň talaplaryna laýyklygyny döwlet tarapyndan barlamak we oňa gözegçilik etmek.

Dolandyryş hukugyň kadalary jemgyýetçilik bileleşikleriniň, ýerli öz-özüni dolandyryş edaralarynyň we dolandyryş hukuk gatnaşyklary sferasyndaky beýleki döwlete degişli däl guramalaryň hukuk derejelerini kesgitleýär. Dolandyryş hukugy "häkimiýet - tabynlyk" gatnaşyklarynyň bolmagy bilen häsiýetlenýär we deň hukukly bolmadyk subýektleriň gatnaşygyny düzgünleşdirýär.

§3 Türkmenistanyň halkara şertnamalary

Türkmenistanyň telekeçilik hukugynyň çeşmeleriniň bir görnüşi hem Türkmenistanyň halkara şertnamalarydyr. Türkmenistanyň halkara şertnamalary – munuň özi Türkmenistanyň daşary ýurt döwletleri ýa-da halkara guramalary bilen öz aralaryndaky halkara gatnaşyklarynyň

dürli meseleleri boýunça oňa gatnaşýanlar üçin halkara hukuklaryny we borçlaryny belleýän, Türkmenistan tarapyndan baglaşylýan şertnamalardyr.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 6-njy maddasynyň ikinji böleginde Türkmenistan halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalaryny ileri tutýar. Eger-de Türkmenistanyň halkara şertnamasynda Türkmenistanyň kanunyndakydan başga kadalar bellenen bolsa, onda halkara şertnamasynyň kadalary ulanylýar diýip beýan edilen. Şular ýaly kada Türkmenistanyň hereket edýän kanlarynyň aglabasynda hem göz önünde tutulandyr. Bu kada degişli gatnaşyklary kadalaşdyrmak üçin halkara şertnamanyň ähmiýetini nygtaýar.

Mazmuny boýunça telekeçilik hukugyna çeşme bolup hyzmat edýän Türkmenistanyň goşulyşan käbir halkara şertnamalaryny şu ýagdaýda sanap bileris:

1.Döwlet bilen daşary ýurt şahslarynyň arasyndaky maýa goýum (inwestision) jedelleri çözmegiň tertibi hakynda Waşington konwensiýasy 1965 ý. Türkmenistan Waşington Konwensiýasyna gatnaşyjy döwletdir²⁹. Konwensiýanyň maksady - döwlet bilen beýleki döwletleriň hususy taraplarynyň arasyndaky ýüze çykan investision jedelleri çözmek boýunça ýörite halkara hukuk institutyny döretmekdir. Konwensiýa ýerli kazyýetleriň garamagyndaky daşary ýurt hususy maýadarlar bilen kabul edýän döwletiň arasyndaky jedelleri döwlet bilen hususy eýeleriň arasyndaky şertnama (kontrakt) boýunça ýüze

²⁹ Agzalan konwensiýa Türkmenistan tarapyndan 26.09.1992-nji ýylda ratifikasiýa edildi.

çykan islendik düzgüni bozmany obýektiw seretmek maksady bilen elinden almaga mümkinçilik berýär.

2.Ýewroaziýa patent konwensiýasy. Senagat eýeçiligini goramaklyga gönükdirilen bu konwensiýa 1994-nji ýylda Ženewada Garaşsyz döwletleriň arkalaşygyna girýän döwletleriň konferensiýasynda kabul edildi. Bu konwensiýanyň esasynda Ýewroaziýa patent guramasy döredilýär. Bu konwensiýanyň häzirki döwürde 9 sany agzasy bardyr. Türkmenistan bu gurama hem dörediji hem-de onuň doly hukukly agzasy hökmünde gatnaşýar.

Ýewroaziýa patent konwensiýasynyň 6-njy maddasyna laýyklykda, bu guramanyň patent müdirligi önümçilikde ulanmaga ýaramly, maksady boýunça täze we oýlap tapyş derejesine eýe bolan oýlap tapyşlara ýewroaziýa patentini bermek wezipesini ýerine ýetirýändir. Mundan başga hem, bu konwensiýada ýewroaziýa patentini bermegiň düzgünini nygtaýan birnäçe prosesual kadalar bardyr. Umuman konwensiýanyň esasy mazmuny patent eýesiniň hukuklary baradaky kadalardan ybaratdyr. Senagat eýeçiligini goramaklyga gönükdirilen bu konwensiýa tarapyndan goralýan awtorlyk hukugynyň hereket möhleti 20 ýyl diýlip kesgitlenendir.

Bu konwensiýanyň ýene-de bir özboluşly häsýeti, ol hem köplenç halatda özüne degişli gatnaşyklary düzgünleşdirmek bilen baglanyşykly meselede 1883-nji ýyldaky Pariž konwensiýasynyň kadalaryna salgyylanlygydyr. Şonuň üçin hem, bu konwensiýa goşulýjak bolýan döwletler, hökmany suratda 1883-nji

ýylyň Pariž konwensiýasyny ratifikasiýa eden bolmalydyr³⁰.

3. Halkara ýük daşawyş şertnamasy hakynda Ženewa konwensiýasy 1956 ý. Agzalan konwensiýa transport serişdeleri arkaly islendik ýük daşawyş hakyndaky şertnama laýyklykda ulanylýar. Haçan-da şertnamada görkezilen ýüki ýüklemegiň we ýüki eltip bermegiň ýeri iki aýry döwletiň çäklerinde ýerleşende we bu döwletleriň iň bolmanda biri konwensiýanyň gatnaşyjysy bolup çykyş edende, agzalan konwensiýanyň kadalary ulanylýar. Konwensiýanyň ulanylyşy şertnamany baglaşýan taraplaryň ýaşaýan ýerine we milletine bagly bolmaýar.

Halkara şertnamasynyň hökmanylygyna Türkmenistanyň ylalaşýandygy şertnama gol çekmek, şertnamany döredýän resminamalary alyşmak, şertnamany ratifikasiýalaşdyrmak, ony tassyklamak, oňa goşulmak ýa-da ylalaşýan taraplaryň şertleşen beýleki islendik usuly bilen aňladylyp bilner.

§4. Telekeçilik şertnamalary

Haýsydyr bir hukuk gatnaşygynyň ýüze çykmagyna esas bolup durýan kanun kadasy, iş dolanyşygynyň adaty, ýa-da kanuna garşy gelmeýän şertnamalar we geleşikler şol gatnaşygyň çeşmesi hasaplanýar. Bu manyda çeşme hukuklaryň we borçlaryň ýüze çykmagynyň başlangyç nokady bolup durýar. Telekeçilik işiniň subýektleriniň hojalyk-hukuk gatnaşyklary telekeçilik şertnamalary esasynda ýüze çykýar. Bu ýagdaýda telekeçilik şertnamalary telekeçilik hukugynyň çeşmeleriniň bir

³⁰ Ýewroaziýa patent konwensiýasy. 2-nji bölüm, 26-njy madda.

görnüşi bolup durýar. Belki başlangyçda telekeçilik şertnamalary kanunlar arkaly düzgünleşdirilýänligi sebäpli şertnamalaryň telekeçilik hukugynyň aýratyn görnüş çeşmesi hökmünde görkezmek dogry däl diýlen netijä gelnip bilner. Emma kanunyň dispozitiw häsiýetli kadalaryny, şeýle hem kanuna garşy gelmeýän kadalary taraplar şertnama arkaly üýtgedip we kesgitlep bilerler. Mysal üçin, işi ýerine ýetirmegiň möhleti, zyýany tölemegiň tertibi, jerimäniň möçberi, şertnamany ýatyrmak üçin esaslar şertnama bilen kesgitlenip bilner. Bu ýagdaýda şertnamalar ýüze çykan gatnaşygy öwrenmekde esasy çeşme bolup hyzmat edýär.

§5. İş dolanyşygynyň adatlary

İş dolanyşygynyň adatlary telekeçilik hukugynyň çeşmesi bolup durýar. Türkmenistanyň raýat kodeksi iş dolanyşygynyň adatlaryny hukugyň kömekçi çeşmesi bolup durýanlygyny kabul edýär. Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 5-nji maddasyna görä “Telekeçilik işiniň haýsy-da bolsa bir pudagynda emele gelen we giňden ulanylýan, hem özüniň haýsy-da bolsa bir dokumentde ýazylandygyna-ýazylmandygyna garamazdan, kanunlarda göz önünde tutulmadyk özüni alyp baryş kadasy iş dolanyşygynyň adaty diýlip ykrar edilýär.”

Haýsydyr bir adatyň iş dolanyşygynyň adaty hasaplanmagy üçin şol adatyň ýazmaça bolmagy ýa-da kanunlarda göz önünde tutulan bolmagy hökman däl. Kanun diňe iş dolanyşygynyň adatynyň telekeçilik işiniň haýsy-da bolsa bir pudagynda emele gelen we giňden ulanylýan bolmagyny zerur hasaplaýar. Adatlaryň giňden

ulanylyp-ulanylmaýanlygyny kesigtlemeke haýsy kriteriýalardan ugur alynmalydygy barada dürli pikirler dörap biler. Biziň pikirimize görä haýsydyr bir adaty giňden ulanylýar diýip hasap etmek üçin gatnaşygyň ýüze çykan ýeri we wagty esas alynmalydyr. Ýagny, şol ýerde we şol wagt telekeçilik işiniň haýsy-da bolsa bir pudagynda hemmeler tarapyndan ulanylýan adatlar giňden ulanylýan adatlar diýlip kabul edilmelidir. Türkmenistanyň raýat kodeksi adatlaryň ulanylmagynda ýer kriteriýasyny kabul edýändir. Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 351-nji maddasyna görä “Eger şertnamanyň aýry-aýry aňlatmalaryna dürli-dürli düşünilip bilinjek bolsa, onda şertnama baglaşan taraplaryň ýaşaýan ýerinde adaty kabul edilen zatlar ileri tutulmalydyr. Eger taraplaryň ýaşaýan ýeri dürli-dürli bolsa, onda akseptantyň ýaşaýan ýeri aýgytlaýjy häsiýete eýe bolýar.”

Haçan-da belli bir ýagdaý şertnamada we kanunyň dispozitiw kadalary bilen kesgitlenmedik bolsa, onda şol ýagdaý iş dolanyşygynyň adatlary bilen kesgitlenmäge degişlidir. Mysal üçin,, şertnamadaky taraplaryň hukuklary we borçlary kesgitlenilende Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 353-nji maddasyna laýyklykda söwda adatlary we däpleri nazara alnyp bilner. Görşümüz ýaly, iş dolanyşygynyň adatlary telekeçilik hukugynyň gönüden-göni birinji ýüz tutmaly çeşmesi däl-de kömekçi häsiýetli çeşmesi bolup durýar.

III-bölüm. TELEKEÇİLİK İŞİNİN GURAMAÇYLYK-HUKUK GÖRNÜŞLERİ

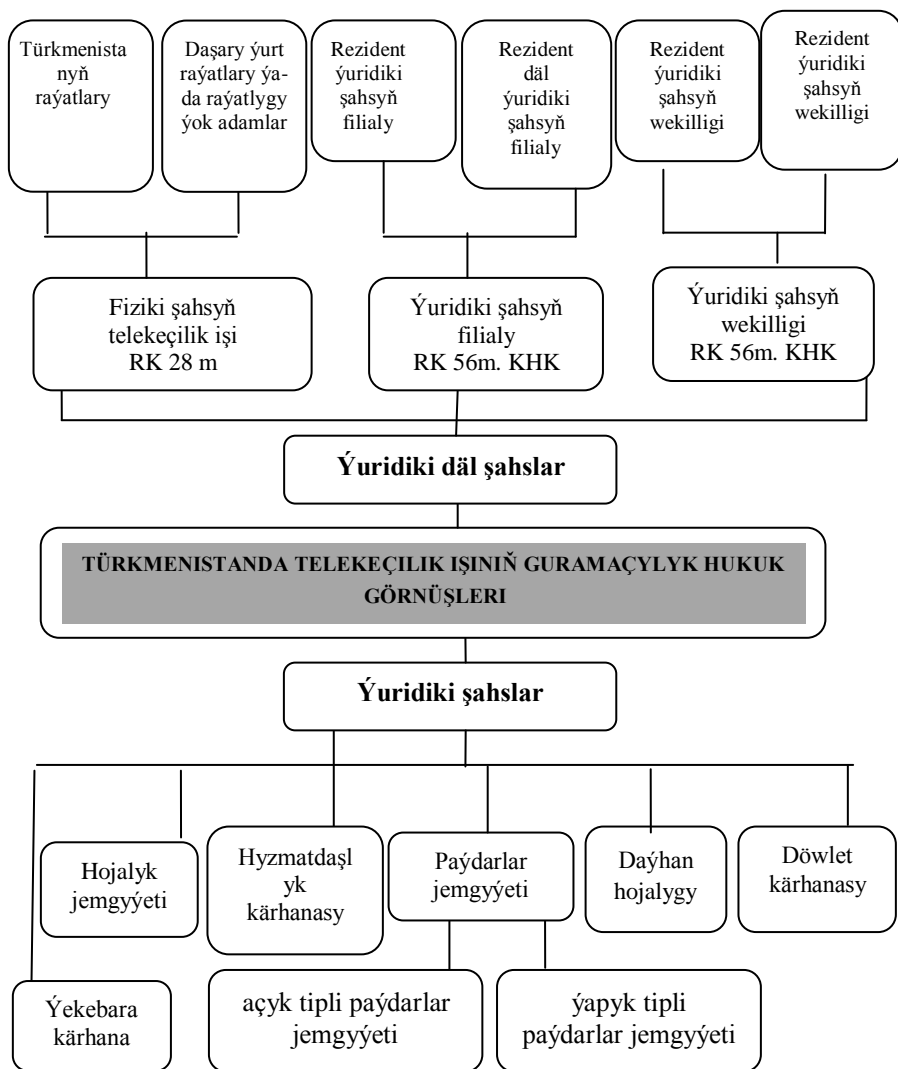
§1 Umumy düşünje

Islendik adamyň telekeçilik işine girişmegi üçin ilki bilen özüne kybapdaş telekeçilik işiniň guramaçylyk-hukuk görnüşini saýlap almagy zerurdyr. Telekeçilik işiniň guramaçylyk-hukuk görnüşü babatda iki ýol bardyr. Birinjisi ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik bilen meşgullanmak, ikinjisi kärhana açmak arkaly telekeçilik işine başlamak. Birinji ýol ýagny ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işini amala aşyrmak telekeçilik bilen meşgullanmagyň iň ýönekeý görnüşidir. Bu sebäpden kärhana döretmezden telekeçilik bilen meşgullanmak dünýä yüzünde bolşy ýaly Türkmenistanda hem kiçi we orta telekeçiligiň giň ýaýran görnüşidir. Ikinji ýol, kärhana açmak arkaly telekeçilik işine girişmek isleýän adam, ilkinji nobatda, kärhana üçin olaryň özlerine iň kybapdaş guramaçylyk-hukuk görnüşini saýlap almagy möhümdir. Çünki,, amatly kärhana görnüşiniň saýlanyp alynmagy diýmek, telekeçilik işini amala aşyrmakda zerur kanuny çözümleri almagyň iň çalt ýoluny saýlap almaga kömek eder. Eýsem kärhananyň guramaçylyk-hukuk görnüşiniň üýtgemegi, ol ý-da beýleki görnüşde bolmagy nämelere täsir edip biler? Kärhananyň işiniň guramaçylyk-hukuk görnüşiniň üýtgemegi şu faktorlara täsir eder, olar:

- kärhanany açmagyň tertibine (ýönekeý, çylşyrymly);
- kärhana täze şärikleriň (ýa-da esaslandyryjylaryň) alynmagyna;

- emläk jogapkärçiligine;
- esaslyk maýanyň mukdarynyň iň az möçberine;
- kärhanany dolandyrmagyň tertibine;
- salgytlaryň möçberine;
- täze telekeçilik ideýalarynyň ýüze çykmagyna;
- maliýe serişdeleriniň karz alynmagyna;
- eýeçiliginiň üýtgemegine.

Düzgün bolşy ýaly, telekeçilik işiniň guramaçylyk-hukuk görnüşleri diýlen düşünje hakykatdan hem telekeçilik işi bilen meşgullanmaga hukugy bolan ýuridiki şahslary tapawutlandyrmak üçin ulanylýar. Muňa garamazdan agzalan düşüňjäni ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik bilen meşgullanmak işine ulanmaklyk kanuna laýyk bolar. Çünki, ýuridiki şahsy döretmezden (telekeçi fiziki şahs) telekeçilik bilen meşgullanmak telekeçilik işini amala aşyrmagyň bir görnüşi bolup durýar. Beýleki ýurtlarda bolşy ýaly, biziň ýurdumyzda telekeçilik işini amala aşyrmagyň birnäçe guramaçylyk-hukuk görnüşleri bardyr. Türkmenistanda telekeçilik işini amala aşyrmagyň guramaçylyk-hukuk görnüşlerini çyzgy arkaly has ýakyndan görmek mümkin:

Telekeçilik işiniň her bir guramaçylyk-hukuk görnüşi we olaryň aýratynlyklary we meseleleri barada kitabyň degişli bölümünde giňişleýin gürrüň ediler.

§2 Telekeçilik işiniň guramaçylyk-hukuk görnüşlerini tapawutlandyryňan alamatlar

Telekeçilik işi kesgitli guramaçylyk-hukuk görnüşlerinde bolup biler. Olar ýuridiki şahslar, ýagny telekeçiligiň ähli görnüşleri üçin umumy bolup durýan guramaçylyk we hukuk alamatlary özünde jemleýärler. Bu alamatlary dört toparda sanap geçmek mümkin.

Birinjisi, islendik ýuridiki şahsyň hukuk, kanunçylyk bilen guramaçylyk baglanyşygydyr. Ýuridiki şahs Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde döredilip bilner. Kanunçylygyň talaplaryň bozulmagy ýuridiki şahsyň telekeçilik işiniň amala aşyrylmagynyň bes edilmegine eltýär;

Ikinjisi, islendik ýuridiki şahs kanunçylykda bellenen guramaçylyk-hukuk görnüşlerinde döredilip bilner.

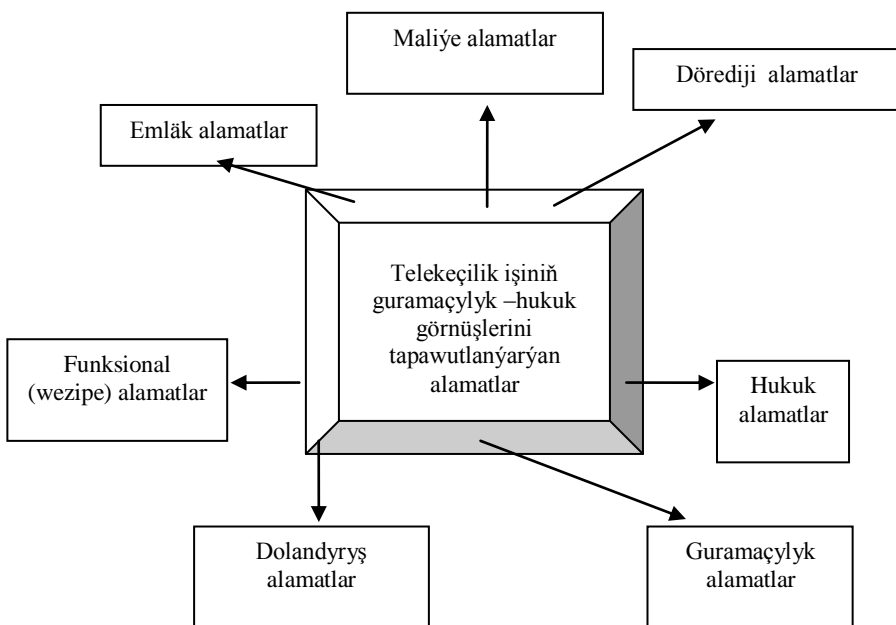
Üçünjisi, ýuridiki şahs kanunçylykda bellenen çäkke hereket etmäge haklydyr.

Dördünjisi, haýsy guramaçylyk-hukuk görnüşlerine degişlidigini garamazdan, ähli ýuridiki şahslar öz işinde kanunlary berjaý etmäge borçludyr³¹.

³¹ Предпринимательское право под редакцией Н.М. Коршунова, Н.Д. Эриашвили. Москва 2001.с.78.

Islendik ýurtda telekeçiligi gurmak boýunça öz kanunçylygy hereket edýär. Şonuň bilen birlikde, dünýä tejribesinde ulanylýan birmeňzeş telekeçilik işiniň guramaçylyk-hukuk görnüşleri bardyr. Olara doly şereketler, jogapkärçiligi çäklendirilen şereketler, ýekebara kärhana, hojalyk jemgyýeti, hyzmatdaşlyk kärhanasy (kooperativ) paýdarlar jemgyýeti, döwlet kärhanalar degişlidir. Dürli ýurtlarda şu esasy görnüşleriň öz aýartynlyklary bardyr.

Bazar ykdysadyýetli ýurtlarda dürli telekeçilik işiniň guramaçylyk –hukuk görnüşleri duş gelyär. Telekeçilik işiniň guramaçylyk –hukuk görnüşleri kesgitli alamatlar boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar. Aşakda ähli alamatlaryň sanawyny beýan edeliň, olara şular degişlidir.

Telekeçilik işiniň guramaçylyk –hukuk görnüşleriň emläk alamatlar boýunça tapawutlanmagy şular esasynda şertlendirilen: telekeçilik işiň dürli subýektleriň emläginiň häsiýeti we oňa görä-de şol emläge bolan hukygynyň möçberi birmeňzeş däl, ýagny dürli. Emläge bolan hukuk şu üç ýagdaýda ýüze çykyp biler:

1. emläk telekeçilik işiniň subýektiniň gönüden eýeçiligine degişli bolup biler (mysal üçin,, ýekebara kärhananyň eýesiniň emläk eýeçiligi) bu ýagdaýda telekeçilik işiň subýekti öz borçlary esasynda ähli emlägi esasynda doly jogapkärçilik çeker.
2. emläge hojalyk-hukuk gatnaşyklary esasynda eýelik edilýän bolup biler (mysal üçin, hojalyk jemgyýetinde iş dolandyryjy esaslandyryjynyň hojalyk jemgyýetine degişli emläge eýelik etmegi) kärhananyň borçlaryny ýerine ýetirmek üçin eger esaslandyryjylaryň şertnamasynda göz önünde tutulan bolsa diňe öz paýy boýunça jogapkärçilik çeker.
3. emläk operatiw dolanyşykda bolup biler (mysal üçin, hojalyk jemgyýetinde zähmet şertnamasy esasynda işleýän müdiriň hojalyk jemgyýetine degişli emlägi dolandyrmagy)

Telekeçilik işiniň guramaçylyk –hukuk görnüşleriniň maliýe alamatlary boýunça bölünmegi başlangyç we soňraky emele gelýän maýa goýumlaryň aýratynlyklaryna, şeýle hem girdejileri paýlanmagyň aýratynlyklaryna

esaslanýar. Telekeçilik işiň käbir subýektleri tertipnamalaýyn goýumy bar (çäklendirilen we goşmaça jogapkärçilikli jemgyýeti, paýdarlar jemgyýeti), beýlekilerde tertipnamalaýyn gaznasy (fondy) (döwlet we hususy kärhanalar), üçünjilerde – ammar goýumy (doly we ynanç esasyndaky şereketler), dördünjilerde – paý gatançlary (sarp ediş we önümçilik kooperatiwler), başinjilerde – birinjä, ikinjä, üçünjä, dördünjä degişli bolmadyk döredijileriň gatançlary (täjirçilik däl guramalar), altynjylarda – agzalaryň gatançlary (jemgyýetçilik birleşikleri) bardyr. Telekeçilik işiniň subýektleriň girdejileri telekeçilik işiniň dürli guramaçylyk –hukuk görnüşlerinde dürli usullar bilen bölünýär.

Telekeçilik işiniň guramaçylyk –hukuk görnüşleriniň döredijilik alamatlary boýunça bölünmegi başlangyç tertipde telekeçilik işiň täze subýektini döretmekde gatnaşan şahslaryň hukuk statusyny kesgitlenmegine esaslanýar. Agzalan subýektler şu aşakda beýan edilýär:

- döwlet ýa-da hususy kärhanany döretmekde gatnaşan häkimiýet we dolandyryş edaralaryň döwlet gullukçylary, emma olaryň özleri bolsa şol kärhananyň döredijileri bolup durmaýar;

- döwlet ykdysadyýet sektoryň çäginde daşary hereket edýän telekeçilik işiň subýektiniň döredijileri (gatnaşyjylary);

- jemgyýetçilik we dini guramalary döretmekde gatnaşan şol guramalaryň agzalary;

- ýuridiki şahsy döretmedik telekeçiler.

Telekeçilik işiniň guramaçylyk –hukuk görnüşleriniň guramaçylyk alamatlary boýunça bölünmegi telekeçilik işiň subýektiniň içki guramaçylyk gurluşy nähili amala aşyrylýandygyna esaslanýar. Önümçilik kooperatiwleriň, paýdarlar jemgyýetiň, fondlaryň we beýleki telekeçilik işiniň subýektleriň içki gurluşy özara tapawutlanýar.

Telekeçilik işiň subýektleriň guramaçylyk gurluşynyň aýratynlygy şol subýektiň alyp barýan işiniň we telekeçilik wezipeleriň jeminiň aýratynlygy bilen esaslanýar.

Agzalan aýratynlyklar telekeçilik işiniň guramaçylyk –hukuk görnüşleriniň dolandyryş alamatlary boýunça bölünmeginde hem wajyp orun eýeleýär. Dürli telekeçilik işiň subýektleriň telekeçilik wezipeleriň gabat gelmeýänligi olaryň her haýsynyň işiniň dürli-dürli dolandyrylyşyna getirýär. Mysal üçin, fondlarda hossar maslahatlaryň, guramalarda we özbaşdak kärhanalarda - döredijilieriň, önümçilik şereketlerde we jemgyýetlerde – baş direksiýanyň ýa-da prawleniýanyň, önümçilik kooperatiwlerde – agzalaryň umumy ýygnağynyň orny uludyr.

Telekeçilik işiniň guramaçylyk –hukuk görnüşleriniň hukuk alamatlary boýunça bölünmegi üçin telekeçilik işiň her bir subýekti tertipnamalaýyn wezipeleri üstünlikli

ýerine ýetirmek üçin umumy ýa-da beýlekilerden aýratyn hukuk ukybyna eýe bolmalydyr.

Her bir telekeçilik işiň subýektleri diňe kanuýylykda göz önünde tutulan telekeçiligiň guramaçylyk –hukuk görnüşlerinde döräp we hereket edip bilerler. Her bir telekeçiligiň guramaçylyk –hukuk görnüşleri öz gezeginde hukuk ukybyna eýedir. Bu bolsa telekeçilik işiň subýektleriň hasaba alnan dörediji resminamalaryň düzgünlerine laýyk gelýän wezipeleri we telekeçilik işiň görnüşlerini amala aşyrmaga haklydygyny aňladýar.

Telekeçiligiň guramaçylyk-hukuk görnüşleriň bölünmegiň düýp many-mazmunyna düşünmeklik we şol bölünişigi kesgitleýän alamatlary bilmeklik telekeçilik işiň subýektleriň dünýäsinde professional baş çykarmaga kömek berýär. Sanalyp geçilen alamatlar boýunça ýuridiki şahslaryň amala aşyran belli bir ykdysady işine garamazdan olaryň hukuk mümkinçilikleriniň, borçlaryň, hukuk jogapkärçiliginiň aýratynlyklaryny takyk kesgitlep bolýar.

Eger-de haýsydyr bir ýagdaýda ilki saýlap (seçip) alnan telekeçiligiň guramaçylyk-hukuk görnüşi telekeçilik işiň subýektiniň döredijileriň bähbidini kanagatlandyrmasa, onda ol subýektiň ýapylmagyna ýa-da täzeden döremegine zerurlyk ýüze çykmaýar. Hereket edýän telekeçiligiň guramaçylyk-hukuk görnüşi gelejekde gaýtadan döredilmegiň netijesinde kanun esasynda üýtgedilip bilner.

§3 Hususy telekeçilik we döwlet telekeçiligi düşünjeleri

Telekeçilik ykdysadyýetiň döwlet pudagynda bolşy ýaly, hususy pudagynda-da amala aşyrylyp bilinýär. Şuňa laýyklykda, döwlet telekeçiligi bilen hususy telekeçilik bir-birinden tapawutlanýar.

Bu ýagdaýda klassifikasiýanyň esasy diýlip telekeçilik işlerini amala aşyrmak üçin eýeçilik hukugy kabul edilýär. Telekeçiligiň bu görnüşleriniň her biriniň tapawutly alamatlary bar, ýöne olary amala aşyrmagyň esasy ýörelgeleri köp babatda bir-birine kybapdaşdyr. Hem şu ýagdaýda, hem-de beýleki ýagdaýda şeýle işi amala aşyrmaklyk inisiatiwalylygy, jogapkärçiligi, innowasion çemeleşmäni, girdejini ýokarlandyrmaga çalyşmaklygy talap edýär.

Hususy telekeçilik - munuň özi, kärhananyň ýa-da telekeçiniň adyndan ykdysady işi amala aşyrmagyň görnüşidir.

Hususy telekeçi öz hasabyna iş alyp barýan, biznesi dolandyrmak bilen özi meşgullanýan we zerur bolan serişdeleri üpjün etmek üçin şahsy jogapkärçilik çekýän, kararlary özbaşdak kabul edýän adam bolup durýar. Onuň sylagy telekeçilik işiniň netijesinde alýan peýdasy hem-de erkin telekeçilik bilen meşgullanmaktan alýan lezzet duýgusydyr. Emma şunuň bilen bir hatarda, ol öz

kärhanasy batan ýagdaýynda ähli ýitgi töwekgelçiligini öz östüne almaga borçludyr.

Döwlet telekeçiligi - munuň özi, hereket edýän kanunçylyga laýyklykda döwletiň emlägini dolandyrmaga ygtyýarly bolan döwlet dolandyryş edaralary ýa-da ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary tarapyndan döredilen kärhananyň adyndan ykdysady işi amala aşyrmagyň görnüşidir.

Dünýä tejribesinde görnüşi ýaly, döwlet telekeçiligini edil hususy telekeçilik ýaly netijeli amala aşyryp bolmaýar. Munuň esasy sebäbi, telekeçilik funksiýalarynyň hemişe anyk adamlar tarapyndan amala aşyrylýandygyndan ybaratdyr. Hususy telekeçilikde bu funksiýalar kärhananyň ösmegi bilen gyzyklanýan, işe ukyby bolan adamlar tarapyndan ýerine ýetirilýär.

IV bölüm. ÝURIDIKI ŞAHSY DÖRETMEZDEN TELEKEÇİLİK İŞİNİ AMALA AŞYRMAGYŇ USULLARY

§1 Umumy düşünje

Ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işini amala aşyrmak telekeçilik bilen meşgullanmagyň iň ýönekeý görnüşidir. Bu sebäpden kärhana döretmezden telekeçilik bilen meşgullanmak dünýä ýüzünde bolşy ýaly, Türkmenistanda hem kiçi we orta telekeçiligiň giň ýaýran görnüşidir. Statistiki maglumatlara görä häzirki döwürde Türkmenistanda ýuridiki şahsy döretmezden hususy telekeçilik işini amala aşyryan şahslaryň sany 43000³² töweregi bolup, bu san soňky döwürde yzygiderli artýar. Telekeçileriň sanynyň artmagy beýik Galkynyşlar we özgertmeler eýýamynda amala aşyrylýan hukuk reformasynyň oňyn netijesidir.

Göräýmäge ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işini amala aşyrmak diýlende, fiziki şahsyň hususy telekeçiniň bellige alyş şahadatnamasy almagy bilen telekeçilik işine başlamagy göz önümize geler. Bu dogry, sebäbi bu ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işini amala aşyrmagyň iň ýönekeý we gysga wagtda amala aşyryp bolýan görnüşidir. Emma telekeçilik işiniň guramaçylyk-hukuk görnüşi babatynda bu meselä çemeleşen halatymyzda ýuridiki şahsy döretmezden

³² Türkmenistan gazetini 29.04.2009ý. № 106-107.

telekeçilik işini amala aşyrmagyň başga usullarynyň hem bardygyny görmek mümkin.

Düzgün bolşy ýaly, telekeçilik işiniň guramaçylyk – hukuk görnüşleri diýlen düşünje telekeçilik işi bilen meşgullanmaga hukugy bolan ýuridiki şahslary tapawutlandyrmak üçin ulanylýan adalgadyr. Muňa garamazdan, bu düşüňjani ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işi babatynda ulanmaklyk kanuna laýyk bolar. Raýat hukugy boýunça deňeşdirme häsiýetli kitaplar ýazan hukukçy Kristofer Osakweniň pikirine³³ görä, GDA-nyň raýat kodeksleriniň modeli boýunça telekeçi ýuridiki däl şahslary şu toparlara bölmek mümkin:

- Ýuridiki şahsyň filialy
- Ýuridiki şahsyň wekilligi
- Rezident däl ýuridiki şahsyň filialy
- Rezident däl ýuridiki şahsyň wekilligi
- Hususy telekeçilik (ýuridiki şahsy döretmezden)
- ýönekeý bileleşik.

Telekeçi ýuridiki däl şahslaryň bu görnüşdäki bölünişigi Türkmenistanyň häzirki hereket edýän kanunçylygyna köp babatda laýyk gelýär. Haýsydyr bir telekeçi ýuridiki şahsyň Türkmenistanyň çäklerinde öz filialyny ýa-da wekilligini açmak arkaly telekeçilik işi bilen meşgullanmagy mümkindir we bu ýagdaýda telekeçilik işini amala aşyryan

³³ Осакве К., «Сравнительное правоведение в схемах: общая и особенная части», Издательство «Дело», Москва 2000. с. 121.

filial ýa-da wekillik ýuridiki şahs hasaplanmaýar³⁴. Bu usulda telekeçilik işi bilen meşgullanmaga Türkmenistanyň kanunçylygynda hiç hili päsgelçilik ýokdur. Şol sebäpli, munuň özi ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işini işini amala aşyrmagyň usuly bolup durýar. Şeýlelikde, Türkmenistanda ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işini amala aşyrmagyň usullaryny şu çyzgy arkaly düşündirmek mümkin:

Çyzgyda görşümüz ýaly, Türkmenistanda ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işini amala aşyrmak esasan üç görnüşde bolup bilýär, ýagny Türkmenistanyň çäklerinde haýsydyr bir ýuridiki şahsyň filialynyň ýa-da wekilliginiň açylmagy, ýa-da fiziki şahsyň ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanmagydyr.

GDA-nyň raýat kodeksleriniň modeli boýunça telekeçi ýuridiki däl şahs hasaplanýan ýönekeý bileleşik barada ýörite bölümde giňişleýin serediler.

³⁴ Değişilikde serediň: Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 56m., Türkmenistanyň Kärhanalar hakyndaky kanunyň 31m.

§2 Fiziki şahsyň telekeçilik işi

Türkmenistanda fiziki şahsyň ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işini amala aşyrmagy telekeçilik bilen meşgullanmagyň iň ýönekeý we iň amatly görnüşidir. Çünki, telekeçilik bilen meşgullanmak isleýän fiziki şahsyň hususy telekeçi hökmünde döwlet belligine alynmagy onuň telekeçilik işini amala aşyrmagy üçin hukuk taýdan ýeterlik esasydyr. Başgaça aýdanymyzda, döwlet belligine alnan we hususy telekeçiniň bellige alyş şahadatmanasyny alan fiziki şahs telekeçi diýlip ykrar edilýär. Şeýlelikde, ol emläk jogapkärçiligini öz üstüne alyp, öz adyndan girdeji almaga gönükdirilen özbaşdak hususy iş bilen meşgullanmaga mümkinçilik edinýär.

Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 28-nji maddasynyň birinji bendine laýyklykda, fiziki şahs ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanmaga haklydyr.

Ilkinji nobatda, kanunyň bu maddasynda aýdylýan we hukuk ylmynda iň köp ulanylýan adalgalaryň biri bolan «fiziki şahs» adalgasyna düşünmegimiz gerek. Hukuk dilinde adam hasaplanýan her bir şahsyýete – fiziki şahs diýilýär. Her adam özbaşyna bir şahsyýetdir we onuň özüne mahsus ady, ýaşaýan ýeri, şahsy hukuklary bardyr. Raýat kodeksiniň 19-njy maddasy esasynda fiziki şahslar diýlende, Türkmenistanyň raýatlaryna, daşary ýurtlaryň raýatlaryna, şonuň ýaly-da raýatlygy bolmadyk şahslara düşünilýär. Şeýlelikde, ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanmak hukugy Türkmenistanda ýaşaýan fiziki şahslar ýagny Türkmenistanyň raýatlaryna, daşary ýurtlaryň raýatlaryna şonuň ýaly-da raýatlygy bolmadyk adamlara degişlidir. Olar Türkmenistanyň

kanunlarynda bellenen tertipde döwlet belligine alynmagy esasynda hususy telekeçilik işi bilen meşgullanyp bilerler.

Türkmenistanda islendik fiziki şahsyň ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanmaga hukugy bardyr. Emma, munuň üçin kanun fiziki şahsyň käbir şertleri ýerine ýetirmegini zerur hasaplaýar. Fiziki şahsyň telekeçilik işi bilen meşgullnamagy üçin zerur şertleri şu üç toparda sanap bileris:

- hukuk ukybyna we kämillik ukybyna eýe bolmagy;
- özi barasynda kanunlar arkaly telekeçilik işi bilen meşgullanmaga çäklendirme bellenilmedik bolmaly;
- hususy telekeçi hökmünde döwlet belligine alynmagy.

Hukuk ukyby – munuň özi fiziki şahsyň raýat hukuklaryna we borçlaryna eýe bolmak ukyby bolup, bu fiziki şahslaryň hemmesi üçin deň derejede ykrar edilýär. Fiziki şahsyň hukuk ukyby onuň doglan pursatynda ýüze çykýar we onuň aradan çykmagy bilen gutarýar (TRK 20m.). Diýmek, hususy telekeçilik bilen meşgullanýan fiziki şahsyň ilkinji nobatda hukuk ukybyna eýe bolmagy, ýagny şahsyýet hökmünde bu dünýede ýaşayan bolmagy hökmandyr. Ýaşamaýan ýa-da bu dünýeden ýok bolup giden adamyň hususy telekeçi hökmünde döwlet belligine almak we barlygyny kabul etmek hiç bir ýagdaýda mümkin däldir.

Beýleki bir tarapdan, ýaşayan ähli fiziki şahslaryň telekeçilik işi bilen meşgullanmak hukugy bardyr, emma olaryň ählisinde şeýle hukugy amala aşyrmak ukyby ýokdur. Mysal üçin, alty ýaşly çaganyň ýa-da öz

hereketleriniň manysyna düşüňip bilmeýän dälilik keseline uçran adamyň telekeçilik işi bilen meşgullanmagyny kabul etmek mümkin däl. Şeýle ýagdaýda Türkmenistanda hususy telekeçilik işi bilen meşgullanmak isleýän fiziki şahsyň doly kämillik ukybynyň bolmagy hökmandyr. Kämillik ukyby – fiziki şahsyň öz erk islegi we öz hereketleri bilen raýat hukuklaryny edinmek we amala aşyrmak, özi üçin raýat borçlaryny döretmek hem-de olary ýerine ýetirmek ukybydyr.

Hususy telekeçilik işi bilen meşgullanmak isleýän fiziki şahsyň doly kämillik ukybyna eýe bolmagy zerurlygy telekeçilik işini amala aşyrmagyň düýp maksadyndan gelip çykýandyr. Çünki, hususy telekeçilik bilen meşgullanýan fiziki şahs öz adyndan girdeji almaga gönükdirilen özbaşdak hususy işiň subýektine öwrülýändir. Şeýlelikde, fiziki şahs öz borçnamalary boýunça özüne degişli bütün emlägi bilen jogap berýär. Bu ýagdaýda raýat hukuk jogapkärçiligini çekýän şahsyň hökmany ýagdaýda doly kämillik ukybyna eýe bolmalydyr. Bu mesele boýunça “Edara görnüşindäki tarapy döretmeýän hususy telekeçileri döwlet tarapyndan bellige almagyň tertibi hakyndaky” 31 belgili Düzgünnamanyň ikinji bölümünde kämillik ukyby bolan, ýagny 18 ýaş a ýeten ýa-da şu ýaşdan ön nikalaşan şahsy taraplar, eger-de olaryň amala aşyrylan işiniň görnüşinde ýaş çäklendirmesi ýok bolsa, telekeçilik işi bilen meşgullanyp biler diýlip belleniýär.

Eýsem kämillik ukyby çäklendirilen³⁵ şahsyň Türkmenistanda hususy telekeçilik işi bilen meşgullanmagy mümkinmi? Bu mesele boýunça “Edara görnüşindäki tarapy döretmeýän hususy telekeçileri döwlet tarapyndan bellige almagyň tertibi hakyndaky” 31 belgili Düzgünnamada, şeýle hem Türkmenistanyň telekeçilik işini düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalarynda anyk kada görkezilmändir. Telekeçilik işini düzgünleşdirmekde esasy kadalaşdyryjy hukuk nama hasaplanýan 1992-nji ýylda kabul edilen “Telekeçilik işi hakynda,, Türkmenistanyň kanunynda kämillik ukyby çäklendirilen şahsyň telekeçilik işi bilen bagly anyk kadanyň girizilmegi ýerlikli bolar. Has dogrusy telekeçilik işiniň hukuk esaslaryny many taýdan yzygiderli, gysga we aýdyň beýan edýän telekeçilik işi hakynda täze kanunyň taslamasynyň taýýarlanmagy häzirki döwrüň talabyna laýyk bolar. Çünki, häzirki döwürde hususy telekeçilige hemmetaraplaýyn goldaw bermek döwletiň içerki syýasatynyň esasy meselesi bolmagynda galýar. Hormatly Prezidentimiz telekeçilik ulgamynda döwlet strategiýasyny durmuşa geçirmegiň tapgyrlaryny kesgitlemegiň örän wajypdygyny belläp, bu işiň umumylykda milli ykdysadyýeti özgertmekde konseptual çemeleşmeler bilen gönüden-göni baglanyşykly bolmalydygyny belleýär. Bu bolsa telekeçilik işi bilen bagly kanunlaryň ählisinde seljeriş işleriniň geçirmek zerurlygyny ýüze çykarýar.

³⁵ Kämillik ukybynyň çäklendirilen ýagdaýlar üçin serediň: Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 25-nji we 27-nji maddasy.

Kämillik ukyby çäklendirilen şahsyň Türkmenistanda hususy telekeçilik işi bilen meşgullanmaga babatynda raýat hukugynyň umumy kadalary³⁶ esasynda kämillik ukyby çäklendirilen şahs howandaryň razylygy bilen telekeçilik işini amala aşyryp biler diýen netijä gelmek mümkindir. Çünki, fiziki şahsyň telekeçilik bilen meşgul bolmaga bir tarapdan onuň kanuny ýoldan girdeji gazanmagyna getirýän bolsa, beýleki tarapdan hojalyk dolanyşygynda haryt-pul gatnaşyklarynyň artmagyna getirer. Bu bolsa jemgyýetiň öz-özünü dolandyrmagyna oňyn täsirini ýetirer.

Fiziki şahsyň telekeçilik işi bilen meşgul bolmaga üçin ikinji şert özi barasynda kanunlar arkaly telekeçilik işi bilen meşgullanmaga çäklendirme bellenilmedik bolmalydyr. “Edara görnüşindäki tarapy döretmeýän hususy telekeçileri döwlet tarapyndan bellige almagyň tertibi hakyndaky” 31 belgili Düzgünnamanyň ikinji bölüminiň dördünji bendine laýyklykda, döwlet häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň wezipeli taraplary, döwlet gullukçylary, hakyky harby gullukda bolýan harby gullukçylary bolup durýan raýatlar hem-de özleri barasynda kanunlar arkaly telekeçilik işi bilen meşgullanmaga çäklendirme bellenilen beýleki taraplar hususy telekeçi hökmünde döwlet tarapyndan bellige alynmaýar.

³⁶ Raýat kodeksiniň degişli maddalaryna serediň: 25-maddasynyň 2-nji bendi «Çäklendirilen kämillik ukyby bolan şahs tarapyndan baglaşylan geleşigiň hakyky bolmaga üçin, onuň kanuny wekiliniň razylygy zerurdyr.....» 27-maddanyň 1-nji bendiniň soňky sözlemi «...Şonuň ýaly şahs durmuş häsiýetindäki ownuk geleşiklerden başga, emläge ygtyýar etmek hakyndaky geleşikleri baglaşmaga, iş hakyny, pensiýany ýa-da girdejiniň beýleki görnüşlerini almaga hem-de olara ygtyýar etmäge diňe howandaryň razylygy bilen haklydyr.».

Telekeçilik bilen meşgullanma hukugynyň çäklendirilmegi aşakdaky 4 topara degişlidir:

1. Döwlet häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň wezipeli taraplary;
2. Döwlet gullukçylary;
3. Hakyky harby gullukda bolýan harby gullukçylar;
4. Özleri barasynda kanunlar arkaly telekeçilik işi bilen meşgullanmaga çäklendirme bellenen beýleki taraplar.

Birinji üç topara Türkmenistanyň degişli kanunlary bilen kesgitlenen degişli şahslar degişli bolup durýar. Dördünji topara ýagny özleri barasynda kanunlar arkaly telekeçilik işi bilen meşgullanmaga çäklendirme bellenen beýleki taraplara mysal hökmünde fiziki şahsyň kazyýet tarapyndan azatlykdan mahrum edilmegi, kämillik ukybyny ýitirmegi, kazyýetiň çözgüdi boýunça batyp galan diýip yglan edilmegi ýaly ýagdaýlar görkezilip bilner. Fiziki şahsyň belli bir möhletiň dowamynda telekeçilik işi bilen meşgullanmagyny gadagan etmek hakynda kazyýet çözgüt kabul eden mahaly, şeýle çözgüdiň nusgasy salgyt gullugynyň edarasyna iberilmelidir. Kazyýetiň çözgüdi boýunça batan diýlip yglan edilen fiziki şahs telekeçi hökmünde diňe kazyýet tarapyndan bellenen möhletiň geçmegi boýunça bellige alnyp bilner.

2.1. Fiziki şahsyň telekeçi hökmünde döwlet belligine alynmagy

Fiziki şahsyň hususy telekeçilik bilen meşgullanmagy üçin üçünji şert onuň döwlet belligine alynmagydyr. Kanunda berkidilen tertipde bellige alnan fiziki şahslar

telekeçiligiň subýekti bolup biler. Bu ýagdaýda “bellige alnan” söze giňişleýin düşünje bermek zerurdyr. Çünki, döwlet belligine alynmagy bilen hukugyň subýekti, ýagny hususy telekeçiniň dörändigini tassyklaýar. Şondan soň telekeçi telekeçilik işine gatnaşmak üçin zerur bolan hukuklara we borçlara eýe bolýar, we raýat dolanyşygynda, dolandyryş, salgyt, zähmet we beýleki hukuk gatnaşyklarynda özbaşdak gatnaşyjy hökmünde çykyş edýär.

Türkmenistanda telekeçi fiziki şahslary döwlet belligine almak “Edara görnüşiňdäki tarapy döretmeýän hususy telekeçileri döwlet tarapyndan bellige almagyň tertibi hakyndaky” 31 belgili Düzgünnama esasynda amala aşyrylýar. Bu Düzgünnama Türkmenistanyň Raýat Kodeksine, “Telekeçilik işi hakyndaky” Türkmenistanyň Kanunyna, Türkmenistanyň Prezidentiniň „Edara görnüşiňdäki tarapy döretmeýän telekeçilere salgyt salmagy ýönekeýleşdirmek hakynda“ 1996-njy ýylyň 31-nji oktyabrynda çykaran 2848 belgili „Türkmenistanyň käbir kanunçylyk namalaryna üýtgetmeleri we goşmaçalary girizmek hakynda“ 1997-nji ýylyň 7-nji martynda çykaran 3052 belgili kararlaryna esaslanýar hem-de Türkmenistanyň çäklerinde edara görnüşiňdäki tarapy döretmeýän hususy telekeçileri döwlet tarapyndan bellige almagyň ýeke-täk tertibini belleýär.

Fiziki şahsyň ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik bilen meşgullanmagy üçin esasy şert, onuň döwlet belligine alynmagy bolup durýar. Bu şert imperatiw häsiýete eýedir. Bizň pikirimize görä, şunuň ýaly imperatiw talabyň diňe bir düzgünnamada bellenilip

geçilmegi ýeterlik dälidir. Telekeçi fiziki şahsyň döwlet belligine alynmagy Türkmenistanyň raýat kodeksi bilen hem berkidilmelidir we kodeksiň fiziki şahsyň telekeçilik işini kadalaşdyrýan maddasyna bu barada üýtgetmeler we goşmaçalar girizilmelidir.

“Edara görnüşindäki tarapy döretmeýän hususy telekeçileri döwlet tarapyndan bellige almagyň tertibi hakyndaky” 31 belgili Düzgünnama laýyklykda hususy ýagdaýda hem şereketiň düzüminde hem telekeçilik işini amala aşyrmaga isleg bildirýän hem-de Türkmenistanyň Raýat Kodeksine laýyklykda ýuridiki şahsy döretmeýän hususy telekeçi hökmünde ykrar edilýän fiziki şahslar döwlet tarapyndan bellige alynmaklyga degişlidir. Bu kada Türkmenistanyň çäklerinde telekeçilik işini amala aşyrmagy maksat edinýän Türkmenistanyň raýatlaryna hem, daşary ýurtly raýatlara we raýatlygy ýok taraplara hem degişlidir.

Kämillik ukyby bolan, ýagny 18 ýaşa ýeten ýa-da şu ýaşdan öň nikalaşan şahsy taraplar, eger-de olaryň amala aşyrylan işiniň görnüşinde ýaş çäklendirmesi ýok bolsa, telekeçilik işi bilen meşgullanyp bilerler. On sekiz ýaşyna ýetmän nikalaşan şahsyň telekeçilik işi bilen meşgullanmagy kanuna laýyk ýagdaýdyr. Çünki, on sekiz ýaşyna ýetmänkä nikalaşmaga kanun boýunça ýol berilýän halatynda, on sekiz ýaşyna ýetmedik fiziki şahs nikalaşan wagtyndan başlap, doly möçberinde kämillik ukybyna eýe bolýar³⁷. Nikalaşmak netijesinde doly kämillik ukybyna eýe

³⁷ Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 23-nji maddasynyň ikinji bendi.

bolan şahs doly iş ukyply bolar we öz adyndan telekeçilik işini amala aşyryp biler. Wagtyndan öň nikalaşan şahsa şeýle mümkinçilik berýän bu kanun kadasynyň sosial taýdan ähmiýeti uludyr. Çünki, maşgala bolan är-aýalyň öz-özünü eklemegi üçin kanun olara telekeçilik işi bilen meşgullanmaga, kanuny ýoldan gazanç etmäge kadadan çykma hökmünde artykmaç hukuk berýändir. Bu bolsa raýatlaryň jemgyýetçilik bähbitleri bilen şahsy bähbitleriniň sazlaşykly utgaşýan ýeri bolan maşgala hakyndaky aladanyň elmydama Türkmen döwletiniň in möhüm wezipeleriniň biridigini görkezýän faktdyr.

Ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanmaga isleg bildirýän şahslar etraplar, şäherler, şäherdäki etraplar boýunça döwlet salgyt gulluklary tarapyndan deňşililike olaryň Türkmenistanyň çäklerinde ýaşaýan ýerleri boýunça döwlet tarapyndan bellige alynýar. Görkezilen şahsyň ýaşaýan ýeri diýlip, onuň hemişelik ýada köplenç ýaşaýan ýeri ykrar edilýär³⁸. İş ýüzünde hemişelik ýaşan ýeriniň kesgitlenilende pasport düzgünleriniň talaplaryna laýyklykda ýazga alnan ýeri esas alynýar.

Fiziki şahsyň hususy telekeçi hökmünde döwlet belligine alynmagy üçin kärhana açylandaky ýaly esaslandyryş resminamalary taýýarlamagyň zerurlygy ýokdur. Döwlet belligine almak çylşyrymly bolmadyk ýönekeý tertipde geçirilýär. Döwlet belligi üçin gerekli resminamalar we maglumatlary aşakdakylardan ybaratdyr:

³⁸ Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 22-nji maddasynyň birinji bendi.

Türkmenistanyň raýatlary üçin:

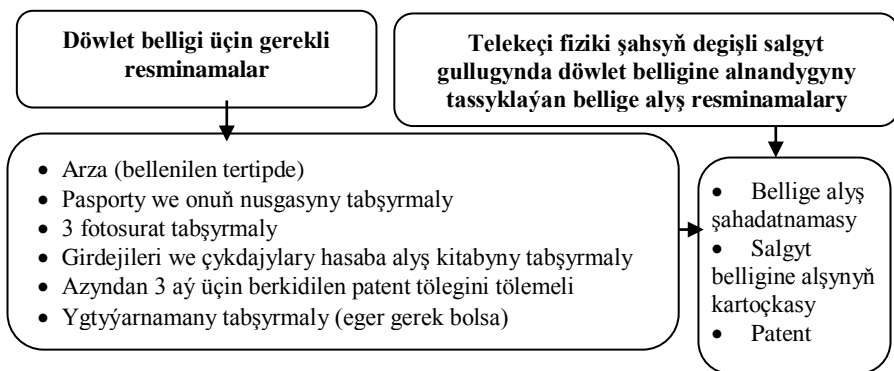
1. arza;
2. ýaşayan ýerinde bellige alnandygy hakyndaky bellik bilen, şahsyýetini tassyklaýan resminama ;
3. üç sany 3 x 4 sm. ölçegdäki surat.

Nikadan geçen kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahsy hususy telekeçi hökmünde döwlet belligine almak üçin ýokarda sanalan resminamalar bilen bilelikde şahsyýete güwä geçýän resminama hökmünde dogluş hakyndaky şahadatnamasynyň nusgasy we bellenilen tertipde güwä geçilen nika hakyndaky şahadatnamasynyň nusgasy berilýär.

Döwlet belligine almak - munuň özi telekeçi hakyndaky maglumatlary Türkmenistanyň hususy telekeçilerini döwlet tarapyndan bellige alyş sanawyna girizmek hem-de ýuridiki şahsy döretmeýän hususy telekeçiniň döwlet tarapyndan belligine alnandygyna şaýatlyk edýän bellige alyş şahadatnamasyny bermek amalyndan ybaratdyr. Giňişleýin ýagdaýda fiziki şahsyň telekeçi hökmünde döwlet belligine almagyň tertibini we proseduralaryny aşakdaky ýagdaýda görkezip bileris:

Ýokardaky tertipde döwlet belligine almak fiziki şahsyň arza beren gününden başlap 10 gün möhletde geçirilýär. Düzgünnamada 10 gün möhlet diýilýär, ýöne bu möhlet hasaplananda iş günü ýa-da senenama (kalendar) günü esas alynmalydygy barada anyk aýdylmaýar. Eger

möhleti 10 iş günü diýip hasap etsek dynç alyş günleri bu möhlete degişli bolmaýar we döwlet belligine almagyň möhleti arzanyň berlen gününe görä 12-14 güne çenli uzap bilýär. Eger-de bu möhlete baýramçylyk (iş günü däl günler) gabat gelen halatynda möhlet öz-özünden iş günü däl hasap edilen baýramçylyk günün sanyna görä uzaýar. Bu sebäpli düzgünnamada bellenilen 10 gün möhletiň iş günimi ýa-da senenama günü bolup durýanlygy anyk kada bilen görkezilmelidir.

2.2. Kämillik ýaşyna ýetmedik telekeçileriň emansipasiýa meselesi

Ýeri gelende kämillik ýaşyna ýetmedik telekeçileriň emansipasiýasy³⁹ meselesine garalyp geçilse dogry bolar. Heniz bu mesele Türkmenistanyň kanunçylygynda düzgünleşdirilmedik hem bolsa, kämiller ýaşyna ýetmedik telekeçileriň emansipasiýasy häzirki döwrüň hukuk ylmynda jedelli meseleleriň biri bolmagynda galýar. Emansipasiýanyň düýp esasy on altı ýaş dolan kämillik ýaşyna ýetmedik, eger-de ol ene-atasynyň, ogullyk (gyzlyk) alan adamyň ýa-da howandarynyň razylygy bilen

³⁹ Emansipasiýa sözlük boýunça – tabynlykdan azat etmeklik manysyna gelýär.

telekeçilik işi bilen meşgullanýan bolsa dolulygyna (bütinleý) işe ukyply diýip hasaplanyp bilinýänliginde bolup durýar⁴⁰. Kämillik ýaşyna ýetmedigiň dolulygyna işe ukyply diýip ygylan edilmegi onuň söwda dolanyşygyna gatnaşmagynyň raýat-hukuk düzgünini düýpli üýtgedýär. Mundan beýläk ol islendik geleşikleri özbaşdak amala aşyrmaga hukukly, onuň ene-atasynyň razylygy hiç hili hukuk ähmiýete eýe däldir. Kanuny wekiller emansipirleneniň borçlary, şol sanda zyýan ýetirmek babatyndaky borçlary boýunça hem jogap bermeyärler. Ol diňe kanun tarapyndan ýaş derejesi (çägi) boýunça kesgitlenen subýektiv hukuklara we borçlara eýe bolup bilmez.

Eýsem hususy telekeçiligiň ösmegine döwlet derejesinde üns we goldaw berilýän häzirki döwürde Türkmenistanda kämlik ýaşyna ýetmedik telekeçileriň emansipasiýasy meselesini kanun tarapyndan düzgünleşdirmek zerurlygy barmy? Raýat kanunçylygynda kämlik ýaşyna ýetmedigiň emansipasiýasyna rugsat berlen ýagdaýynda nähili zyýanly ýa-da peýdaly netijeler ýüze çykar?

Kämlik ýaşyna ýetmedigiň emansipasiýasy göräýmäge onuň üçin zyýanly tarapy hem bar bolalmaly ýaly. Çaga ene-atasy tarapyndan eklenilmäge hukugy bar. Ene-ata öz kämlik ýaşyna ýetmedik çagalaryny eklemäge borçludur. Kanunda kesgitlenen doly möçberde işe ukyplylyga eýe bolmak islegini mälim etmek bilen kämlik ýaşyna ýetmedik özüniň emlak özbaşdaklygyny we maddy babatynda ene-atasyndan garaşsyzdygyny

⁴⁰ <http://www.yurclup.ru/docs/civil/article111.html>. Г.Нестолый, «Эмансипация несовершеннолетних предпринимателей» s.1.

görkezýär. Logika laýyklykda, emansipasiýadan soň kämillik ýaşyna ýetmedikler ene-atalary tarapyndan eklenilmek hukugyny ýitirýär, ýöne ene-atalary bilen bilelikde ýaşayan ýagdaýynda olar özleriniň girdejisiniň belli bir bölegini maşgala býujetine goşmaga borçlanýar. Amerikan hukugynda ene-atanyň göni ýa-da gytaklaýyn görnüşde kämillik ýaşyna ýetmedik ýetginjeginiň zähmet hakyny elinden almak hukugyndan ýüz öwürýänligini aňladýan hakyky (faktiçeski) emansipasiýa düşünjesiniň bardygyny bilmek örän gyzyklydyr. Bu aýry ýaşaaýyşda düşnükli ýagdaýdyr. Ýöne “her bir yzygiderlilik ýol görkeziji ýyldyz bolmaly däldir. Berk nukdaý nazarlar özüniň yzygiderliligine garamazdan “arassa” nazaryet (teoriýa) bolup galýar we hereket edýän hukukda şöhlendirilmeýär”-diýip professor B.B.Çerepahin ýazýar. Kadalaşdyryjy hukuk namalaryny ulanyp adamkärçilik gatnaşyklarynyň käbir çygyrlaryna çendenaşa goşulmak bolmaz. Şonuň üçin hereket edýän kanunçylyk ene-atalary bilen ýaşayan emansipirlenen kämillik ýaşyna ýetmedikleri bilelikde ulanylýan emläk üçin çykdaýlaryň bir bölegini öz üstüne ýüklemegi (almagy) gönüden borçlandyрмаýar.

Kämillik ýaşyna ýetmedik dolulygyna işe ukyply şahs statusyny öz islegi we şahsy bähbidi boýunça eýe bolýanlygy üçin S.D.Mogilewskiniň, eger-de howandarlyk we hossarlyk edarasy ýetginjekleri emansipasiýa etmekden boýun gaçyran bolsa, olaryň kanuny wekilleri kazyýete ýüz tutup bilerler, ýa-da, eger-de ene-atasynyň, ogullyk (gyzlyk) alan adamyň, howandarlyk edýäniň razyllygy bolmazdan ýetginjegini emansipasiýasy meselesini çözüp

bilmedik ýagdaýynda howandarlyk we hossarlyk edarasy kazyýete ýüz tutup biler diýen çaklamasy (pikiri) bilen razylaşmak kyn. Islendik ýagdaýynda tekliپ (initiatiwa) kämillik ýaşyna ýetmedik tarapyndan çykmalydyr.

2.3. Daşary ýurtly raýatlaryň we raýatlygy ýok adamlaryň telekeçilik işi

Türkmenistanda daşary ýurt raýatlaryň telekeçilik we zähmet işiniň adminstratiw düzgüni 1993-nji ýylyň 8-nji oktyabrynda kabul edilen №901- XII belgili "Türkmenistandaky daşary ýurt graždanlarynyň hukuk ýagdaýy hakynda"⁴¹ kanunda we 31 belgili Düzgünnamada berkidilendir.

1993-nji ýylyň 8-nji oktyabryndaky 901-XII belgili kanun Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýyny kesgitleýär, Türkmenistana daşary ýurtlularyň gelmegi (ýaşamagy) bilen olaryň Türkmenistanyň çäginde kärhanalarda, edaralarda we guramalarda işçiler ýa-da gullukçylar hökmünde işläp ýa bolmasa başga bir zähmet işi bilen meşgullanmaklaryny kadalaşdyrýar⁴². Agzalan kanunda daşary ýurtlularyň telekeçilik işi bilen meşgullanmagy barasynda anyk kada görkezilen dälendir. Umumy manyda «...ýa bolmasa başga bir zähmet işi»

⁴¹ Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., № 9-10, 99- madda (Türkmenistanyň 24.11.1995 ý., № 85-1, 19.12.2000 ý., № 55-II, 14.06.2003 ý. № 182-II Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen)

⁴² Seret: Türkmenistandaky daşary ýurt graždanlarynyň hukuk ýagdaýy hakyndaky Kanunyň 7-nji maddasy.

diýilmegi şol bir wagtda telekeçilik işini aňladýan dälidir. Çünki, zähmet işi hemişelik esasyda haýsydyr bir kärhanada amala aşyrylyp bilner, telekeçilik işi bilen meşgullanmak üçin bolsa telekeçi hökmünde degişli bellige alynmak hökmandyr⁴³. Bu jähtden agzalan kanuna daşary ýurtly rýatlaryň haýsy tertipde tekeleçilik işi bilen meşgullanyp biljekdiklerini görkezýän umumy kadalary goşmaça hökmünde girizmek zerurlygy ýüze çykýar. “Edara görnüşindäki tarapy döretmeýän hususy telekeçileri döwlet tarapyndan bellige almagyň tertibi hakyndaky” 31 belgili Düzgünnama daşary ýurtlularyň Türkmenistanda tekeleçilik işi bilen meşgullanmaklaryny kadalaşdyrýar. Muňa laýyklykda Türkmenistanyň çäginde telekeçilik işi bilen meşgullanmaga isleg bildiren daşary ýurtly raýat, hemişelik ýaşamaga ygtyýarnamasy⁴⁴ bolan halatynda hususy telekeçiniň derejesini almaga we hemişelik ýaşayan ýerinde kanun arkaly bellenen tertipde telekeçilik işi bilen meşgullanmaga hukugy bardyr⁴⁵.

Daşary ýurtlaryň raýatlary we raýatlygy ýok şahslar telekeçi hökmünde Türkmenistanda döwlet belligine alynmagy üçin gerekli resminamalar we maglumatlar aşakdakylardan ybaratdyr:

1. arza;

⁴³ Псарева Э. Защита прав несовершеннолетних при удостоверении сделок и новое законодательство//Нотариальный вестник. 1999. № 7-8. с. 37.

⁴⁴ Hemişelik ýaşamaga ygtyýarnama düşünjesi we ony bermegiň tertibi üçin seret: “Türkmenistanda hemişelik ýaşamaga ygtyýar bermegiň tertibi hakynda” Düzgünnama (Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözügütleriniň ýygındysy, 2002 ý., № 8, 411- madda)

⁴⁵ Seret: “Edara görnüşindäki tarapy döretmeýän hususy telekeçileri döwlet tarapyndan bellige almagyň tertibi hakyndaky” 31 belgili Düzgünnamanyň 3-nji bölümi.

2. ýaşayan ýerinde bellige alnandygy hakyndaky bellik bilen, şahsyýetini tassyklaýan resminama ;
3. üç sany 3 x 4 sm. ölçegdäki surat;
4. pasport-ygtyýarnama gullugynda bellige alnandygyny tassyklaýan resminama;
5. daşary ýurtlaryň raýatlary rezidensiýasy bolan ýurduň salgyt edarasynyň güwä geçen habarnamasyny.

Hususy telekeçi hökmünde döwlet belligine alnan daşary ýurtly raýatlar “Edara görnüşindäki tarapy döretmeýän hususy telekeçileri döwlet tarapyndan bellige almagyň tertibi hakyndaky” 31 belgili Düzgünnama we “Telekeçilik işi hakynda” Türkmenistanyň kanunyna⁴⁶ laýyklykda kanunlarda göz önünde tutulan çäklendirmeleri nazara alyp, telekeçilik we beýleki kanun tarapyndan gadagan edilmedik beýleki iş üçin özüniň ukyplaryny we emläklerini erkin peýdalanmaga hukugy bardyr. Türkmenistanyň çäginde telekeçi hökmünde bellige alnan daşary ýurtly “Telekeçilik işi hakynda” Türkmenistanyň kanunyň 6-njy maddasyna laýyklykda hakyna tutma işçi güýjüni çekmäge, ozüne önüm iberijileri we öz onümini (işlerini, hyzmatlaryny) alyjylary saýlap almaga, raýat-hukuk şertnamalaryny baglaşmaga hukugy bardyr.

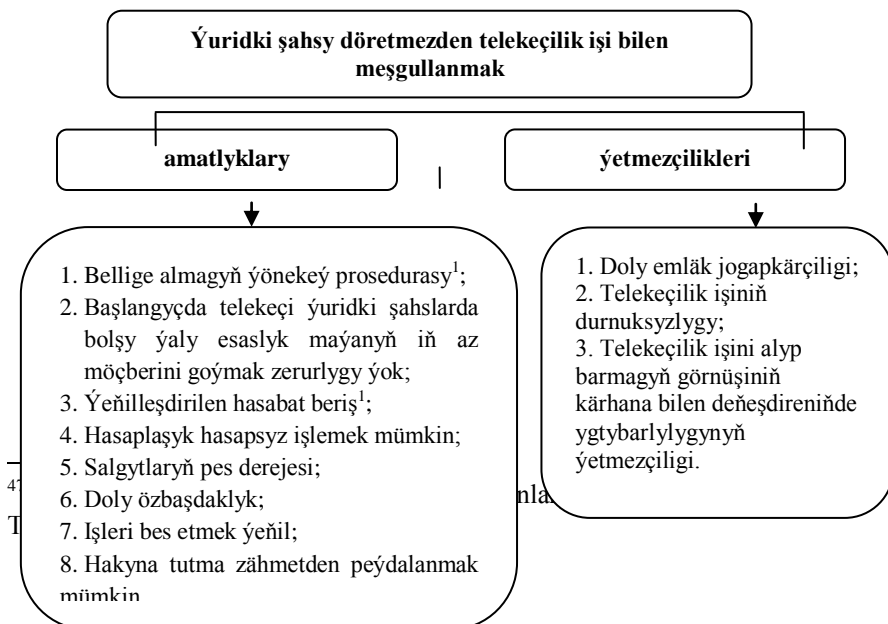
Türkmenistanyň çäklerinde ýerleşýän ähli daşary ýurt raýatlary 1993-nji ýylyň 8-nji oktyabryndaky №901-XII belgili kanun boýunça iki topara ýagny, Türkmenistanda hemişelik ýaşayan daşary ýurtly raýatlar we wagtlaýyn bolýan daşary ýurtly raýatlar diýip bölmek

⁴⁶ Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., № 9-10, 58- madda.

mümkün⁴⁷. Türkmenistanda hemişelik ýaşayan daşary ýurtlynyň statusyny indikiler bilen häsiýetlendirip bolar, ýagny hemişelik ýaşamak üçin ygryýarnamanyň barlygy ony telekeçilik işini amala aşyrmak üçin tassyknamany almak zerurlygyndan boşadýar, hemişelik ýaşayan ýerinde kanun arkaly bellenen tertipde telekeçilik işi bilen meşgullanmaga ygtyýar berilýär. Türkmenistana wagtlaýyn gelýän daşary ýurtly raýatlar, raýatlygy ýok adamlar hususy telekeçi hökmünde bellige alnyp bilinmez.

2.4.Fiziki şahsyň telekeçilik işiniň amatlyklary we ýetmezçilikleri

Ýuridki şahsy döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanmagyň telekeçilik işini alyp barmagyň beýleki görnüşlerine garanynda käbir amatlyklary we ýetmezçilikleri bar. Muny şu çyzgynyň üsti bilen görkezip bileris:

Amatlyklary:

1. **Bellige almagyň ýönekeý prosedurasý** - Salgyt gullugynda ähli arza beriş resminamalaryny dolduryp, pasporty we suratlary, girdejileri we çykdaýlary hasaba alyş kitabyny tabşyryp, berkidilen patent tölegini töläp, 10 günün içinde patent almak mümkin.

2. **Başlangyçda telekeçi ýuridiki şahslarda bolşy ýaly esaslyk maýanyň in az möçberini goýmak zerurlygy ýok** – telekeçilik işine ujypsyzja pul möçberi bilen başlamak mümkin. Kärhana açmakda bolşy ýaly, in az tertipnama kapitalyny görkezmegi hökman däl. Diňe 3 aý üçin berkidilen patent tölegini önünden tölemek bilen işe başlamak mümkinçiligi.

3. **Ýeňilleşdirilen hasabat beriş** - Girdejileri we çykdaýlary hasaba alyş kitabyny ýeňilleşdirilen görnüşde alyp barmak, 6 aýda bir sapar hasabat bermek ýeterlik. Bu ýagdaýda hasabatý ýöretmek üçin ýörite buhgalteriýa bilimine zerurlyk duýulmaýar.

4. **Hasaplaşyk hasapsyz işlemek mümkin** - pul dolanyşygyny nagt amala aşyrmagy mümkin, banklarda telekeçilik hasaplaşyk hasabyny açmak mejburlygy ýok. Zerurlyk bolan wagty hasaplaşyk hasabyny açyp bilerler.

5. **Salgytlaryň pes derejesi** – ýönekeýleşdirilen salgyt ulgamy. Salgyt salnyşy şu ýagdaýda görkezmek mümkin: Berkidilen patent tölegi (telekeçilik işleriniň görnüşleriniň we berkidilen patent töleginiň möçberleriniň sanawynda görkezilen);

Goşmaça patent tölegi (umumy girdejiniň 2%); Şäherleriň, şäherçeleriň we oba ilatly nokatlarynyň çäklerini abadanlaşdyrmaga maksatlaýyn ýygym (umumy girdejiniň 0,3%, emma aýda 10 000 manatdan az bolmaly däl).

6. **Doly özbaşdaklyk** – Hususy telekeçi öz hasabyna iş alyp barýan, biznesi dolandyrmak bilen özi meşgullanýan we zerur bolan serişdeleri üpjün etmek üçin şahsy jogapkärçilik çekýän, kararlary özbaşdak kabul edýän adam bolup durýar. Onuň sylagy telekeçilik işiniň netijesinde alýan peýdasy hem-de erkin telekeçilik bilen meşgullanmaktan alýan lezzet duýgusydyr. Doly özbaşdaklyk meseleleriň çalt çözülmegine we telekeçilik işiniň ösüslere örän tiz uýgunlaşmagyna mümkinçilik berýär. Emma şunuň bilen bir hatarda, ol batan ýagdaýynda ähli ýitgi töwekgelçiligini öz östüne almaga borçludur.

7. **Işleri bes etmek ýeňil** - Hususy telekeçi salgyt gullugynyň edarasyna hususy telekeçilik işiniň bes edilmegi hakyndaky arzany beren halatynda bellige alyş şahadatnamasyna „Ýatyryldy“ diýen ýazgy ýazylýar, senesi, ygtyýarly edilen tarapyň goly goýulýar we möhür basylýar. Türkmenistanyň hususy telekeçileriniň döwlet bellige alyş sanawynda „Hasaba alyş hereketleriniň görnüşi“ diýen sütünde senesini görkezmek bilen, hususy telekeçiniň bes edilmegi hakynda ýazgy ýazylýar. Arza we bellige alyş şahadatnamasynyň güýji gaçyrylan nusgasy hususy telekeçiniň iş papkasynda saklanylýar.

8. **Hakyna tutma zähmetden peýdalanmak mümkin** – Telekeçi fiziki şahs zähmet gatnaşyklarynda iş beriji tarap bolup çykyş edip biler. Türkmenistanda telekeçilik bilen meşgullanýan fiziki şahsyň telekeçilik işi babatynda ýuridiki şahslar bilen deň hukukly çykyş etmäge hukugy bardyr. Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 28-nji maddasynyň ikinji bendinde «Fiziki şahslaryň ýuridiki şahsy döretmezden amala aşyrylan telekeçilik işi barasynda

şu Kodeksiň ýuridiki şahslaryň işini düzgünleşdirýän degişli kadalary ulanylýar» diýlen hukuk kadasy muňa ýeterlik esasydyr. Şeýlelikde telekeçilik bilen meşgullanýan fiziki şahs kärhana açmazdan kanun esasynda ýuridiki şahslara berlen birmeňzeş mümkinçilikden peýdalanýar. Bu bolsa hususy telekeçilik bilen meşgullanýan fiziki şahsa kanun tarapyndan berlen esasy artykmaçlykdyr.

TRK-niň 28-nji maddasynyň ikinji bendinde telekeçi fiziki şahsyň ýuridiki şahslaryň işini düzgünleşdirýän kadalaryny ulanyp bilýän käbir ýagdaýlaryny şu çyzygynyň üsti bilen düşündirmek mümkin:

Çyzygyda görkezilen ýagdaýlardan telekeçi fiziki şahsyň zähmet gatnaşyklarynda iş beriji hökmünde çykyş etmegi we telekeçilik işini ynanylan wekiliň üsti bilen amala aşyrmagy iş ýüzünde gabat gelýän jedelli ýagdaý bolmak bilen hukuk taýdan öwrenilmeli meselelerdir.

Ýetmezçilikleri:

1. **Doly emläk jogapkärçiligi** - Telekeçilik işi boýunça bergiler üçin telekeçi fiziki şahs özüniň ähli emlägi bilen jogap berýär. Doly emläk jogapkärçiligi - telekeçiniň doly özbaşdaklygyndan gelip çykýar. Telekeçilik işinden gazanylan peýdanyň ählisi fiziki şahsa degişli bolşy ýaly ähli bergiler we ýüze çykyp biläýjek zyýanlar üçin

fiziki şahs doly emläk jogapkärçiligini çekýär. Doly emläk jogapkärçiligi diýlende, fiziki şahs özüne degişli ähli emlägi bilen jogap berýär. Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 29-njy maddasynyň birinji bendine laýyklykda fiziki şahs öz borçnamalary boýunça özüne degişli bütün emlägi bilen jogap berýär, ýöne kanuna laýyklykda, töleg töledilip alnyp bilinmeýän emläk muňa girmeyär.

2. Telekeçilik işiniň durnuksyzlygy - Hemme zat bir adama bagly bolýar. Hususy telekeçi islän wagty işläp islän wagty işi ýatyryp ýa-da başga iş sektoryny üýtgedip bilýär (doly özbaşdaklyk). Bu bolsa telekeçilik işiniň durnuklylygyny aradan aýyrýar. Kärhana garanyňda hususy telekeçi işlerini başga hiç kim bilen maslahatlaşyp bilmeýär. Netijede, önümçiliklerini yzygiderli giňeltmek, täjirçilik işleriniň görnüşlerini köpeltmek ýaly çäreleri tapmakda ýekelik çekýär. Ynsaply bäsdeşligiň netijesinde harytlaryň we hyzmatlaryň hilini ýokarlandyrmak, olaryň bahalaryny arzanlatmak ýaly ýagdaýlary we täze biznes ideýalaryny maslahatlaşmak üçin hususy telekeçiniň telekeçi partnýorlara bolan mätäçligi ýüze çykýar.

3. Telekeçi partnýorlaryň önünde biznesi guramagyň saýlanyp alnan görnüşiniň kärhana bilen deňeşdireniňde ygtybarlylygynyň ýetmezçiligi - bu ýagdaý esasan hem iri telekeçi partnýorlar we döwlet eýeçiligine degişli edaralar we guramalar bilen işleşmek babatynda ýüze çykýar. Olar üçin hususy telekeçä görä kärhanalar bilen işleşmek has amatly bolup durýar. Çünki, kärhana ýuridiki şahs hökmünde islendik babatda hususy telekeçä görä ygtybarly hasaplanýar.

§3 Filiallar we wekillikler

Haýsydyr bir telekeçi ýuridiki şahsyň Türkmenistanyň çäklerinde öz filialyny ýa-da wekilligini açmak arkaly telekeçilik işi bilen meşgullanmagy mümkindir. Bu ýagdaýda telekeçilik işini amala aşyrýan filial ýa-da wekillik Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 56-njy maddasy we “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 31-nji maddasyna laýyklykda ýuridiki şahs hasaplanmaýar⁴⁸. Olary döreden ýuridiki şahs olara emläk berýär. Olar ýuridiki şahsyň tassyklan düzgünleri esasynda hereket edýärler. Bu usulda telekeçilik işi bilen meşgullanmaga Türkmenistanyň kanunçylygynda hiç hili päsgelçilik ýokdur. Filial we wekillik açmak arkaly iş alyp barmak ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işini işini amala aşyrmagyň bir usuly bolup durýar.

Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 56-njy maddasy wekillikler we filiallar baradaky kadalary özünde jemleýär. Şol bir wagtyň özünde wekillik we filial düşüňjelerine takyk kesgitleme berýär Muňa görä:

Wekillik – munuň özi ýuridiki şahsyň bolýan yerinden daşarda ýerleşen hem-de ýuridiki şahsyň bähbitlerini goraýan we oňa wekilçilik edýän, onuň adyndan geleşikleri baglaýan we beýleki ýuridiki hereketleri amala aşyrýan aýrybaşga bölümdir⁴⁹.

Filial – munuň özi ýuridiki şahsyň ýerleşýän yerinden daşarda ýerleşen we onuň etmeli işleriniň, şol

⁴⁸ Degişlilikde serediň: Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 56m., Türkmenistanyň Kärhanalar hakyndaky kanunyň 31m.

⁴⁹ Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 56-maddasynyň birinji bendi.

sanda wekilligiň etmeli işleriniň hemmesini ýa-da bir bölegini amala aşyran aýrybaşga bölümdir⁵⁰.

Bu kesigtlemaniň düzgünlerine görä wekillik we filial:

daşarda ýerleşen bolmaly; aýrybaşga bölüm bolmaly;

Kanunyň imperativ talaplaryna giňişleýin seredip geçeliň

1. Daşarda ýerleşen bolmaly – wekillik we filial hökmany ýagdaýda ýuridki şahsyň bolýan yerinden daşarda ýerleşen bolmaly. Adatça “daşarda” diýlen söz haýsydyr bir çäkden uzak diýmegi aňladýar⁵¹. Emma bu yerde “daşarda” diýlen söze düşündiriş berlende ilki başda başga döwletiň çäklerinden we döwletiň dolandyryş çäk gurluşyndan ugur almak dogry bolar. Mysal üçin, Türkiýe respublikasynda hasaba alnan gurluşyk kärhanasy Aşgabatda öz filialyny açan ýagdaýynda filial ýuridki şahsyň bolýan yerinden daşarda ýerleşen hasaplanýar. Ýuridki şahs öz bolýan döwletiniň çäklerinde hem filial we wekillik açyp biler. Bu ýagdaýda filialy we wekilligi ýuridki şahsyň bolýan yerinden daşarda ýerleşen hasap etmek üçin döwletiň dolandyryş çäk gurluşyndan ugur almak gerek diýen netijä gelmek mümkin. Mysal üçin, «Türkmenistan» döwlet täjirçilik bankynyň Azatlyk etrap filialy ýa-da Köpetdag etrap filialy «Türkmenistan» döwlet täjirçilik bankynyň merkezi edarasynyň bolýan yerine ýakynlygyna ýa-da has ýakynlygyna garamazdan, iki filial hem daşarda ýerleşendir. Çünki, filiallar dolandyryş çäk

⁵⁰ Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 56-maddasynyň ikinji bendi.

⁵¹ Mysal üçin kärhananyň ammarynyň ýerleşýän çäginde daşarda diýilmegi – amardan uzakda diýmegi aňladýar.

gurluş babatda ýuridiki şahsyň ýerleşýän ýerinden daşarda ýerleşendir.

2. Aýrybaşga bölüm bolmaly - filial ýuridiki şahsyň ýerleşýän ýerinden daşarda ýerleşen we onuň etmeli işleriniň şol sanda wekilliğiň etmeli işleriniň hemmesini ýa-da belli bir bölegini amala aşyrýan aýrybaşga bölümdir. Görnüşi ýaly kesgitlemäniň üsti bilen “aýrybaşga bölüm “ diýlen düşünjäniň ulanylyşy berilýär. Filial (wekillik) aýrybaşga bölümniň üsti bilen kesgitlenýär. Şonuň bilen birlikde, belläp geçilmeli zat ýagny, Türkmenistanyň raýat kodeksi filialyň we wekilliğiň düşüňjesini berýär, ýöne kärhananyň aýrybaşgalanan bölüminiň düşüňjesini bermeýär . “A “ “B” –niň üsti bilen kesgitlenýär , ýöne “B “ –niň (aýrybaşga bölüm) nämedigi Türkmenistanyň raýat kodeksinde, umuman raýat kanunçylygynda hem düşüňjesi kesgitlenilmedik. Diýmek , aýrybaşgalanan bölüm hemişe filial (wekillik) bolup bilmez. Öz gezeginde filial (wekillik) – bu hemişe aýrybaşgalanan bölümdir⁵².

Kärhananyň aýrybaşgalanan bölümi filial (wekillik) hem bolup biler , ýöne filialyň (wekilliğiň) etmeli işlerine (funksiýalaryna) eýe bolman hem biler, ýagny diňe kärhananyň aýrybaşgalanan bölümi bolup biler.

Kärhananyň aýrybaşgalanan bölümi - bu kärhananyň ýerleşýän ýerinden daşarda ýerleşen önümçiliğiň (hyzmat, iş) düzümlü bölegi bolup, ol kärhananyň etmeli işleriniň

⁵² <http://www.jurisprudential.narod.ru> Пантюшов О.В. Филиал (представительство) юридического лица и обособленное подразделение.

ähli ýa-da belli bir bölegini laýyk gelýän kärhananyň ady bilen ýa-da umumy bir dolandyryş başlangyjy bar bolan esasyda amala aşyrýar⁵³.

3.1. Filialy we wekilligi döwlet belligine almak we olary dolandyrmagyň aýratynlyklary

Türkmenistanda ýuridiki şahsyň filialyny açmagyň we wekilligini bellige almagyň tertibi “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 23-nji maddasynda kesgitlenýär. Muňa görä filiallar we wekillikler kärhanalary bellige almak üçin bellenen tertipde döwlet belligine alynmaga degişlidir we ýuridiki şahslaryň ýeke-täk döwlet sanawyna goşulýar.

Filialy we wekilligi bellige almak üçin aşakdaky resminamalar hödürlenilýär:

a) filialy ýa-da wekilligi döretmek hakynda kärhananyň ýolbaşçy edarasynyň karary;

b) filialyň ýa-da wekilligiň işiniň özeni hakynda maglumat;

ç) filialy ýa-da wekilligi döredýän kärhananyň tertipnamasynyň nusgasy;

⁵³ <http://www.jurisprudential.narod.ru> Пантюшов О.В. Филиал (представительство) юридического лица и обособленное подразделение.

d) filialyň ýa-da wekilligiň işini alyp barmak tabşyrylan adamy bellemek hakynda karar;

e) filialy ýa-da wekilligi döredýän kärhananyň bellige alnandygy hakynda şahadatnama.

Filialyň ýa-da wekilligiň döredilendigi hakynda filialy döredýän kärhananyň ýerleşýän ýeri boýunça sanawa habar berilýär.

Filial we wekillik ýuridiki şahs däldir. Olary döreden ýuridiki şahs olara emläk berýär we olar ýuridiki şahsyň tassyklan düzgüni esasynda hereket edýärler. Filial we wekilligiň ýolbaşçylaryny ýuridiki şahs belleýär hem-de olar onuň ynanç haty esasynda işleýärler⁵⁴.

Häzirki döwürde filial we wekillik telekeçilik işini amala aşyrmakda giňden ulanylýar. Bu esasan hem daşary ýurtly kärhanalaryň başga döwletleriň bazarlaryna girmek üçin ulanylan usuldyr. Özleri üçin nätanyş bazarlara az töwekgelçilik bilen öz harytlaryny, hyzmatlaryny ýa-da işlerini tanatmak üçin başlangyçda daşary ýurtly kärhanalar filial ýa-da wekillik açmagy saýlap alýarlar. Filial we wekillik daşary ýurt bazarynda ýer almak isleýän kärhanalar üçin käbir amatlyklary özünde saklaýar. Bu amatlyklaryň käbirleri:

- Filial we wekillik şertnamada tarap bolup durman diňe ýuridiki şahsyň adyndan çykyş eder;

- daşary ýurtly kärhanalar üçin pul dolanyşygy aňsatlaşar;

⁵⁴ Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 56-maddasynyň üçünji bendi.

- Salgyt ýeňilligi (halkara şertnamalaryna salgylanmak mümkin);

- Kärhana seredeňde filialy açmagyň aňsatlygy;

3. Bu amatlyklar filialyň we wekilligiň giň ýaýramagyna täsir edýän esasy faktorlar bolup çykyş edýär.

V bölüm. TELEKEÇI ÝURIDIKI ŞAHSLARYŇ IŞINIŇ GURAMAÇYLYK-HUKUK GÖRNÜŞLERI

§1 Ýekebara kärhana

Türkmenistanda ýekebara kärhana⁵⁵ kiçi we orta telekeçiligiň arasynda iň meşhur guramaçylyk-hukuk görnüşi bolup durýar. 2010-njy ýylyň ýanwar aýynyň 1-i ýagdaýynda, ýurdumyzda ykdysadyýete dahylsyz böleginiň 14 müňden gowrak edarasy bellige alyndy. Şolaryň 88,2 göterimden gowragy mikrokarhanalar, 5,3 göterimden gowragy kiçi karhanalar we 2,4 göterimden gowragy orta karhanalardyr⁵⁶.

Ýekebara kärhana diýlip, bir fiziki şahsa degişli bolan kärhana aýdylýar⁵⁷. Ýekebara kärhananyň beýleki kärhana görnüşlerinden tapawudy kärhananyň diňe bir

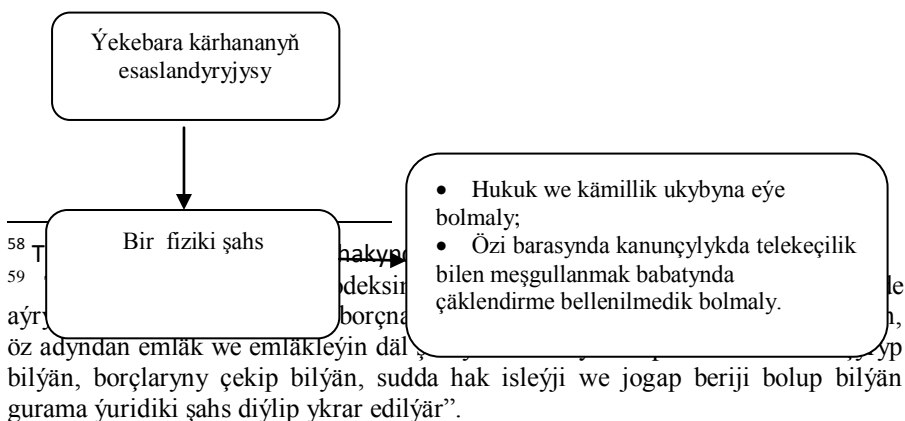
⁵⁵ Iş ýüzünde köplenç hususy kärhana diýlip atlandyrylýar. Bizň pikirimize görä Türkmenistanyň karhanalar hakyndaky kanunynda “ýekebara kärhana” diýmegiň deregine hemmelere düşüňikli bolan “hususy kärhana” ady ulanylsa maksada laýyk bolar.

⁵⁶ O. Söýünowa, Hususyýetçiligiň hukuk binýady, Türkmenistan gazetini No:76 (26064), 29.04.2010ý.

⁵⁷ “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunyň 26-maddasy.

fiziki şahsa degişli bolup durýanlygydyr. Kanun şol bir wagtda birden köp adamyň ýekebara kärhananyň esaslandyryjysy bolmagyna ýol bermeýär. Ýekebara kärhanany esaslandyryjy bolup diňe bir adam çykyş edip biler. Fiziki şahsyň ýekebara kärhanany esaslandyrmagy üçin kanun aşakdaky şertleri talap edýär.

Ýekebara kärhana hukuk ýagdaýy boýunça hukuk subýekti bolup durýar we öz adyndan hukuklara eýe bolýar we olary amala aşyrýar, öz üstüne borçlary alýar⁵⁸. Şeýlelikde ýekebara kärhana ýuridiki şahs⁵⁹ bolup durýar. Ýuridiki şahslar öz içinde iki topara bölünýär. Telekeçi ýuridiki şahslar we telekeçi däl ýuridiki şahslar. Ýekebara kärhana birinji topara degişlidir. Çünki, ýekebara kärhana telekeçilik bilen meşgullanmagyň guramaçylyk-hukuk görnüşidir we baş maksady peýda almak bolup durýar. Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 50-nji maddasyna görä özlerniň wezipesi peýda almak maksady bilen telekeçilik (kommersiýa) işinden ybarat bolan ýuridiki şahslar telekeçi ýuridiki şahslar bolup durýarlar. Telekeçi ýuridiki şahslar kanuna laýyklykda döredilýär.

Ýuridiki şahsy döretmeýän telekeçi fiziki şahs we ýekebara kärhanany esaslandyran fiziki şahs hem telekeçilik işi ýekebara usulda amala aşyrylar. Ýagny telekeçilik işi toparlaýyn däl häsiýetde amala aşyrylýar. Telekeçilik işiniň ähli girdejisi we töwekgelligi bir adama degişli bolýar. Emma muňa garamazdan, telekeçilik işiniň guramaçylyk-hukuk görnüşü babatda bu ikisiniň arasynda käbir tapawutlar bardyr.

Telekeçi fiziki şahs bilen ýekebara kärhananyň deňeşdiriji häsiýetnamasy

Telekeçi fiziki şahs	Ýekebara kärhana
Hukuk ýagdaýy	
Ýuridiki şahs däl (fiziki şahs öz adyndan hereket edýär)	Ýuridiki şahs (kärhananyň adyndan hereket edýär)
Gatnaşyjylar	
Fiziki şahs	Fiziki şahs
Gatnaşyjylaryň möçberi	
1	1
Esaslandyryş resminamalary	

<ul style="list-style-type: none"> • arza • ýaşayan ýerinde bellige alnandygy hakyndaky bellik bilen, şahsyýetini tassyklaýan resminama • üç sany 3 x 4 sm. ölçegdäki surat. 	<ul style="list-style-type: none"> • Kärhananyň döredilendigi barada esaslandyryjynyň çözgüdi • Iki nusgada türkmen dilindäki we iki nusgada rus dilindäki Tertipnama • Hukuk salgysy üçin kärende şertnamasy • Tertipnama gaznasyna pul girizlendigi baradaky bankyň güwanamasy • Esaslandyryjylaryň şahsy kagyzlary we pasportunyň nusgalary
---	---

Tertipnama gaznasy

Azyndan 3 aý üçin berkidilen patent tölegini tölemeli	Türkmenistanda bellenen zähmet hakynyň in pes möçberiniň 25 essesi
---	--

Döwlet bellige alyş üçin döwlet pajynyň möçberi

Göz önünde tutulmadyk	Binýatlyk göwrümiň 4-si
-----------------------	-------------------------

Döwlet bellige almagyň möhleti

10 gün	2 hepde
--------	---------

Döwlet belligine alynýan ýeri

Fiziki şahsyň ýaşayan ýeri boýunça (salgyt gullugy edarasy)	Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministriliginiň Edara görnüşindäki taraplary we maýa goýum taslamalaryny döwlet tarapyndan hasaba almak müdirligi
--	--

Ygtyýarnama almagyň hökmanylygy

Hökmany, eger iş ygtyýarlandyrylmaga	Hökmany, eger iş ygtyýarlandyrylmaga degişli
--------------------------------------	--

degişli bolsa	bolsa
---------------	-------

Işñ görnüşleri boýunça çäklendirme

Kanunçylyk tarapyndan berkidilip bilner (Mysal üçin, gurluşyk, ýük daşyýş işleri)	Kanunçylyk tarapyndan , esaslandyryş şertnama tarapyndan berkidilip bilner.
---	---

Jogapkärçilik

Doly emläk jogapkärçiligi Özüniň ähli emlägi bilen jogap berýär	Doly emläk jogapkärçiligi
--	---------------------------

Inwestisiýany çekmek

Mümkinçilik çäklendirilen (karz, kredit almakda, uly göwrümlü işleri amala aşyrmakda)	Karz, kredit almakda ýuridiki şahs bolmak artykmaçlygyndan peýdalanyp biler
---	---

Iş amala aşyrylanda şahsy faktoryň manysy

Örän ýokary	Örän ýokary emma esaslandyryjy gönüden-göni işlere gatnaşman biler, kähalatlarda dolandyryjy işleri alyp gidip biler
-------------	--

„Biznesiň“ satuw mümkinçiligi

Ýok	„Biznesiň „ satuwy mümkin (kärhanany satyp biler)
-----	---

Işñ bes ediliş möhleti

Arzanyň berlen pursatyndan başlap 7 senenama günün içinde	Işñ gidişi birnäçe aý egläp biler.(kreditorlary habarly etmek , aralyk we gutarnykly bes ediliş balans we ş.m)
---	---

1.1. Ýekebara kärhanany açmagyň tertibi

Ýekebara kärhananyň barlygyny kabul etmek üçin onuň hökmany ýagdaýda döwlet belligine alynmagy

zerurdyr. Döwlet belligine alynmadyk, ýöne muňa garamazdan iş ýüzünde hereket edýän kärhananyň hukuk nukdaý nazardan barlygyny ykrar etmek mümkin däldir. Çünki, ýuridiki şahsyň hukuk ukyby şol şahsyň döwlet belligine alnan pursatyndan başlap ýüze çykýar⁶⁰. Kanunyň bu talaby imperatiw häsiýete eýedir. Hökmany ýerine ýetirilmäge degişlidir.

Türkmenistanda ýekebara kärhana açmagyň tertibi “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanuny hem de “Edara görnüşiňdäki taraplary döwlet tarapyndan hasaba almagyň we olaryň hasabyny ýöretmegiň tertibi hakynda” Düzgünnama⁶¹ bilen düzgünleşdirilýär. Ýekebara kärhanany açmagyň iki usuly bardyr. Birinjisi, emlägiň eýesi bolan fiziki şahsyň çözgüt çykarmagy bilen kärhana döredilýär. Ikinjisi, beýleki bir eýä degişli kärhananyň fiziki şahs tarapyndan edinilmegi netijesinde döredilip bilner.

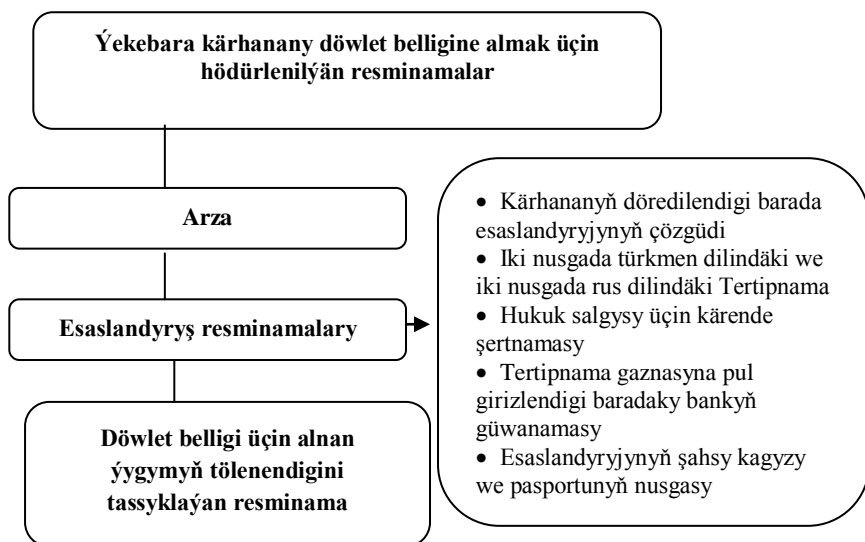
Ýekebara kärhanany açmak iki etapdan ybaratdyr. Birinjisi kärhanany esaslandyrylmagy, ikinjisi kärhananyň döwlet belligine alynmagy. Bu iki etap biri-birini tamamlayygy häsiýetdedir. Biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Esaslandyryş resminamalary bolmadyk kärhanany döwlet belligine almak mümkin däldir. Şeýle

⁶⁰ Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 49-njy maddasy.

⁶¹ Türkmenistanyň Prezidentiniň 2006-njy ýylyň Sentýabr aýynyň 8-nde çykaran № 8054 karary bilen tassyklanyldy. Mundan beýläk - Hasaba almak hakyndaky düzgünnama diýlip alynýar.

hem döwlet belligine alynmadyk kärhana hukuk subýekti diýlip ykrar edilip bilinmez.

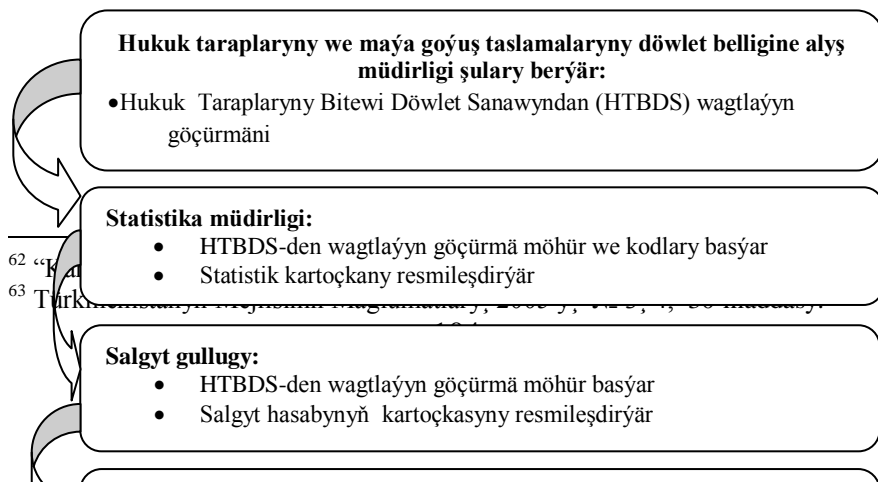
Ýekebara kärhananyň açylmagy, ýagny onuň hukuk ukybyna eýe bolmagy üçin döwlet belligine alynmagy zerurdyr. Ýekebara kärhananyň döwlet belligine alynmagy üçin Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrliginiň Hukuk taraplaryny we maýa goýuş taslamalaryny döwlet belligine alyş müdirligine şu resminalaryň tabşyrylmagy hökmandyr:

Ýokarda sanalan zerur resminalar berlen pursatyndan başlap iki hepdäniň dowamynda kärhanany döwlet

belligine almak ýa-da ondan ýüz öwürmek hakynda karar kabul edilýär⁶². Iki hepde on dört senenama günden ybaratdyr. Kanun döwlet belligine almak ýa-da ondan ýüz öwürmek hakynda karar kabul etmek üçin aňryçäk möhleti iki hepde diýip kesgitleýär. Emma “Edara görnüşindäki taraplary döwlet tarapyndan hasaba almagyň we olaryň hasabyny ýöretmegiň tertibi hakynda” Düzgünnamada hasaba almak arza kabul edilenden soň 14 iş gününden uzaga çekilmän amala aşyrylýar diýilýär. Bu ýagdaýda hasaba almak üçin iki aýry möhleti (14 iş günü we 2 hepde) ýüze çykýar. Möhlet babatyndaky gapma-garşylykda “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanununda bellenilen iki hepdelik möhlet esas alynmalydyr. Çünki, “Kadalaşdyryjy hukuk namalar hakynda” Türkmenistanyň Kanunynyň⁶³ 14-nji maddasynyň birinji bendine laýyklykda kadalaşdyryjy hukuk namalarynda garşylyk ýüze çykarylan halatynda hukuk taýdan has ýokary güýje eýe bolan kadalaşdyryjy hukuk namasyna gollanmalydyr. Bu gapma-garşylyk kanunçylyga giriziljek üýtgetmeler bilen çözülmäge degişlidir.

Ýekebara kärhanany döwlet belligine almak hakynda karar kabul edilenden soňky bellige alyş prosedurasyny aşakdaky tertipde görkezmek mümkin:

62 “Kadalaşdyryjy hukuk namalar hakynda” Türkmenistanyň Kanunynyň 14-nji maddasynyň birinji bendine laýyklykda kadalaşdyryjy hukuk namalarynda garşylyk ýüze çykarylan halatynda hukuk taýdan has ýokary güýje eýe bolan kadalaşdyryjy hukuk namasyna gollanmalydyr.

63 Türkmenistanyň Kanunynyň 14-nji maddasynyň birinji bendine laýyklykda kadalaşdyryjy hukuk namalarynda garşylyk ýüze çykarylan halatynda hukuk taýdan has ýokary güýje eýe bolan kadalaşdyryjy hukuk namasyna gollanmalydyr.

Hasaba almak hakyndaky düzgünnama laýyklykda, ýokarda görkezilen prosedura döwlet tarapyndan hasaba almak hakynda çözgüt kabul edileninden soň 3 iş gününüň dowamynda amala aşyrylýar. Bu amallar geçirileninden soň hasaba alynýana Sanawdan göçürme we döwlet tarapyndan hasaba alnandygy hakyndaky şahadatnama (mundan beýläk - şadatnama) resmileşdirilýär. Şahadatnama Sanawdan göçürme bolmazdan hakyky däldir.

Bu prosedurany geçen ýekebara kärhana bellige alyş şahadatnamasyny alan pursatyndan başlap açylan hasap edilýär we ýuridiki şahsyň hukuk ukybyna eýe bolýar.

1.2. Ýekebara kärhanany dolandyrmagyň aýratynlyklary

Ýekebara kärhana bir fiziki şahsa degişli bolany üçin kärhanany dolandyrmak onuň eýesi tarapyndan amala aşyrylýar. Emma bu diýmek ýekebara kärhana hökmany ýagdaýda onuň eýesi tarapyndan dolandyrylmaly diýmek dälidir. Eger eýesi islese kärhananyň işlerini alyp barmagyň ygtyýarlaryny şertnama boýunça beýleki adama (dolandyryja, ýerine ýetiriji direktora) bermäge haklydyr⁶⁴. Kärhananyň beýleki adam tarapyndan dolandyrylmagy eýesiniň kärhananyň borçnamalary boýunça emläk jogapkärçiligine täsir etmeýär we ýekebara kärhananyň eýesi ýekebara kärhananyň alan borçnamalary boýunça doly emläk jogapkärçiligini çekýär. Kärhanany dolandyryjy özüne berlen ygtyýarlyklaryň çäginde kärhananyň adyndan wekillik edýär we geleşikleri baglaşýar. Geleşik boýunça hukuklar we borçlar kärhananyň adyndan ýüze çykýar. Kärhanany dolandyryjy bilen kärhananyň eýesiniň arasyndaky gatnaşyk zähmet gatnaşygy (iş beren we işgär) bolup bu gatnaşyk Türkmenistanyň zähmet kodeksiniň kadalary bilen düzgünleşdirilýär.

Guramaçylyk-hukuk babatda ýekebara kärhanany hojalyk şereketi bilen deňeşdirmek mümkin:

Ýekebara kärhananyň we hojalyk şereketiniň deňeşdiriji häsiýetnamasy

Ýekebara kärhana	Hojalyk şereketi
Gatnaşyjylar	

“Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 26-njy maddasy.

Fiziki şahs	Fiziki şahs, ýuridiki şahs
--------------------	-----------------------------------

Gatnaşyjylaryň möçberi

bir	Ik we ondan köp
------------	------------------------

Esaslandyryş resminamalary

<ul style="list-style-type: none"> • Kärhananyň döredilendigi barada esaslandyryjynyň çözgüdi • Iki nusgada türkmen dilindäki we iki nusgada rus dilindäki Tertipnama • Hukuk salgysy üçin kärende şertnamasy • Tertipnama gaznasyna pul girizilendigi baradaky bankyň güwanamasy • Esaslandyryjynyň şahsy kagyzy we pasportunyň nusgasy 	<ul style="list-style-type: none"> • Esaslandyryş şertnamasy • Iki nusgada türkmen dilindäki we iki nusgada rus dilindäki Tertipnama • Hukuk salgysy üçin kärende şertnamasy • Tertipnama gaznasyna pul girizilendigi baradaky bankyň güwanamasy • Esaslandyryjylaryň şahsy kagyzlary we pasportunyň nusgalary
---	---

Tertipnama gaznasy

Türkmenistanda bellenilen zähmet hakynyň iň pes möçberiniň 25 essesi	Türkmenistanda bellenilen zähmet hakynyň iň pes möçberiniň 100 essesi
--	---

Döwlet bellige alyş üçin döwlet pajynyň möçberi

Binýatlyk göwrümiň 4-si	Binýatlyk göwrümiň 4-si
-------------------------	-------------------------

Döwlet bellige alşyň möhleti

Iki hepde	Iki hepde
-----------	-----------

Döwlet bellige alşyň ýeri

Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrliginiň Edara görnüşindäki taraplary we maýa goýum taslamalaryny döwlet tarapyndan hasaba almak müdirligi	Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrliginiň Edara görnüşindäki taraplary we maýa goýum taslamalaryny döwlet tarapyndan hasaba almak müdirligi
---	---

Ygtyýarnama almagyň hökmanylygy

Hökmany , eger iş ygtyýarlandyrylmaga degişli bolsa	Hökmany, eger iş ygtyýarlandyrylmaga degişli bolsa
---	--

Işň görnüşleri boýunça çäklendirme

Kanunçylyk tarapyndan berkidilip bilner	Kanunçylyk tarapyndan , esaslandyryş şertnama tarapyndan berkidilip bilner.
---	---

Jogapkärçilik

Doly emläk jogapkärçiligi Özüniň ähli emlägi bilen jogap berýär	Bellenilen ýagdaýlarda diňe goýlan goýumyň möçberiniň çäginde jogap berýär
--	--

Investisiýany çekmek

Mümkinçilik çäklendirilen (karz, kredit almakda, esaslandyryjy alyp bilmeýär)	Giň mümkinçilik (şol sanda kärhana täze gatnaşyjylaryň girmek ýoly bilen)
---	--

Iş amala aşyrylanda şahsy faktoryň manysy

Örän ýokary (kählatlarda dolandyryjy işleri alyp gidip biler)	Esaslandyryjylar hojalyk işine gönüden- göni gatnaşman hem biler (islendik başga bir şahs direktor bolup biler)
---	---

„Biznesiň“ satuw mümkinçiligi

Ýok	„Biznesiň „ satuwy mümkin
-----	---------------------------

Işň bes ediliş möhleti

Ýekebara kärhana işň bes edilmegi baradaky arzanyň berlen pursatyndan 5 günň içinde	Işň gidişi birnäçe aý egläp biler (kreditorlary habarly etmek, aralyk we gutarnykly bes ediliş balans we ş.m)
---	--

Hojalyk şereketiniň we ýekebara kärhananyň arasyndaky esasy tapawut jogapkärçilik derejesinden ybaratdyr. Ýekebara kärhanada onuň eýesi bergiler

boýunça ähli emlägi bilen jogap berýär. Hojalyk şereketinde emläk jogapkärçiliginiň görnüşi üýtgäp biler we gatnaşyjylar tarapyndan şereketiň tertipnama hazyna-syndaky goýumlarynyň möçberleriniň çäklerinde emläk jogapkärçiligi bellenip bilner. Bu ýagaýda hojalyk şereketine gatnaşyjy diňe goýlan goýmuň çäginde jogap berýär.

Guramaçylyk-hukuk tarapdan ýekebara kärhana analiz bermeli bolsa onuň käbir artykmaçlyklaryny we çäkliliklerini görmek mümkin.

Ýekebara kärhananyň artykmaçlyklary:

1. Ýekebara kärhananyň eýesi kärhanany doly gözegçilikde saklaýar, aýratyn-da, eger onuň özi direktor bolup durýan bolsa kärhananyň düzgün nyzamly hereket etmegine oňyn täsir edýär. Ýönekeý (ýa-da maýşgak) gurluşy sebäpli täzeçillige tiz uýgunlaşmagy.

2. Ýekebara kärhananyň eýesi meseleleri çalt çözüp bilýär. Ýeke esaslandyryjy bolany üçin esaslandyryjylaryň arasynda ýüze çykyp biljek jedelleriň we çaknyşyklaryň bolmazlygy. Netijede, sarp edijileri has çalt kanagatlandyrmak üçin tiz hereket edýän önümçilik gurluşlary emele gelýär. Elbetde, önümçiligiň, söwdanyň, hyzmatyň bu amatly görnüşini hödürlemekde ýekebara kärhana beýleki kärhanalara garanyňda uly mümkinçilige eýedir.

3. Iň az tertipnama kapitalynyň uly bolmadyk möçberi. Ýekebara kärhananyň iň az tertipnama kapitalynyň möçberi Türkmenistanda bellenilen zähmet hakynyň iň pes möçberiniň 25 essesi. Başlangyçda uly

bolmadyk pul möçberi bilen ýekebara kärhanany açmak mümkin.

Ýekebara kärhananyň çäklilikleri:

1. Ýekebara kärhananyň batyp galmagy (bankrot bolmagy) onuň eýesiniň özüniň tozmagyny aňladyp biler. Sebäbi ol kärhananyň bergileri boýunça doly emläk jogapkärçilik çekýär. Bu ýagdaý ýekebara kärhananyň in oňaýsyz tarapydyr. Doly emläk jogapkärçiligi diýmek - kärhananyň borçnamalary boýunça onuň eýesi özüne degişli bütün emlägi bilen jogap berýär. Ýöne kanuna laýyklykda töleg töledilip alnyp bilinmeýän emläk muňa girmeyär. Töleg töledilip alnyp bilinmeýän emlägiň sanawy raýat iş ýörediş kanunlary arkaly belleniýär⁶⁵.

2. Biznesiň durnuksyzlygy (hemme zat bir adama bagly bolýar) – bu ýagdaý köplenç ýekebara kärhananyň eýesiniň özüniň kärhanany dolandyran ýagdaýynda ýüze çykyp biler. Iki tarapdan seretmek gerek. Birinjisi kärhananyň eýesiniň ähli işlere ýetişmezligi (ýa-da haýal-ýagallyga ýol bermegi) ýa-da bazar ykdysadyýeti babatda ýeterlik bilim derejesiniň bolmazlygy netijesinde kärhana uly girdejileri gazanmak pursadyny elinden giderip biler. Mysal üçin,, ähli meseleleriň özünden çözülmegini isleýän kärhananyň eýesi telekeçi partnýorlar bilen bolýan ähli duşuşyklara hut özüniň gatnaşmagyny islär, emma muňa wagt tapman biler ýa-da keýpine görä hereket edip duşuşyklara barman biler. Bu bolsa kärhanada biznesiň durnuksyzlygyna sebäp bolar.

⁶⁵ Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 29-njy maddasy

Ikinjisi, k rhanany  e yesi gara ylmadyk  agda larda k rhanany  i  g rn  ini   tgedip mali e seri delerini ba ga tarapa ugrukdyryp biler. Biznesde maslahatsyz   z len meseleler k plen  gara ylmadyk  owsuzlyklara getirip biler. Bu bolsa m   deri ho allygyna d  pli zy an  etirip hem-de teleke i partn orlary  ynamyny sarsyp bil r.  itirilen ynamy gazanmak elmydama juda gymmata d   r. H zirki d w rde teleke iligi   smegi bilen  urdu  b tin  a inde teleke ileri  arasynda emele gel n we kanuny esasda kadala dyr an ynsaply b sde ligi  iku syz netijesi h km nde harytlary  we hyzmatlary  hili  okarlan r, olary  bahalary arzanlan r. Bu  agda da k rhanany   hli meselelerini   zg dini  bir adama bagly bolmagy o a syzlygy   ze  ykar r.

3.  eke adamy  jogapk r iligi -  ekebara k rhanany  i   etme n tarapy di ip bolar. Bu  etmez lige iki tarapdan seretmek m mk n. Birinjisi,  ekebara k rhanany  e yesi tarapyndan.  ekebara k rhana a mak bilen teleke ilik i ine ba lamak di mek, e esini   eke  z ni  k rhanany  bor lary babatda doly emlak jogapk r iligi  st ne almagy di mekdir. Jogapk r iligi hi  kim bilen pa la yp bilme r. K rhanany  adyndan islendik hereket babatda jogapk r onu  e yesi bolup dur r. Ha an-da be leki bir e   de i li k rhanany  ba ga bir fiziki  ahs tarapyndan edinilmegi  agda ynda,  agny k rhanany  e esini    tg n  agda ynda k rhanany    ki e yesi jogapk r ilikden bo ap biler. K rhana de i li  hli emlak  ol sanda aktiw we passiwler k rhana bilen bilelikde t ze e esine de i li bol r. Bu  agda da k rhanany    ki e yesi k rhanany  bor lary babatda jogapk r ilik  ekme r.

Ikinjisi, telekeçi partnýorlar tarapdan. Kärhananyň ähli borçlary babatda ýeke bir adamyň jogapkärçiligi şol kärhana bilen işleşýän telekeçi partnýorlar babatda töwegelligi (riski) artdyrýar. Esasan hem uly göwrümlü işlerde öz üstüne alan borçlary ýerine ýetirmek babatynda ýekebara kärhana ynamdar partnýor häsiýetini özünde saklamaýar. Çünki, borçlar babatda diňe bir adam jogapkär. Emma telekeçilik işinde bir borç üçin näçe köp adam jogapkär bolup durýan bolsa, şol iş şonça-da ähtibarly hasaplanýar. Mysal üçin, kärhananyň borçlary babatda birnäçe adam öz ähli emlägi bilen biri bilen raýdaş jogapkärçilik çekýän bolsa telekeçi partnýor jogapkär adamlaryň islendigine gidip, kärhananyň üstüne alan borçnamalaryny ýerine ýetirmegini talap edip biler. Çünki, bu ýerde birnäçe adam ähli emlägi bilen bilelikde jogapkärçilik çekýär. Kärhananyň borçlary babatda birnäçe adamyň jogapkär bolmagy telekeçi partnýor üçin her wagt amatlydyr.

4. Ýekebara kärhananyň eýesi öz kärhanasynyň işlerini başga hiç kim bilen maslahatlaşyp bilmeýär. Telekeçilik işinde üstünlik iki zada bagly bolýar. Ýeterlik güýç (pul) we gowy biznes ideýa. Gowy biznes ideýalar köplenç maslahatlaşmak netijesinde döreýär. Ýekebara kärhanada telekeçilik işinden geljek ähli girdejiniň bir adama degişli bolmagy telekeçilige gyzyklanma döredýän beýleki maslahatçylaryň bolmagyna päsgelçilik döredýär.

§2 Hojalyk şereketi

Telekeçilik işiniň guramaçylyk-hukuk görnüşi hökmünde hojalyk şereketini häsiýetlendirmek üçin telekeçilik işine gatnaşyjylaryň düzümi kriteriýasyndan

ugur almak gerek. Bu kriteriýa görä telekeçilik işini iki uly guramaçylyk-hukuk görnüşe bölmek mümkin. Ýekebara telekeçilik we köpçülikleýin telekeçilik. Ýekebara telekeçilikde hususy telekeçi öz hasabyna iş alyp barýan, biznesi dolandyrmak bilen özi meşgullanýan we zerur bolan serişdeleri üpjün etmek üçin şahsy jogapkärçilik çekýän, kararlary özbaşdak kabul edýän adam bolup durýar.

Köpçülikleýin telekeçilik - telekeçiligiň hem önümçilik işini guramagyň hem-de tertipnama gaznasyny döretmegiň iki ýa-da has köp fiziki we ýa-da ýuridiki şahsyň bilelikdäki tagallalary bilen amala aşyrylýan guramaçylyk görnüşidir⁶⁶. Olaryň her biri kesgitli hukuklara eýe bolup, tertipnama gaznasyndaky paýyna we şunuň ýaly bileleşigi dolandyrmagyň düzüminde (strukturasynda) eýeleýän ýerine baglylykda belli bir jogapkärçilik çekýär.

Hojalyk şereketi telekeçilik işini köpçülikleýin usulda alyp barmagyň giň ýaýran görnüşidir. Ýewropa kontinental hukugynda hojalyk şereketi kompanýa ýa-da firma diýlip atlandyrylýar⁶⁷. ABŞ-da bolsa umumy manyda korporasiýa diýilýär⁶⁸. Hojalyk şereketiniň meşhurlyk gazanmagyna sebäp bolan faktor kärhanany jogapkärçiligi çäklendirilen görnüşde döretmek mümkinçiligidir. Şeýle ýagdaýda, şärikdeş kärhananyň bergileri boýunça özünüň kärhana goýan serişdeleriniň möçberinde jogapkärçilik çekýär.

⁶⁶ Предпринимательское право. Под редакцией Н.М. Коршунова, Н.Д. Эриашвили. Москва 2001. стр.81-82.

⁶⁷ Предпринимательское право. Под редакцией Н.М. Коршунова, Н.Д. Эриашвили. Москва 2001. стр.80.

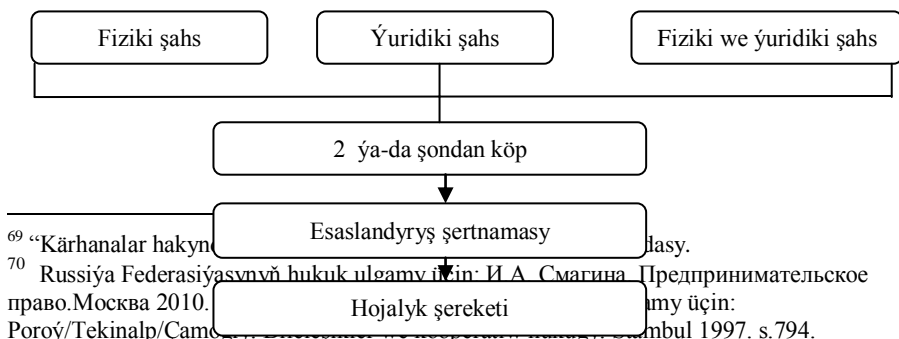
⁶⁸ Black's law dictionary. (Amerikan hukuk sözlügi) ST.PAUL, MINN 1999. s.341. ABŞ-nyň hukuk ulgamynda korporasiýa düşüňjesi - özbaşyna guramaçylyk-hukuk görnüş däl-de, umumy manyda ulanylýan adalgadyr.

Goýumynyň möçberinde jogapkärçilik çekmek arkaly telekeçilik bilen meşgullanmak isleýänler üçin hojalyk şereketi iň amatly kärhana görnüşidir.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda hojalyk şereketi diýlip, bilelikdäki işi amala aşyrmak üçin iki we şondan köpräk fiziki we ýa-da ýuridiki şahslaryň birleşigi hasaplanýar⁶⁹.

Bir hojalyk şereketiniň açylmagy üçin azyndan iki gatnaşyjy gereklidir. Kanun gatnaşyjylaryň ýokary çägi babatda “iki we şondan köpräk...” diýmek bilen anyk çäk bellän däldir. Käbir ýurtlaryň kanunçylygyna görä hojalyk şereketine gatnaşyjylaryň sany elliden köp bolmaly däldir⁷⁰. Türkmenistanyň kanunçylygynda hem hojalyk şereketine gatnaşyjylaryň ýokary sany bellenilse we bu barada kanunda anyk san görkezilse dogry bolar. Biziň pikirimize görä hojalyk şereketine gatnaşyjylaryň ýokary san çägi elli diýlip bellenilse dogry bolar.

Hojalyk şereketine fiziki şahslar bilen deň derejede ýuridiki şahslar hem gatnaşyjy bolup biler. Kanuna görä iki we şondan köpräk fiziki we ýa-da ýuridiki şahsyň birleşigi hojalyk şereketi emele getirýär. Bu ýagdaýda gatnaşyjy bolup durýan fiziki şahs we ýuridiki şahs birdeň hukuklara eýedir. Aşakdaky çyzgyda hojalyk şereketine gatnaşyjylaryň düzümini has ýakyndan görmek mümkin:

⁶⁹ “Kärhanalar hakyn

lasy.

⁷⁰ Russiýa Federasiýasynyň hukuk ulamnyň ikinji I. A. Смагина. Предпринимательское право. Москва 2010.
 Poroý/Tekinalp/Çamçyýew. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda. Aşgabat 1997. s.794.

Hojalyk şereketi ony esaslandyryjylaryň arasynda baglaşylýan şertnama esasynda döredilýär⁷¹. Esaslandyryş şertnamasy hojalyk şereketiniň kimler tarapyndan telekeçilik işiniň haýsy görnüşleri bilen meşgullanmak üçin esaslandyrylandygyny görkezýän resminamadyr.

Hojalyk şereketiniň emlägi hojalyk şereketine gatnaşyjylaryň tertipnama hazynasyndaky paýlaryň (goýumlaryň) birleşmeginiň hasabyna emele gelýär. Hojalyk şereketiniň ustaw hazynasynyň in pes möçberi Türkmenistanda bellenilen zähmet hakynyň in pes möçberinden 100 esse möçberden ybarat bolmalydyr⁷². Kanunyň tertipnama hazynasynyň in pes möçberini kesgitlemegindäki maksat şereketiň algydarlary üçin maddy kepilligi üpjün etmekden ybaratdyr. Islendik ýagaýda tertipnama hazynasy kanunda görkezilen möçberden az bolmaly däldir. Kanunda tertipnama hazynasy üçin ýokary möçberi kesgitlenen däldir. Tertipnama hazynasynyň möçberini artdyrmak üçin şereketiň esaslandyryş şertnamasyna üýtgetme girizmek we şereketi gaýtadan döwlet belligine aldyrmak hökmanydyr⁷³.

⁷¹ “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 29-njy maddasy.

⁷² “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 29-njy maddasy. Häzirki wagtda bu – 5000 manat möçberinde bolýar.

⁷³ “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 21-nji maddasy.

Hojalyk şereketini esaslandyryjy bilen hojalyk şereketine gatnaşyjy biri-birinden tapawutlydyr. Esaslandyryjy şereketiň esaslandyryş şertnamasyna gol çeken we şereketiň esaslyk maýasynda paýy bolan şahsdyr. Esaslandyryjy şol bir wagtyň özünde gatnaşyjydyr. Hojalyk şereketiniň esaslandyryş maýasy – paýdarlar jemgyýetinde bolşy ýaly biri-birinden garaşsyz paýlara bölünmeýär, esaslandyryjylaryň sanyna bölünýär. Mysal üçin, 10 000 manat esaslyk maýasy bolan hojalyk şereketinde A-nyň maýa goýumy 4000 manat, B-niň maýa goýumy 1000 manat bolan bolsa, bularyň ikisi hem esaslyk maýa paýyna eýedir. Esaslandyryjy şol bir wagtyň özünde şerekete gatnaşyjydyr. Emma her gatnaşyjy esaslandyryjy däldir. Gatnaşyjy goýumyny goýmak arkaly şerekete gatnaşýan şahsdyr. Goýum paýy – gatnaşyjynyň hojalyk şereketiniň maýasynyň içindäki maýa mukdarynyň nominal gymmatyny däl-de hojalyk şereketindäki ähli hukuklaryny we borçlaryny görkezýär. Gatnaşyjy paý bilen esaslyk maýa paýynyň arasynda baglanyşyk bardyr. Gatnaşyjynyň goýum paýyny şereketiň esaslyk maýasynyň mukdary kesgitleýär. Esaslyk maýa näçe uly bolsa gatnaşyjynyň hojalyk şereketinden aljak peýdasy hem şonça uly bolar. Hojalyk şereketine gatnaşyjylaryň goýumlarynyň möçberiniň deň bolmagy hökmän däldir.

Hojalyk şereketiniň ýokary edarasy oňa gatnaşyjylaryň umumy ýygnaýydyr. Umumy ýygnaýy çagyrmagyň we geçirmegiň möhletleri, tertibi hojalyk şereketiniň esaslandyryş resminamalary bilen

kesgitlenilýär. Hojalyk şereketini dolandyrmagyň tertibi we onuň işlerini alyp barmak tertipnama bilen kesgitlenilýär⁷⁴.

Daşary ýurtlaryň kanunçylygynda hojalyk şereketi gatnaşyjylaryň emläk jogapkärçiliginden ugur alnyp iki görnüşe bölünip kadalaşdyrylýar. Doly bileleşikler we jogapkärçiligi çäklendirilen bileleşikler⁷⁵.

Doly bileleşik şu alamatlar bilen tapawutlanýar: onuň gatnaşyjylarynyň telekeçilik işi bileleşigiň öz işi hasaplanýar, onuň borçnamalary boýunça bolsa, gatnaşyjylaryň her biri öz ähli emlägi, şol sanda bileleşige goýum hökmünde berilmedik emlägi bilen jogap berýär. Kärhananyň şunuň ýaly görnüşiniň we onuň gatnaşyjylarynyň hukuk ýagdaýynyň aýratynlyklary hem şonuň bilen şertlenýär. Doly bileleşik şahsy-ynam gatnaşyklaryna esaslanýar, sebäbi bu ýerde bir gatnaşyjynyň bileleşigiň adyndan geleşik baglaşyp, beýleki bir gatnaşyjynyň bolsa onuň bilen baglanyşykly emläk jogapkärçiligini (bileleşigiň emlägi ýeterlik bolmadyk halatynda) çekýän ýagdaýy hem bolup bilýär.

Biziň kanunçylygymyzda hojalyk şereketi umumy at bilen kadalaşdyrylýar. “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunyň 29-njy maddasyna görä emläk

⁷⁴ “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunyň 29-njy maddasy.

⁷⁵ Russiýa Federasiýasy üçin: В.В. Семенихин. Общество с ограниченной ответственностью (от регистрации до реорганизации) Москва 2010. Gazagystan Respublikasy üçin: Осаке К., «Сравнительное правоведение в схемах: общая и особенная части», Издательство «Дело», Москва 2000. с. 127. Türkiýe Respublikasy üçin: Poroý/Tekinalp/Çamogly. Bileleşikler we kooperativ hukugy. Stambul 1997.

jogapkärçiliginiň görnüşlerine baglylykda gatnaşyjylar şereketiň borçnamalary boýunça öz ähli emlägi bilen biri-biri bilen raýdaş jogapkärlik çekýän hojalyk şereketi döredilip bilner, şeýle hem gatnaşyjylar tarapyndan şereketiň tertipnama hazynasyndaky öz goýumlarynyň (paýlarynyň) möçberleriniň çäklerinde jogapkärlik çekýän hojalyk şereketleri döredilip bilner.

Kanun çykaryjy şeýle diýmek bilen gatnaşyjylaryň emläk jogapkärçiliginden ugur alan aýratyn bir kärhana görnüşini göz önünde tutmaýar. Ýagny hojalyk şereketiniň jogapkärçiligi çäklendirilen görnüşi kanunda aýratyn düzgünleşdirilmeýär. Şeýlelik bilen gatnaşyjylaryň emläk jogapkärçiligine şereketiň içerki meselesi hökmünde garalýar. Gatnaşyjylaryň islegine görä, şereketiň esaslandyryş şertnamasynda raýdaş jogapkärçilik ýa-da goýumyň möçberinde çäkli jogapkärçilik belenilip bilner. Bu ýagdaý hem şereketiň gatnaşyjylar üçin hem-de telekeçi partnyorlar üçin şereketiň esaslandyryş şertnamasynyň ähmiýetini artdyrýar. Çünki, şereket tozan ýagdaýynda ýa-da batyp galan diýip ygylan edilende algydarlar zyýany kimden näçe mukdarda talap edip almak babatda ilkinji bolup şereketiň esaslandyryş şertnamasyna salgylanmaly bolarlar. Eger-de gatnaşyjylar şereketiň borçnamalary boýunça öz ähli emlägi bilen biri-biri bilen raýdaş jogapkärlik çekýän bolsa (doly emläk jogapkärçilik) algydarlar üçin alada galyp oturasy iş ýokdur. Algydar şereketiň islendik esaslandyjysyndan algysynyň ählisini talap etmäge hukugy bardyr. Bu ýagdaýda özüne ýüz tutulan gatnaşyjy şereketiň borçnamalary boýunça öz ähli emlägi bilen jogapkärdir. Şereketiň bergisini tölän

gatnaşyjy soňra öz paýyndan artykmaç tölän mukdar üçin beýleki esaslandyryjylara ýüz tutmaga hukugy bardyr. Sebäbi gatnaşyjylar raýdaş jogapkärçilik çekýändir. Gatnaşyjylaryň özara raýdaş jogapkärçiligi olaryň şerekete gatnaşan pursatyndan başlanýar⁷⁶.

Türkmenistanyň kanunçylygynda jogapkärçiligi çäklendirilen hojalyk şirketini aýratyn kärhana görnüşi hökmünde düzgünleşdirmek zerurlygy barmy? Bu sowala hukukçylar dürli dürli jogap berip biler. Biziň pikirimize görä, dünýäniň köp ýurtlarynda bolşy ýaly biziň ýurdumyzda giňden ýaýran gatnaşyjylar tarapyndan şirketniň tertipnama hazynasyndaky öz goýumlarynyň (paýlarynyň) möçberleriniň çäklerinde jogapkärlik çekýän

hojalyk şirketleri aýratyn kärhana görnüşi hökmünde kadalaşdyrylsa talaba laýyk bolar. Çünki, hem gatnaşyjylaryň özara gatnaşyklary hem-de jogapkärçiligi çäkli şirketniň algydarlarynyň hukuklaryny goramak babatynda kanunda anyk, takyk kadalaryň bolmagy zerurlykdyr. Elinde ujypsyzja puly bolan şahsyň jogapkärçiligi çäkli şerekete gatnaşygy bolup gatnaşmagyny höweslendirmek üçin onuň hukuklarynyň kanun arkaly goragyny üpjün etmek gerek. Emläk jogapkärçiligi bilen bagly kadalar haçan-da şirketniň esaslandyryş şertnamasynda görkezilen bolsa güýji bardyr diýmek, köp babatda ejizleriň güýçliler tarapyndan ezilmegine sebäp bolar. Sebäbi hojalyk şerketine gatnaşýan her gatnaşygy

⁷⁶ Д.Ломакин. Доли участия в уставных капиталах хозяйственных обществ как особые объекты гражданского оборота. Хозяйство и право №2 2008. стр.44-45.

emlak jogapkärçiligi barada gyzyklanman ýa-da ýeterlik maglumat eýe bolman biler. Şereketi kiçi göwrümde goýum goýan şahsyň şereketiň borçlary babatda ähli emlağı bilen jogapkärçilik çekmegi kabul ederlikli ýagdaý dälidir.

2.1. Hojalyk şereketini açmagyň tertibi

Hojalyk şerketini açmak biri-biriniň yzyndan gelýän iki etapdan ybaratdyr. Birinjisi, esaslandyryş şertnamasynyň taýýarlanmagy. Ikinjisi, şereketiň döwlet belligine alynmagy.

Esaslandyryş şertnamanyň taýýarlanylýan başlanmagy hojalyk şereketini açmak üçin ädilen ilkinji ädimdir. “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanuny kärhananyň esaslandyryş şertnamasy üçin hökmany (imperativ) şertleriň bolmagyny talap edýär⁷⁷. Bu şertleri üç toparda jemlemek mümkin:

1. ýazmaça görnüş - esaslandyryş şertnamanyň ýazmaça görnüşde bolmagy hökmandyr. Dilden ylalaşmak bilen hojalyk şereketi esaslandyrylyp bilinmez. Ýazmaça görnüşde bolmadyk şertnamanyň hukuk güýji ýokdur.

2. esaslandyryjylar tarapyndan gol çeklimegi - şertnama ähli esaslandyryjylar ýa-da olaryň ygtyýarly wekilleri tarapyndan gol çekilmelidir. Çekilen gollar notarial tertipde tassyklanylmalýdyr. Esaslandyryjylaryň wekilleriniň kärhanalary döretmäge we esaslandyryş şertnamasyna gol çekmäge hukuk berýän degişli ygtyýarlary bolmalydyr. Esaslandyryjylaryň sanawyna girýän ýuridik şahslar degişli ýuridik şahsyň adyndan ynanç hatsyz doly ygtyýarly hereket etmäge öz

⁷⁷ “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 12-nji maddasy.

ýolbaşçylaryny görkezip bilerler.

3. şertnamada görkezilmeli hökmany maglumatlar - esaslandyryş şertnamasynda şular bolmalydyr:

1. Kärhananyň ady we ýerleşýän ýeri

Kärhana öz ady bilen döwlet belligine alynmaga degişlidir. Bu at kärhanany hereket edýän beýleki kärhanalardan tapawutlandyrmaga mümkinçilik bermelidir, ýagny at takyk bolmalydyr. Kärhananyň guramaçylyk-hukuk görnüşiniň doly aňladylyşy ýa-da onuň gysgaldylan baş harplary bolmalydyr. Mysal üçin, guramaçylyk-hukuk görnüşiniň taýdan PJ bolan kärhananyň adynyň yzyna paýdarlar jemgyýeti ýa-da onuň gysgaldylan baş harplary “PJ” goşulmaly.

Kärhana öň bellige alnan başga kärhananyň ady bilen gabat gelýän ýa-da döwlet belligi edarasynyň kesgitlemegi boýunça meňzeş atlary ulanyp bilmeýär. Mysal üçin, öň “Ak maýa” PJ diýlen at bilen bellige alnan bolsa, onda şol at başgalar tarapyndan kärhananyň ady hökmünde peýdalanyp bilinmeýär. Muňa kanun esasyda ýol berilmeýär⁷⁸. Kesekiniň bellige alnan firma adyny bikanun peýdalanýan şahs, şol firma ady baradaky hukuga eýe bolanyň talap etmegi boýunça ony peýdalanmagyny bes etmäge we ýetirilen zyýany tölemäge borçludur⁷⁹.

Kärhananyň hukuk adresi onuň ýerleşýän ýeridir. Ýuridik şahsyň ýeke-täk döwlet sanawyna resmi ýagdaýda

⁷⁸ “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 6-njy maddasy.

⁷⁹ Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 55-nji maddasy.

bellige alnan we şoňa girizilen salga düşünilýär. Kärhananyň diňe bir hukuk salgysy bolup biler⁸⁰.

2. Esaslandyryjylaryň sanawy

Eger esaslandyryjy ýuridik şahs bolsa, onda esaslandyryjylaryň adyny, hukuk salgysyny, bank hökmany maglumatlaryny görkezmeli, eger esaslandyryjy fiziki şahs bolsa, onda onuň adyny, ýaşayan ýerini we şahsyýetini tassyklaýan resminamasyny görkezmeli.

3. Kärhanany döretmegiň tertibi

Kärhanany döretmek boýunça esaslandyryjylaryň işini amala aşyrmagyň şertleri we esaslandyryjylaryň, şeýle hem kärhanany döretmegiň we bellige almagyň barşynda döredilýän kärhana wekilçilik edýän adamlaryň ygtyýarlarynyň kesgitlenilmegi hökmandyr.

4. Tertipnama hazynasynyň möçberi

Tertipnama hazynasyna her bir esaslandyryjynyň geçiren pul goýumynyň ýa-da natural görnüşde ýa-da

⁸⁰ “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 7-nji maddasy. Ýuridiki şahsyň bolýan ýeri (hukuk salgysy) diňe ýeke bolup biler. Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 55-nji maddasy.

emlak hukuklary görnüşinde geçiren goýumynyň pul bahasynyň düzümi, möçberi we möhletleri hakyndaky maglumatlar bolmalydyr. Tertipnama hazynasyna goşmaça goýumlary girizmek hakynda karary kabul etmegiň tertibi, şeýle hem goýumlary öz wagtynda geçirmezligiň netijeleri ;

5. Kärhananyň ustawyny tassyklamak hakynda karar

6. Girdejileri paýlamagyň we çykdaýlary tölemegiň tertibi

7. Esaslandyryjylaryň (gatnaşyjylaryň) kärhananyň düzüminden çykmagynyň tertibi

Kärhananyň esaslandyryş şertnamasyna kanunçylyk namalaryna garşy gelmeýän kärhanany döretmäge we onuň işine dahylly beýleki şertler hem goşulyp bilner. Mysal üçin,, şereketi esaslandyryjylaryň emlak jogapkärçiligi bilen bagly düzgünler ýa-da kärhananyň işiniň möhleti görkezilip bilner. Esaslandyryş şertnamasynda kärhananyň işiniň özeni we maksatlary göz önüne tutulyp bilner.

Hukuk nazaryeti jähtden hojalyk şereketiniň döremegine esaslandyryş şertnama esas bolup durýar. Döwlet belligine alynmagy bolsa şereketiň hukuk subýekti bolmagyna getirýär.

Ýokarda görkezilen talaplara laýyklykda hojalyk şereketiniň esaslandyryş şertnamasy taýýarlanandan soňra şereketiň döwlet belligine alynmagy zerurdyr.

Kärhanalaryň döwlet belligi şu maksatlar üçin amala aşyrylýar, ýagny, Türkmenistanda kärhananyň döredilendigi, şeýle hem onuň üýtgedilip guralandygy ýa-da ýatyrylandygy hakyndaky hakykaty tassyklamak üçin, Türkmenistanda döredilýän, şeýle hem üýtgedilip guralmaga ýa-da ýatyrylmaga degişli kärhanalaryň ýeketäk hasabyny ýöretmek üçin, Türkmenistanyň çäginde döredilen, üýtgedilip guralan ýa-da ýatyrylan kärhanalar hakynda ýuridik we fiziki şahslary degişli habar bilen üpjün etmek üçin.

Döwlet belligi üçin Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrliginiň Edara görnüşindäki taraplary we maýa goýum taslamalaryny döwlet tarapyndan hasaba almak müdirligine şu resminamalaryň hödürlenmegi zerurdyr:

1. Arza

Arza kärhanany döwlet belligine almak üçin ony esaslandyryjy (esaslandyryjylar) ýa-da kärhanany döretmäge esaslandyryjylar tarapyndan ygtyýarly edilen şahsyň goly çekilen bolmalydyr. Kärhanany bellige almak hakyndaky arza şulardan ybarat bolmalydyr, ady we hukuk salgysy, tertipnama hazynasynyň möçberi, esaslandyryjylaryň sanawyny, eger esaslandyryjy ýuridik şahs bolsa, onda esaslandyryjylaryň adyny, hukuk adresini, bank hökmany maglumatlaryny görkezmeli. Eger

esaslandyryjy fiziki şahs bolsa, onda onuň adyny, ýaşayan ýerini we şahsyýetini tassyklaýan resminamalaryny görkezmeli.

2. Esaslandyryş resminamalary

- Esaslandyryş şertnamasy
- Iki nusgada türkmen dilindäki we iki nusgada rus dilindäki Tertipnama
- Hukuk salgysy üçin kärende şertnamasy
- Tertipnama gaznasyna pul girizilendigi baradaky bankyň güwanamasy
- Esaslandyryjynyň şahsy kagyzy we pasportynyň nusgasy

3. Döwlet belligi üçin alnan ýygymyň tölenendigini tassyklaýan resminama

Türkmenistanyň kanunçylyk namalarynda başgaça göz önüne tutulmadyk bolsa, onda kärhananyň döwlet belligi üçin alnan ýygymyň tölenendigini tassyklaýan resminama hem goşulmalydyr.

Türkmenistanyň kanunçylygynda hojalyk şereketini döwlet belligine almak üçin aýratyn möhlet göz önünde tutulan däldir. “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunyna laýyklykda döwlet belligine almak üçin zerur

resminamalar berlenden pursatyndan başlap iki hepdäniň dowamynda kärhanany döwlet bellige almak hakynda ýa-da döwlet bellige almakdan ýüz öwrülendigi hakynda karar kabul edilýär⁸¹.

Hojalyk şereketi döwlet bellige alynmagy netijesinde ýuridik şahs derjesine eýe bolar.

2.2. Hojalyk şereketini dolandymagyň aýratynlyklary

Hojalyk şereketini dolandymagyň tertibi we onuň işlerini alyp barmak tertipnama bilen kesgitlenilýär. Hojalyk şereketiniň ýokary edarasy oňa gatnaşyjylaryň umumy ýygnaгыdyr. Umumy ýygnak ýuridiki şahs bolan hojalyk şereketiň organy bolup durýar⁸². Hojalyk şereketini dolandymak oňa gatnaşyjylaryň emläk jogapkärçiligine laýyklykda üýtgäp biler.

Doly bileleşigiň işlerini dolandymak ähli gatnaşyjylaryň umumy ylalaşygy bilen amala aşyrylýar. Bileleşigiň esaslandyryş şertnamasynda, kararyň gatnaşyjylaryň sesleriniň köplügi bilen kabul edilýän ýagdaýlary göz önünde tutulyp bilner. Eger esaslandyryş şertnamasynda sesleriň mukdaryny kesgitlemegiň başga düzgüni göz önünde tutulmadyk bolsa, onda doly bileleşigiň her bir gatnaşyjysy bir sese eýe bolýar.

⁸¹ “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 1 6-njy maddasy.

⁸² Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 54-nji maddasyna görä: “Ýuridiki şahs kanunlara we dörediş dokumentlerine laýyklykda hereket edýän öz orgapalarynyň üsti bilen graždan hukuklaryna eýe bolýar we öz üstüne graždan borçlaryny alyar. Ýuridiki şahsyň organlaryny bellemegiň ýa-da saýlamagyň tertibi kanunlar we dörediş dokumentleri arkaly kesgitlenilýär”.

Bileleşigiň her bir gatnaşyjysynyň, bileleşigiň işini dolandyrmaga ygtyýar berlendigine ýa-da berilmändigine garamazdan, işleriň alnyp barlyşy boýunça ähli resminamalar bilen tanyşmaga hukugy bardyr.

Çäklendirilen bileleşik birnäçe fiziki we (ýa-da) ýuridiki şahslaryň şertnama esasynda bilelikdäki hojalyk işini alyp barmak üçin birleşmeginden ybaratdyr. Bileleşigiň paý gaznasy onuň gatnaşyjylary tarapyndan goýulýan goýumlaryň we paýlaryň esasynda emele gelýär. Hut paý gaznasyna goýumlary we paýlary goýmak mümkinçiligi babatynda hem, çäklendirilen bileleşigiň doly bileleşikden aýratynlygy ýüze çykýar⁸³. Çäklendirilen bileleşigiň paý gaznasyna öz paýlaryny goýýan gatnaşyjylar doly bileleşikçiler diýlip atlandyrylýar. Paý gaznasyna paýlaryny däl-de goýumlaryny goýýan gatnaşyjylar goýumçylar diýlip atlandyrylýar.

Çäklendirilen bileleşigiň işlerini dolandyrmaklyk doly bileleşikçiler tarapyndan amala aşyrylýar. Şunuň ýaly bileleşigiň işleriniň doly bileleşikçiler tarapyndan dolandyrylmagynyň we alyp barmagynyň tertibi doly bileleşik hakdaky kadalar boýunça bellenilýär. Goýumçylaryň çäklendirilen bileleşigiň işlerini dolandyrmaga we alyp barmaga gatnaşmaga, onuň adyndan ynanç hatynda görkezilenden başgaça çykyş etmäge hukuklary ýokdur⁸⁴. Olaryň doly bileleşikçileriň bileleşigiň

⁸³ : В.В. Семенихин. Общество с ограниченной ответственностью (от регистрации до реорганизации) Москва 2010. s.7.

⁸⁴ : В.В. Семенихин. Общество с ограниченной ответственностью (от регистрации до реорганизации) Москва 2010. s.8-9.

işlerini dolandırmak we alyp barmak boýunça hereketlerine garşy çykмага hukuklary ýokdur⁸⁵.

Guramaçylyk-hukuk gurluşy babatda beýleki kärhana görnüşleri bilen deňeşdireniňde hojalyk şereketiniň artykmaç amatlyklara eýedigini görmek mümkin. Hut şonuň üçin hem hojalyk şereketleri soňky wagtda Türkmenistanda telekeçi ýuridiki şahslaryň giň ýaýran guramaçylyk-hukuk görnüşiniň biri bolup durýar. Guramaçylyk-hukuk görnüşinden ugur alyp hojalyk şereketiniň amatlyklaryny we çäkliliklerini aşakdaky ýaly görkezmek mümkin:

2.3. Hojalyk şereketiniň amatlyklary we çäklilikleri

Amatlyklary	Çäklilikleri
<p>1. Şereketde köp adam birleşýändigini üçin, başlangyç gazna ýekebara hususy kärhananyňkydan köp bolup biler.</p> <p>2. Karar kabul etmegiň durnuklylygy. Haýsydyr bir karary kabul etmäge näçe köp adam gyzyklanýan bolsa, ol karar şonça-da dogry bolar.</p> <p>3. Çäklendirilen jogapkärçilik. Öz goýumyň çäklerinde emläk jogapkärçiligini çekmek arkaly telekeçilik işi bilen meşgullanmak mümkinçiligi.</p> <p>4. Kärhanany dolandırmak ýöriteleşdirilip bilinýär. Her bir bileleşikçi</p>	<p>1. Esaslandyryjylaryň arasyndaky mümkin bolan jedeller we çaknysyklar. Bähbitleriň utgaşyksyzlygyna, ylalaşylmadyk syýasata ýa-da aýgytlaýjy hereketler talap edilýän pursatynda hereketsizlige getirip biljek görnüşde, birnäçe adam häkimiýeti bölmek arkaly dolandırmaklyga gatnaşanda. Gatnaşyjylaryň esasy meselelerde gapma-garşy bolmaklary has-da erbetdir. Ähli şu sebäpler boýunça bileleşigi dolandırmak tagaşyksyz</p>

⁸⁵ Poroý/Tekinalp/Çamogly. Bileleşikler we kooperatiw hukugy. Stambul 1997. s.796.

<p>işini anyk bir bölegi üçin jogapkärçiligi öz üstüne alyp bilýär.</p> <p>5. Hojalyk şereketini esaslandyryjylar diňe adamlar däl-de ýuridiki şahslar hem bolup biler. Bu bolsa, köp serişdeleriň toplanmagyny aňladýär.</p> <p>6. Üznüksizlik. Eger-de şereketiň bir ýa-da birnäçe esaslandyryjylary telekeçilik işini bes etseler, beýleki esaslandyryjylar dowam etseler, onda hojalyk şereketi hereketini bes etmeýär. Çykan esaslandyryjynyň paýy beýlekiler tarapyndan satyn alnyp bilinýär.</p> <p>7. Gowy biznes ideýa gymmat bahalanýär. Hojalyk şereketiniň esaslandyryjylary bolsa öz ideýalaryny mugtuna hödürleýärler. Maslahatlaşygyň dowamynda köplenç ideýalar döreýär.</p> <p>8. Esaslandyryjy öz kärhanasyny daşky karz berijä garanda has döwtalaplyk bilen karzlandyryp biler. Esaslandyryjylar näçe köp bolsa, şonça-da mümkin bolan karz berijiler köp bolýar.</p> <p>9. Hojalyk şereketi esaslandyryjylary işgär hökmünde ulanyp, serişdeleri tygşytlap biler. Sebäbi olar öz kärhanasynda mugtuna işläp bilýärler ahyryn. Bu bolsa kärhananyň işiniň irki döwürlerinde örän wajypdyr.</p>	<p>we kyn bolup bilýär.</p> <p>2. Wajyp çözgütler kabul edilende we täzeden bellige alnanda umumy ýygnagy çagyrmaly we köplük üçin kabul ederlikli çözgüdi tapmaly bolýar (wagt ýitirilýär).</p> <p>3. Döwlet belligine almagyň durnuksyzlygy. Esaslandyryjylaryň girmegi we çykmagy, olaryň çalyşmagy zerarly täzeden bellige alynmaga has köp sebäp döreýär.</p> <p>4. Bileleşigi jogapkärçiligi çäklendirilen görnüşde döretmek mümkindir. Şeýle ýagdaýda, şarikdeş kärhananyň bergileri boýunça özüniň kärhana goýan serişdeleriniň möçberinde jogapkärçilik çekýär. Yöne, şunuň ýaly bileleşigiň şarikdeşleri biznesiň alnyp barylmagyna gatnaşyp bilmeýärler – iň bolmanda olaryň birisi doly jogapkärçiligi öz üstüne almaly bolýar.</p>
--	---

§3 Hyzmatdaşlyk kärhanasy

Hyzmatdaşlyk kärhanasy diýlip, onuň işine her bir agzasynyň şahsy gatnaşmagyna esaslanýan kärhana hasaplanýar⁸⁶.

Hyzmatdaşlyk kärhanasy guramaçylyk-hukuk gurluşy boýunça iş ýüzünde seýrek gabat gelýän kärhana görnüşidir. Muňa garamazdan kooperatiw telekeçilik

⁸⁶ “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 1 27-nji maddasy.

firmalary bazar ykdysadyýetine ugur alyp ähli ýurtlarda işleýär. ABŞ-da olar önümleri, şol sanda oba hojalyk önümlerini öndürijileriň 5-6% -ni birleşdirýär. Önümçilik kooperatiwleri esaslanýan önümçilik serişdelerine eýeçiligiň toparlaýyn kysymy, biziň eýýäm bilişimiz ýaly, hakyna tutma zähmeti we beýleki şahsy adamlar bilen bilelikde hususy telekeçilik işini ileri tutmagy ýüregine düwen şahsy adamlaryň kooperatiwiň düzüminde zähmet çekmegi meýletin seçip almagydyr.

Hyzmatdaşlyk kärhanasynyň beýleki kärhana görnüşlerinden tapawutly tarapy her bir agzanyň kärhananyň işine şahsy (hut özüniň) gatnaşmagynyň hökmanylygydyr. Eýsem şahsy gatnaşmakdan maksat näme? Şu mysal hyzmatdaşlyk kärhanasynyň maksadyny düşündirmäge kömek eder. Bir daýhanyň ekin ekip hasylyny bazara äkidip amatly bahadan satmagy üçin köplenç ýeke özüniň güýji ýetmän biler. Emma birnäçe daýhan birleşip biri ekiş tehnikasyny, beýlekisi hasyly daşamak üçin ulagy, ýene biri bazarda ýeri üpjün etmek şerti bilen hyzmatdaşlyk kärhanasy döredip bilerler. Şeýlelikde ýeke adamyň edip bilmedik işini bilelikde amala aşyrmak mümkinçiligi emele geler. “El-eli ýuwar, iki el birigip ýüzi ýuwar” diýen atalar sözi hyzmatdaşlyk kärhanasynyň maksadyny doly beýan edýär.

Hyzmatdaşlyk kärhanasynyň emlägi onuň agzalarynyň pul we emläk tölegleriniň hasabyna, şeýle hem Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan gadagan edilmedik girdejileriň we başga çeşmeleriň hasabyna emele

getirilýär.

Hyzmatdaşlyk kärhanasynyň tertipnama hazynasynyň iň pes möçberi Türkmenistanda bellenen zähmet hakynyň iň pes möçberinden 50 esse möçberden ybarat bolmalydyr.

3.1. Hyzmatdaşlyk kärhansyny açmagyň tertibi we ony dolandýrmagyň aýratynlyklary

Hyzmatdaşlyk kärhansyny açmak iki etapdan ybaratdyr. Birinjisi, esaslandyryş şertnamasynyň taýýarlanmagy. Ikinjisi, kärhanasynyň döwlet belligine alynmagy. Türkmenistanyň kanunçylygynda hyzmatdaşlyk kärhansyny açmak üçin ýörite düzgünler göz önünde tutulan däldir. Hyzmatdaşlyk kärhanasyny açmagyň tertibi “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň umumy kadalaryna laýyklykda bellenenilýär⁸⁷.

Hyzmatdaşlyk kärhanasyny dolandýrmak hyzmatdaşlyk kärhanasynyň agzalarynyň umumy ýygnagy tarapyndan amala aşyrylýar. Hyzmatdaşlyk kärhanasynyň işlerini alyp barmak üçin onuň umumy ýygnagy ýerine ýetiriji edarany döredip biler. Hyzmatdaşlyk kärhanasyny dolandýrmagyň we onuň işlerini alyp barmagyň tertibi tertipnama bilen kesgitlenenilýär. Hyzmatdaşlyk kärhanasy öz eýeçiliginiň çäklerinde öz üstüne alan borçnamalary boýunça jogapkärçilik çekýär. Hyzmatdaşlyk kärhanasynyň

⁸⁷ Kärhanany açmagyň tertibini kesgitleýän kadalar üçin serediň: “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 11,12,13,15,16 we 17 maddalary.

paýçylary öz paýynyň çäklerinde kärhananyň borçnamalary boýunça raýdaş jogapkärçilik çekýärler.

Önümçilik kooperatiwi - munuň özi diňe bir telekeçilik firmasy bolup durman, eýsem, umumy maksatlar we toparlaýyn menejment bilen baglanyşykly adamlaryň arasyndaky ynanyşmak gatnaşyklarynyň tutuş ulgamydyr. Önümçilik kooperatiwiniň agzalary hakyna tutma işgärler däldirler, tersine, olar her bir kooperatoryň umumy gazna meýletin girizen paýlaryndan ybarat bolan öz kooperatiwiniň emläginiň eýeleridirler. Şonuň üçin hem adatça önümçilik kooperatiwiniň agzalarynyň öz kooperatiwiniň borçnamalary boýunça subsidiar jogapkärçiligi çekmegi raýdaş görnüşinde, başga söz bilen aýdylanda, önümçilik kooperatiwiniň her bir agzasynyň onuň paýynyň göwrümi babatda çäklendirilmedik jogapkärçiligi görnüşinde amala aşyrylýar.

Paýlaryň ähli möçberinden önümçilik kooperatiwi kooperatiwiň atlandyrylýan bölünmeýän gaznalary döredip biler, olar aralyk eýeçiligiň dürli görnüşlerine garşylykda önümçilik kooperatiwiniň agzasy kooperatiwiň düzüminden meýletin ýa-da mejbury çykan halatynda hakykatda doly bölünen ýagdaýda bolýar. Kanun boýunça oňa çykan mahaly onuň paýynyň göwrümüne laýyk gelýän, girizilen paýyň bahasy tölenilmelidir ýa-da emläk berilmelidir. Önümçilik kooperatiwiniň bölünmeýän gaznalarynyň telekeçilik mümkinçilikleri başga ýagdaýdan hem ybaratdyr, ýagny, şol kooperatiwiň bölünmeýän

gaznalaryna kooperatiwiň agzalarynyň bergileri boýunça hiç bir tutup alma girizilip bilinmez.

Önümçilik kooperatiwinde döredijiler ýokdur, ähli gatnaşyjylar kooperatiwiň agzalary diýlip atlandyrylýar. Dörediş şertnamasy hem ýokdur, önümçilik kooperatiwiň şertnamasynda bolsa şulara esasy üns berilýär:

paýlaryň düzümine, möçberine we olary girizmegiň tertibine;

kooperatiwiň agzalarynyň hut özleriniň kooperatiwiň işine zähmet arkaly gatnaşmagynyň häsiýetine we tertibine;

kooperatiwiň alýan paýlaryny we çekýän zelelleri paýlamagyň tertibine;

şol kooperatiwiň bergileri boýunça kooperatiwiň agzalarynyň subsidar jogapkärçiliginiň möçberlerine we şertlerine;

kooperatiwiň dolandyryş edaralarynyň düzümine we ygtyýarlyklaryna hem-de olaryň çözgütleri kabul etmeginiň tertibine, şol sanda, şolar boýunça çözgütler biragyzdan ýa-da sesleriň bolmalysy ýaly köplügi bilen kabul edilýän meselelerine.

Toparlaýyn eýeçilik dolandyryş çözgütlerini kabul etmekde toparlaýynlygy hem göz önünde tutýar, şeýle bolmasa ol aňsatlyk bilen eýýam bize oňat mälüm bolan aralyk eýeçilige aňsatlyk bilen öwürüler. Şonuň üçin hem,

kooperatiwiň agzalarynyň umumy ýygnagy onuň ýokary dolandyryş edarasydyr, şol ýygnakda kooperatiwiň her bir agzasynyň bir sesi bardyr. Kanun haýsy meseleleriň diňe önümçilik kooperatiwiniň umumy ýygnagyň ygtyýarlylygyna degişlidigini jikme-jik teswirleýär we olar tarapyndan şol meseleler kooperatiwiň ýerine ýetiriji edaralarynyň çözmegine berlip bilinmez, kanun boýunça önümçilik kooperatiwiniň müdiriýeti we onuň başlygy şolar bolup durýar.

Sarp ediş kooperatiwi önümçilik serişdelerine toparlaýyn eýeçiliginiň kooperatiw görnüşine esaslanýan ýene-de bir guramaçylyk-hukuk görnüşidir.

Agzalyk esasynda gatnaşyjylaryň maddy we beýleki talaplaryny kanagatlandyrmak maksady bilen onuň agzalarynyň emläk taýdan paýly wznoslaryny birleşdirmek arkaly amala aşyrylýan meýletin birleşmesi **sarp ediş kooperatiwleri** diýlip ykrar edilýär. Önümçilik kooperatiwiniň agzalary ýaly, sarp ediş kooperatiwiniň agzalary hem öz kooperatiwiniň borçnamalary boýunça raýdaş jogapkärçiligi çekýärler. Önümçilik kooperatiwi ýaly sarp ediş kooperatiwi hem telekeçilik işi bilen meşgullanyp biler, sarp ediş kooperatiwiniň telekeçilik işinden alýan girdejileri hem kooperatiwiň agzalarynyň arasynda paýlanylmaga degişlidir. Ahyrynda bolsa önümçilik kooperatiwlerinde bolşy ýaly, garalyp geçilýän guramaçylyk-hukuk görnüşinde dörediş şertnamalary ýokdur, onuň agzalary kooperatiwe gatnaşyjylar bolup

durýarlar we öz işinde kooperatiwiň tertipnamasyna gollanýarlar.

Häzirki wagtda ýaşaýyş-jay we ýaşaýyş jaý-gurluşyk, garaž, saýalyk, bagçylyk we beýleki kooperatiwleri sarp ediş kooperatiwleriniň mysallary bolup hyzmat edip bilerler, olaryň emlägi toparlaýyn ýagdaýa geçirilendir we paýlara bölünen hem bolsa, onuň agzalaryna däl-de, bir bitewi hökmünde ähli kooperatiwe degişlidir.

Şunuň bilen birlikde sarp ediş kooperatiwi şu alamatlar boýunça önümçilik kooperatiwinden tapawutlanýar:

- 1.sarp ediş kooperatiwi täjirçilik däl guramalaryň hataryna degişlidir;
- 2.sarp ediş kooperatiwiniň agzalarynyň sany çäklendirilen däldir;
- 3.sarp ediş kooperatiwiniň agzalarynyň umumy işlere hut özüleriniň zähmeti arkaly gatnaşmagy;

Sarp ediş kooperatiwiniň agzalary kooperatiwiň borçnamalary boýunça kooperatiwiň her bir agzasynyň goşmaça wznosynyň girizilmedik böleginiň çäklerinde subsidiar jogapkärçiligi çekýärler, goşmaça wznoslar diýlip her ýyllyk balansyň maglumatlaryna laýyklykda sarp ediş kooperatiwiniň emele gelen zeelleriniň üstüni dolmak üçin gönükdirilýän kooperatiwiň agzalarynyň pul töleglerine düşünilýär.

Ady boýunça däl-de, eýsem, düýp mazmuny boýunça kooperatiwleriň garalyp geçilýän görnüşiniň sarp

ediş babatda özboluşlylygynyň derejesini bellemek hem-de düşündirmek örän çylşyrymlydyr. Sarp ediş kooperatiwleriniň täjirçilik däl guramalar diýlip yglan edilendigi sebäpli, olaryň näme üçin telekeçilik işi netijesinde alynýan peýdany paýlamak bilen meşgullanýandyklary düşnüksiz bolmagynda galýar. Bir zat welin aýdyňdyr, ýagny, şeýle kooperatiwleriň diňe sarp ediş işi bilen oňmaga ýagdaýy ýokdur, haçan-da kooperatiw öz güýçleri bilen öz agzalary üçin däl-de, başgalar üçin nämede bolsa bir zady gurup, abadanlaşdyryp we abatlap başlan mahaly ol mejburi ýagdaýda hem bolsa, hökman telekeçilik bilen meşgullanyp başlaýar. Sarp ediş kooperatiwiniň görnüşiniň edara görnüşli taraplara kanuny esasda kooperatiw işewürliginde özüni synap görmäge mümkinçilik berýändigini hem düşnükli ýagdaýdyr, munuň özi, eger edara görnüşli taraplarda beýleki telekeçilik firmalarynyň, mysal üçin,, golçur we garaşsyz hojalyk jemgyýetleriniň işine gatnaşmak üçin has netijeli mümkinçilikleriniň bardygyny nazara alsaň hem bu ýagdaý özboluşlydyr.

§4 Paýdarlar jemgyýeti

4.1. Umumy düşünje

Özbaşyna ýuridiki şahs bolmagynyň hem-de «çäklendirilen jogapkärçilik» ýörelgesiniň berýän mümkinçilikleri paýdarlar jemgyýetini ykdysadyýete hem-

de jemgyýetiň durmuş üpjünçiligine täsir edýän uly ykdysady şowlulyklara, şol bir wagtda hem şowsuzlyklara (krizislere) sebäp bolup bilýän kärhana hökmünde ýüze çykardy. Paýdarlar jemgyýetiniň⁸⁸ çäklendirilen jogapkärçilik ýörelgesine eýermegi, ýagny paýdaryň diňe öz paýynyň gymmatynda töwekgelçilik etmegi uly möçberli maýanyň PJ-de toplanmagyna giň mümkinçilik berdi. Elinde uly maýasy, bilimi we iş tejribesi bolmasa-da ujypsyzja pula paý satyn alýan paýdaryň uly möçberli maýa bilen amala aşyrylýan işlere şärik bolmagy we ondan girdeji gazanmagy gürrüňsiz paýdarlaryň bähbidine bolup durýar. Beýleki bir tarapdan PJ-de paýlaryň gymmatly kagyzzar görnüşinde çykarylmagy we satyn alnan paýy islän wagtyň gymmatly kagyzzar bazarynda satmaga bolan mümkinçiligi paýdarlara öz goýumlaryny nagt pula öwürmek babatynda ýeňillik döredýär.

Dünýäde meşhurlyk gazanan kärhanalaryň aglabasy gurmaçylyk-hukuk görnüş hökmünde PJ-ni saýlap alandyrlar. Mysal üçin, Coca Cola, Pepsi, Mercedes, Microsoft, Google guramaçylyk-hukuk görnüşini babatda PJ-dir we münlerçe paýdarlary bardyr.

Ýurdumyzda PJ-ler 1999-njy ýylda kabul edilen “Paýdarlar jemgyýetleri hakynda” Türkmenistanyň kanuny bilen düzgünleşdirilendir. Bu kanun PJ-ni döretmegiň, hereket etmegi, üýtgedip guramagyň we ýatyrmagyň hukuk esaslaryny, paýdarlaryň hukuklaryny we borçlaryny kesgitleýär. Bu kanun güýje giren gününden başlap PJ-niň

⁸⁸ Mundan beýläk - PJ diýlip alynýar.

sany ýurdumyzda yzygiderli ösýär. 2010-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndaky ýagdaýa görä, Türkmenistanda 272 sany PJ bellige alnandyr. Pudak bölünişiginiň düzüminde bellige alnan PJ-leriň arasynda öňde baryjy orunlary senagat we oba hojalyk pudaklary eýeleýärler. Ýagny olaryň her biriniň paýy PJ-leriň umumy mukdarynyň 28,4%-ne deňdir. Söwdada we ilaty iýmit bilen üpjün etmekde, şeýle hem gaýry pudklarda degişlilikde paýdarlar jemgyýetleriniň umumy sanyndan 17,4% we 25,8% bellige alnandyr⁸⁹.

“Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 24-nji maddasyna laýyklykda PJ– kärhananyň işiniň guramaçylyk hukuk görnüşleriniň biri bolup durýar.

Ýönekeý dilde aýdanymyzda PJ - esaslyk maýanyň (ustawnoý fond) belli bir paý sanyna bölünmegi esasynda döredilen kärhanadyr. Esasy aýratynlygy - esaslyk maýanyň belli bir paý sanyna bölünmegi bilen emele gelen paýlaryň paýdarlaryň arasynda paýlaşylmagydyr. Esaslyk maýanyň paýlara bölünmegi paýdarlar jemgyýetinde paýdar sanyny däl-de, paýlaryň mukdaryny birinji orna çykarar. Kim näçe köp paýa eýelik edýän bolsa paýdarlar jemgyýetini dolandyrmakda şol şahs artykmaçlyk gazanar. PJ-de paýdar däl-de paýyň mukdary uly rol oýnaýar. Hukuklar we borçlar paýa bagly ýüze çykýar. Paýy satyn alan şahs PJ-niň paýdary bolar, elinde saklaýan paýyny başga birine satan paýdaryň paýdarlygy tamamlanar.

⁸⁹ W.F. Trapeznikow. Türkmenistanda paýdarlar we korporatiw gatnaşyklaryň ösüşiniň usuly esaslary. Altyn asyryň ykdysadyýeti. No:3, 2010.

PJ ýuridiki şahs bolup, eýeçiliginde öz aýrybaşgalaşan emlägi bardyr hem-de öz adyndan emläk we emläkleýin däl şahsy hukuklary edinmäge hem-de amala aşyrmaga, borçlar çekmäge, kazyýetde hak isleýji we jogap beriji bolmaga haklydyr.

“Paýdarlar jemgyýetleri hakynda” Türkmenistanyň kanunyna laýyklykda PJ öz borçnamalary boýunça özüne degişli ähli emlägi bilen jogapkärçilik çekýär. Kanunda bellenen jogapkärçilik PJ-niň esasyk maýasynyň (ustawnoý fond) möçberi bilen çäklenmän, eýsem oňa degişli ähli emlägi öz içine alýar. Ýagny PJ özüniň tarap bolup çykyş edýän gatnaşyklarynda ýüze çykýan borçnamalary boýunça gozgalýan, gozgalmaýan ähli emlägi (jaýlary, desgalary, maşynlary, enjamlary, materiallary we ş.m), we pul serişdeleri bilen jogap berýär. Muňa laýyklykda bolsa, PJ-niň algydary ýa-da algydarlary öz algyalaryny jemgyýetiň ähli emlägi babatynda talap etmäge haklydyrlar.

PJ döwletden aýratynlykda ýuridiki şahs bolup özbaşdak hereket edýär we öz borçnamalary boýunça jogapkärçilik çekýär. Döwlet PJ-niň borçnamalary boýunça jogapkärçilik çekmeýär, PJ hem döwletiň we onuň edaralarynyň borçnamalary boýunça jogapkärçilik çekmeýär.

PJ öz paýdarlarynyň borçnamalary boýunça jogapkärçilik çekmeýär, paýdarlar hem PJ-niň borçnamalary boýunça jogap bermeýärler hem-de onuň işi

bilen baglanyşykly ýitgileriň töwekgelçiligini diňe özlerine degişli paýlarynyň gymmatynyň çäklerinde çekýärler.

“Paýdarlar jemgyýetleri hakynda” Türkmenistanyň kanunyna görkezilen bu ýörelgede PJ bilen paýdarlaryň biri-birine bolan jogapkärçiligi çäklendirilendir. Muňa görä PJ öz paýdarlarynyň hususy borçnamalary boýunça jogapkärçilik çekmeýär. Şeýle-de jemgyýetiň adyndan hereket etmäge ygtyýar berlen paýdaryň öz ygtyýarlarynyň çäginde aşan hereketleri ýa-da paýdaryň öz adyndan hereket etmegi jemgyýetiň jogapkärçilik çekmegine getirmeýär. Şonuň ýaly-da paýdarlar jemgyýetiň ýitgileri babatynda **çäklendirilen jogapkärçilik ýörelgesine** eýerýärler we jemgyýetiň borçnamalary boýunça diňe öz paýlarynyň gymmatynyň çäklerinde jogapkärçilik çekýärler.

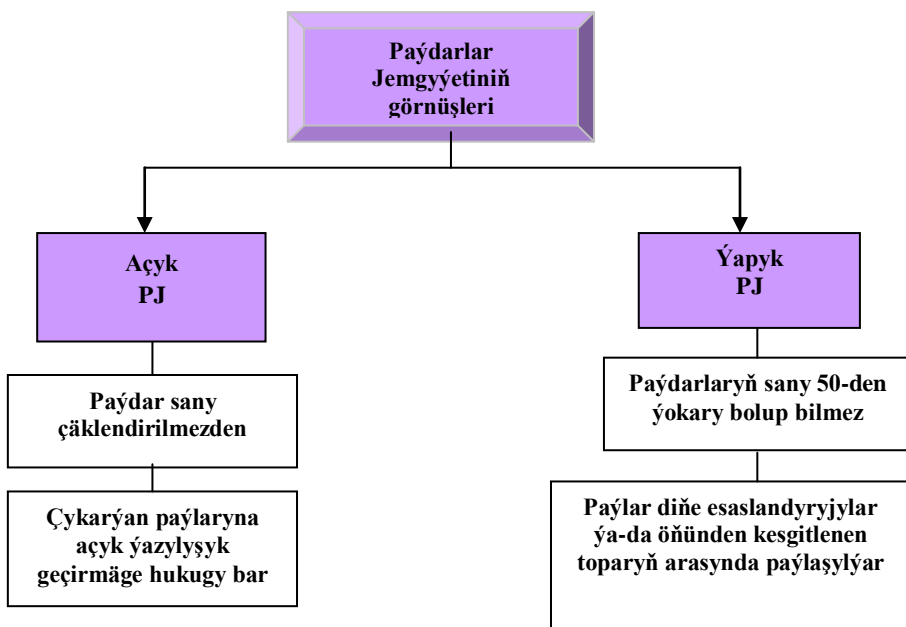
4.2. Paýdarlar jemgyýetiniň görnüşleri

PJ **açyk ýa-da ýapyk görnüşde** bolup biler. Haýsy görnüşdedigi onuň tertipnamasynda görkezilýär. Açyk jemgyýetiň esasy aýratynlygy öz çykarýan paýlaryna açyk ýazlyşyk geçirip, olary Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda erkin satyp bilýänligidir. Şeýle hukuk “Paýdarlar jemgyýetleri hakynda” Türkmenistanyň kanuny esasynda diňe açyk görnüşli paýdarlar jemgyýetine berlendir.

Açyk ýazlyşyk – munuň özi paýdarlar jemgyýetiniň täze paýlary satmak maksady bilen halka (fiziki hem-de ýuridiki taraplara) hödürlemegidir. Açyk jemgyýetiň paýdarlary beýleki paýdarlarynyň razylygy bolmazdan

özlerine degişli paýlary islendik hususy ýa-da hukuk şahsa satyp ýa-da başga bir usul bilen aýrybaşgalap bilerler.

Paýdarlar jemgyýetleri hakyndaky Kanunyň 5-nji maddasyna laýyklykda açyk we ýapyk paýdarlar jemgyýetiniň biri-birinden tapawtly taraplaryny şu çyzgynyň üsti bilen düşündirip bileris:

Eger bir PJ-niň paýlary diňe onuň esaslandyryjylarynyň ýa-da öňünden kesgitlenen gaýry adamlar toparýnyň arasynda paýlanylýan bolsa, onda ol ýapyk paýdarlar jemgyýetidir. Ýapyk PJ-niň öz çykarýan paýlaryna açyk ýazlyşyk geçirmäge haky ýokdur. Has dogrusy jemgyýetiň paýlarynyň gymmatly kagyzlar bazarynda islendik adama ýa-da hukuk şahsa satylmagyna ýol berilmeyär. Paýlar diňe PJ-niň paýdarlarynyň ýa-da

öňünden kesgitlenen adamlaryň (mysal üçin, paýdarlaryň maşgala agzalarynyň ýa-da olaryň mirasdarlarynyň) arasynda aýrybaşgalanyp bilner. Ýapyk PJ-niň paýdarlarynyň sany çäklendirilendir we ol elliden ýokary geçip bilmez. Açyk PJ babatynda kanunda beýle çäklendirme ýokdur. Açyk PJ-niň islendik sanda özüne paýdar kabul etmäge hukugy bardyr.

4.3. Paýdarlar jemgyýetini döretmegiň tertibi

Hukuk nukdaý nazardan PJ-niň döredilmegi diýmek, kanunyň hökman hasaplaýan ähli zerur alamatlaryny (kärhananyň emlägi, esaslandyryş resminamalary, ýolbaşçy edaralary we ş.m.) özüne jemläň PJ-niň ýuridiki şahs hökmünde döwlet belligine alynmagydyr. Türkmenistanda PJ-ni döretmegiň hukuk esaslary Türkmenistanyň «Paýdarlar jemgyýetleri hakynda» Kanuny⁹⁰ bilen kesgitlenendir.

Kärhanany döretmegiň kanunda kesgitlenen tertibine geçmezden öňürti jemgyýetiniň esaslandyryjylary barada düşünje edinmegimiz we käbir sowallara jogap bermegimiz zerur. PJ-niň esaslandyryjylary kimler? Türkmenistanda PJ-ni esaslandyryjylaryň sany näçe bolmaly we kimler esaslandyryjy bolup biler?

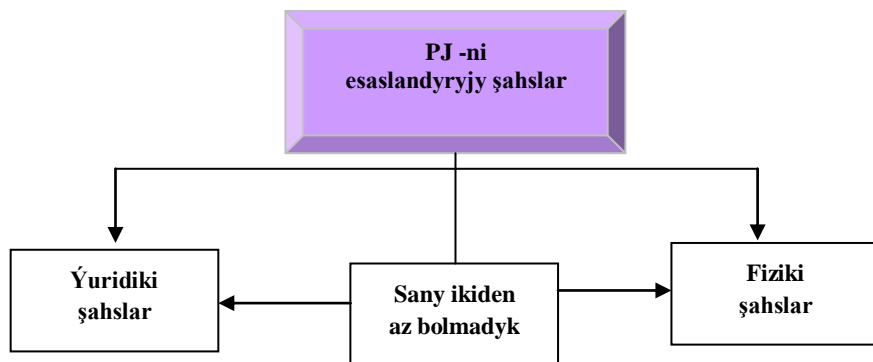
Esaslandyryjylar - munuň özi PJ-ni hereketlendiren (esaslandyran) geçiren şahslardyr. Başgaça aýdanymyzda, PJ-niň dörediliş maksadyny (işiniň görnüşini) kesgitläň,

⁹⁰ Mundan beýläk kanun diýlip alynýar.

esaslyk maýany goýan, kärhanany açmak üçin gerekli resmi işleri amala aşýran şahslar esaslandyryjy hasaplanýar.

Kanuna laýyklykda Türkmenistanyň hem-de daşary ýurt döwletleriniň ýuridik şahslaryna, fiziki şahslaryna, şeýle hem raýatlygy bolmadyk şahslara Türkmenistanda PJ-niň esaslandyryjysy bolmak hukugy berlendir. Şeýlelikde, raýatlygy bolmadyk ýa-da haýsy ýurduň raýatydygyna garamazdan, kämillik ukyby bolan adamlaryň PJ-ni döretmäge bolan hukuklary kanun esasynda kepillendirilendir. Kämillik ukyby çäklendirilen adamlar bu babatdaky hukuklaryny kanunçylyga laýyklykda howandarynyň razyçylygy bilen peýdalanyp bilerler⁹¹.

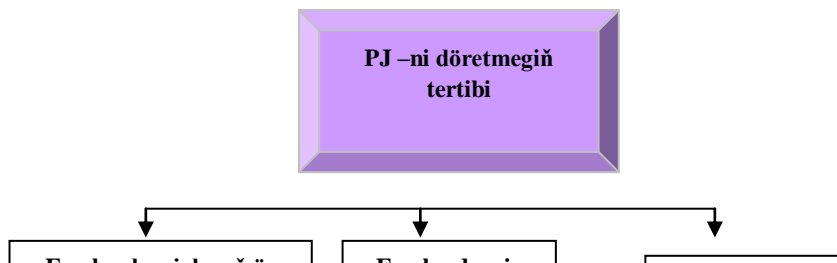
Kanunyň 7-nji maddasyndan ugur alanymyzda PJ –ni esaslandyryjy şahslary şu ýagdaýda görkezip bileris:

⁹¹ Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 25-nji we 27-nji maddalary.

Görşümüz ýaly PJ-ni döretmek üçin esaslandyryjylaryň sany ikiden az bolmaly däldir. Şu ýerde, diňe bir adamdan ybarat PJ-ni döredilip bilnermi diýen sowal ýüze çykyp biler. Kanunda esaslandyryjylaryň sany ikiden az bolmaly däldir diýilýär, emma olaryň ikisiniň hem hususy şahs bolmagy hökman däldir. Bular ýuridiki şahs hem bolup bilerler. Mysal üçin, iki ýa-da ondan köp döwlet eýeçiligindäki edaralar ýa-da hususy kärhanalar bilelikde iş alyp barmak üçin PJ –ni döredip bilerler. Kanun diňe jemgyýetiň esaslandyryjylarynyň sanynyň ikiden az bolmazlygyny talap edýär. Bu jähtden pikir ýöredenimizde bir adam özüni hem-de özbaşyna ýuridiki şahs hasaplanýan hususy kärhanasyny esaslandyryjy hökmünde görkezmek bilen PJ –ni döredip biler. Emma beýle ýagdaýa iş ýüzünde känbir gabat gelinmeýär. Çünki, PJ –ni döretmegiň düýp manysy birnäçe paýdaryň esaslyk goýlan maýanyň (ustawnoý fond) belli bir paý sanyna bölünmegi esasynda birleşip özbaşyna ýuridiki şahs döretmek arkaly bilelikde alyp barýan işlerinden girdeji gazanmakdan ybaratdyr.

Hukuk nukdaý nazardan PJ –niň döredilmegi – onuň özbaşyna ýuridiki şahs hökmünde ykrar edilmegidir. Ýuridiki şahs diýlip, ykrar edilmegi üçin kanunda görkezilen kadalar tapgyrлаýyn şekilde aşakdaky çyzgyda görkezilişi ýaly berjaý edilmelidir:

Esaslandyryş şertnamanyň baglaşylmagy

PJ-ni döretmek esaslandyryjylaryň öz aralarynda jemgyýeti döretmek hakynda **esaslandyryş şertnamasyny baglaşmagy** bilen başlanýar we **kärhananyň döwlet belligine alynmagy** bilen tamamlanýar. Esaslandyryş şertnama ýazmaça bolmalydyr we sany ikiden az bolmadyk esaslandyryjylar tarapyndan gol çekilmelidir.

Esaslandyryjylaryň gollary döwlet kepillendiriş edarasy (notariat) tarapyndan kepillendirilen bolmalydyr.

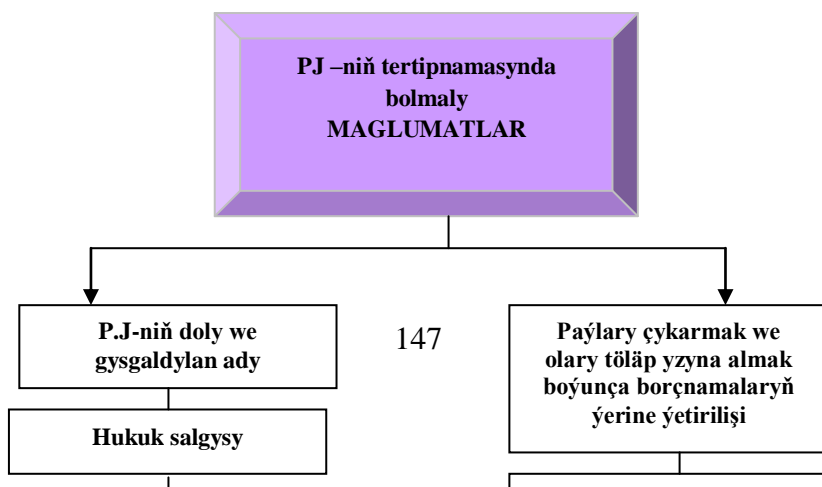
“Paýdarlar jemgyýetleri hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 7-nji maddasynyň ikinji bendine laýyklykda PJ –niň esaslandyryş şertnamasynda bilelikdäki işiň tertibi, jemgyýetiň görnüşi (açyk, ýapyk), esaslyk maýanyň (ustawnoý fond) möçberi, çykarylýan paýlaryň görnüşleri, olaryň töleginiň möçberi we tertibi, paýdarlaryň borçlary we hukuklary anyk kesgitlenmelidir. Şeýle hem Türkmenistanyň «Kärhanalar hakynda» Kanunynyň 12-inji maddasynda talap edilen maglumatlar görkezilmelidir.

Kärhananyň esaslandyryş şertnamasyna kanunçylyga garşy gelmeýän kärhanany döretmek we onuň işi bilen bagly beýleki şertler goşulyp bilner. Esaslandyryş şertnamasyna ähli esaslandyryjylar ýa-da olaryň ygtyýarly wekilleri tarapyndan gol çekilmelidir.

PJ-ni döretmegiň ikinji tapgyry «paýdarlar jemgyýetini esaslandyryjy ýygnagyň» geçirilmegidir. PJ -ni döretmek hakyndaky karar esaslandyryjy ýygnak tarapyndan kabul edilýär. Ýygnak PJ-ni esaslandyryjylaryň (ýa-da olaryň doly ygtyýarly wekilleriniň) doly gatnaşmagy bilen geçirilýär. Ýygnakda **biragyndan** esaslandyryş şertnama hem-de jemgyýetiň tertipnamasy tassyklanýar we pul serişdesi bolmadyk (desga, enjam, ulag we ş.m) görnüşde goýulýan goýumlara pul taýdan nyrh kesmek hakynda ylalaşyk gazanylýar. PJ-niň ýerine ýetiriji we gözegçilik ediji edaralaryň düzümine agzalary saýlamak

boýunça sesleriň üçden iki köplügi bilen karar kabul edilýär. Ýygnakda mundan başga-da ýygnagyň başlygyny saýlamak meseleri we jemgyýeti döretmek bilen baglanyşykly beýleki meseleler babatynda kararlar kabul ediler.

Kärhananyň tertipnamasy ýuridiki şahs hökmünde kärhananyň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän resminamadyr. Kärhananyň hukuk ýagdaýy - kärhananyň adynyň we onuň hukuk salgysynyň görkezilmeginden başlap kärhanany dolandyrmak we onuň iş tertibi bilen bagly ähli düzgünleri, ýuridiki şahs bilen bagly ähli maglumatlaryň jemini öz içine alýar. Şeýlelikde kärhana ýuridiki şahs ökmünde öz tertipnamasy esasynda hereket edýär. Kanunyň 9-njy maddasyna laýyklykda tertipnamada aşakdaky çyzgyda görkezilen maglumatlar bolmalydyr:

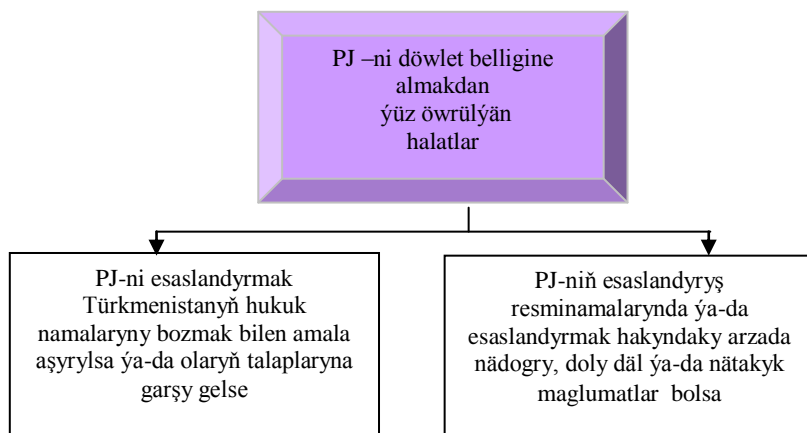

4.4. Paýdarlar jemgyýetiniň döwlet belligine alynmagy

PJ-ni, şol sanda daşary ýurt maýasynyň gatnaşmagynda ýa-da döwlet kärhanalaryny husulaşdyrmak netijesinde döredilýän jemgyýetleri döwlet tarapyndan bellige almak Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde amala aşyrylýar.

PJ onuň döwlet tarapyndan bellige alnan pursatyndan başlap döredilen hasap edilýär. Döwlet belligine almak üçin kärhanany esaslandyryjylar ýa-da olar tarapyndan ygtyýarly edilen şahsyň goly çekilen arza, jemgyýetiň esaslandyryş resminamalary hem-de Türkmenistanyň kanunçylygynda başgaça göz öňünde tutulmadyk bolsa kärhananyň döwlet belligi üçin alnan ýygymyň tölenendigini tassyklaýan resminama hödürlenmelidir. Döwlet belligi üçin alynýan ýygymyň möçberi Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan bellenilýär.

Kanuna laýyklykda şu aşakdaky ýagdaýlarda PJ-ni döwlet belligine almakdan ýüz öwrülip bilner:

Türkmenistanyň Raýat bitewi Kanunynyň 52-nji maddasynda bellenen hukuk şahslara degişli umumy kada laýyklykda, PJ-niň döwlet tarapyndan bellige alynmagynyň ret edilmegi, şonuň ýaly-da şu hili bellige alnyşdan boýun gaçyrylmagy barada kazyýete şikayat edilip bilner.

PJ döwlet belligine alnan pursatyndan başlap hukuk şahsa öwrülýär. Ýuridiki şahsyň Türkmenistanyň Raýat bitewi kanunyna laýyklykda emläk we emläkleýin däl şahsy hukuklary edinmäge hem-de amala aşyrmaga, kazyýetde hak isleýji we jogap beriji bolmaga haky bardyr. Munuň netijesinde bolsa hukuk şahsyň hukuk ukyby ýüze çykýar, öz adyndan hukuklara eýe bolýar, olary amala aşyrýar we öz üstüne borçlary alýar. PJ öz maksatlaryna laýyk gelyän we öz dörediş resminamalarynda göz önünde tutulan işi kanunda bellenen tertipde amala aşyrmaga hukuk gazanýar.

Kanuna laýyklykda kärhana döwlet belligine alnandan soňra onuň hususy ady, hukuk salgysy hem-de möhri bolýar.

Kärhananyň ady – kärhana belli bir at bilen döwlet belligine alynmaga degişlidir. Bu at kärhanany hereket edýän beýleki kärhanalardan tapawutlandyrmaga mümkinçilik bermelidir, ýangy at takyk bolmalydyr. Kärhananyň adynyň yzyndan guramaçylyk-hukuk görnüşiniň doly aňladylyşy ýa-da onuň gysgaldylan baş harplary bolmalydyr. Mysal üçin, kärhana paýdarlar jemgyýeti bolsa onda kärhananyň adynyň yzyna paýdarlar jemgyýeti ýa-da onuň gysgaldylan baş harplary ýagny «P.J» harplary goşulmalydyr.

Kärhana ön bellige alnan başga kärhananyň ady bilen gabat gelyän ady ulanyp bilmeýär. Mysal üçin, ön «**Ak maýa**» PJ diýlen at bellige alnan bolsa onda şol at başgalar

tarapyndan kärhananyň ady hökmünde peýdalanylyp bilinmeýär. Muňa kanun esasynda ýol berilmeýär.

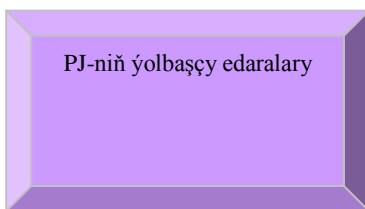
Kärhananyň hukuk salgysy diýlende - onuň ýerleşýän ýerine, hukuk şahslaryň Ýeke-täk döwlet sanawynda bellige alnan we şoňa girizilen salga düşünilýär. Kärhananyň diňe bir hukuk salgysy bolup biler.

Kärhana öz işinde möhrini peýdalanýar. Kärhananyň möhründe onuň resmi ady bolýar.

4.5.Paýdarlarf jemgyýetiniň ýolbaşçy edaralary

Kanunçylygyň dünýä tejribesinde PJ-niň dolandyrylyşy beýleki kärhana görnüşlerinden düýpgöter tapawutly häsiýete eýedir. Muňa görä, PJ-de käbir ýolbaşçy edaralaryň (edaralaryň) bolmagy hökmany hasap edilip, PJ-niň edaralarynyň biri-birine bolan gatnaşyklary anyk kadalar bilen kesgitlenendir. Elbetde, PJ-niň dolandyryş ulgamynyň hökmany kadalar bilen berkidilmeginiň özüne ýetik sebäpleri bardyr. Çünki, käbir halka açyk PJ-de biri-birini tanamaýan münlerçe, on münlerçe paýdaryň bolmagy her bir paýdaryň hukuklarynyň kanuny ýollar bilen goramak, PJ-ni anyk düzgünler bilen dolandyrmak zerurlygyny ýüze çykarýar.

Türkmenistanyň kanunçylygy PJ-de aşakdaky çyzgyda görkezilen ýolbaşçy edaralaryň bolmagyny hökman hasaplaýar.

a) Paýdarlaryň umumy ýygnagy

Paýdarlaryň umumy ýygnagy⁹² jemgyýeti dolandyrmakda ýokary ygtyýarly edara bolup durýar. PJ her ýyllyk umumy ýygnagy we nobatdan daşary umumy ýygnaklary geçirýär.

Paýdarlar umumy ýygnaga üç görnüşde gatnaşyp bilýärler:

1. gös-göni gatnaşmagy (ýüzbe-ýüz);
2. gaýybana;
3. garyşyk görnüşde.

⁹² Mundan beýläk - umumy ýygnak diýlip alynýar.

Gös-göni gatnaşmak - umumy ýygnagyň kararlarynyň paýdarlaryň we (olaryň) ygtyýarly wekilleriniň hut özleriniň gatnaşmaklary arkaly kabul edilmegi diýmekdir. Ýagny umumy ýygnakda seredilen meseleler paýdarlaryň öz aralarynda ýüzbe-ýüz oturyp sese goýulmagy bilen çözülýär. Paýdar sany az bolan ýapyk görnüşli PJ-de umumy ýygnak esasan şeýle görnüşde geçirilýär. Emma PJ-niň ýapykdygyna ýa-da onuň açyk görnüşlidigine garamazdan, kanun paýdarlaryň ýyllyk umumy ýygnagyň diňe olaryň gös-göni gatnaşmagy (ýüzbe-ýüz) görnüşinde geçirilmelidigini hökman hasaplaýar.

Gaýybana görnüşi - kararlary gün tertibiniň meseleleri boýunça paýdarlaryň arasynda ýazuw arkaly sorama we gaýybana ses berlişigini geçirmek arkaly kabul etmegi göz önünde tutýar.

Garyşyk görnüşi - paýdarlara (olaryň doly ygtyýarly wekillerine) gün tertibiniň meseleleri boýunça umumy ýygnaga özüniň gatnaşmagy arkaly ýa-da gaýybana ses bermäge gatnaşmagy arkaly kararlary kabul etmäge mümkinçilik berýär.

PJ-niň umumy ýygnagy:

- ýyllyk umumy ýygnak;
- nobatdan daşary ýygnak

bolmak bilen iki görnüşden ybaratdyr.

Paýdarlaryň ýyllyk umumy ýygnaýynda PJ-niň gözegçilik Geňeşi, derňew topary saýlanýar, auditorlyk gurama (auditor) tassyklanylýar, gözegçilik Geňeşi tarapyndan hödürileniýän ýyllyk hasabata we paýdarlaryň umumy ýygnaýynyň ygtyýarlyklaryna degişli beýleki meselelere seredilýär.

Nobatdan daşary umumy ýygnaýy çagyrmak üç ýagdaýda bolup biler:

1. PJ-niň tertipnamasynda göz öňünde tutulan tertipde gözegçilik Geňeşi tarapyndan;
2. PJ-niň derňew topary (derňewçi) tarapyndan;
3. bilelikde sesleriň azyndan 10 göterimine eýelik edýän paýdarlaryň talaby boýunça çagyrylyp bilner.

Paýdarlaryň umumy ýygnaklarynyň ygtyýarlyklaryna “Paýdarlar jemgyýetleri hakynda” Türkmenistanyň kanunyň 44-nji maddasynda görkezilen meseleler degişlidir. Olaryň käbirleri:

- PJ-niň tertipnamasyna üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek ýa-da PJ-niň tertipnamasynyň täze redaksiýasyny tassyklamak;

- PJ-ni üýtgedip guramak;

- PJ-ni ýatyrmak, şeýle hem ýatyryş toparyny bellemek, aralyk we ahyrky ýatyryş balanslaryny tassyklamak;

- PJ-niň gözegçilik Geňeşiniň düzüminiň sanyny we ygtyýarlylygyny kesgitlemek, onuň agzalaryny saýlamak we olaryň ygtyýarlyklaryny möhletinden öň ýatyrnak;

- jemgyýetiň dolandyryş edarasyny (prawleniýesini) bellemek, onuň wezipelerini, ygtyýarlylyk möhletini we olary möhletinden öň ýatyrmagyň şertlerini kesgitlemek, eger şu meseleleri çözmek PJ-niň tertipnamasy tarapyndan PJ-niň gözegçilik Geňeşiniň ygtyýarlygyna degişli edilmedik bolsa;

- ýyllyk buhgalterlik balanslary, PJ-niň, alyp barýan işiniň maliýe netijeleri hakyndaky hasabatlary we girdejini paýlamagyň tertibini tassyklamak;

- PJ-niň esaslyk maýasynyň möçberini artdyrmak ýa-da azaltmak;

- paýlary böleklere bölmek we jebisleşdirmek boýunça kararlary kabul etmek;

- uly geleşigi berjaý etmek hakynda karar kabul etmek;

Paýdarlaryň umumy ýygnağynyň gün tertibine teklipler Geňeş, ýerine ýetiriji edara, derňew topary (derňewçi), şeýle hem paýlaryň (ýönekeý we artykmaç hukukly) jemi azyndan 10 göterimine eýelik edýän paýdarlar tarapyndan, ýöne umumy ýygnağyň geçiriljek senesine çenli 45 günden gijä galman girizilýär.

Paýdarlaryň umumy ýygnağynyň geçirilýändigini hakynda habar paýdarlara ýazmaça habar ibermek (paýdarlaryň sany 50-den geçmeýän bolsa) ýa-da köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde çap etmek arkaly ýygnağyň geçiriljek senesine çenli 30 günden gijä galman ýetirilmelidir.

Paýdarlaryň umumy ýygnağy kanunda bellenen tertibe laýyklykda geçirilmelidir. Kanuna laýyklykda paýdarlaryň umumy ýygnağynda ses bermäge goýlan meseleler boýunça ses bermek hukugyna paýdarlar jemgyýetiniň ýönekeý paýlarynyň eýeleri bolan paýdarlar we kanunyň 19 –njy maddasynyň üçünjü bendinde görkezilen meseleler boýunça artykmaç hukukly paýlaryň eýeleri bolan paýdarlar eýedirler.

Paýdarlaryň her bir umumy ýygnağynda oňa gatnaşýan we ses bermek hukugyny berýän paýlary bolan paýdarlaryň sanawy ýöredilýär.

Paýdarlaryň umumy ýygnağynda ses bermek we sesleri hasaba almak şu aşakdaky tertipde geçirilýär: «bir ýönekeý paý – bir ses». Paýdarlaryň umumy ýygnağynyň ses bermek üçin goýlan meseleler baradaky karary, eger karar kabul etmek üçin kanun ýa-da PJ-niň tertipnamasy tarapyndan paýdarlaryň beren sesleriniň has ýokary gatnaşygy bellenilmedik bolsa, ýygnağa gatnaşýan paýdarlaryň sesleriniň ýönekeý köplügi bilen kabul edilýär. Ses berlişigi aýyk ýa-da ýapyk görnüşlerde geçirilip

bilner. Ses berlişiginiň görnüşini PJ-niň tertipnamasy ýa-da paýdarlaryň umumy ýygnaгы tarapyndan kesgitlenilýär.

Umumy ýygnaгы alyp barmagyň we onuň kararlary kabul etmeginiň tertibi PJ-niň tertipnamasy, PJ-niň Geňeşiniň kabul eden karary arkaly kesgitlenilýär we paýdarlaryň umumy ýygnaгы tarapyndan tassyklanylýar.

Umumy ýygnak, eger oňa ses berilýän paýlaryň jemi azyndan üçden iki bölegine eýelik edýän paýdarlar gatnaşýan bolsa, onda doly ygtyýarlydyr. Ýygnaga zerur gatnaşmalylaryň mukdary bolmadyk ýagdaýynda paýdarlaryň täze umumy ýygnagyny geçirmeginiň senesi ýygnagyň başlygy tarapyndan ygylan edilýär.

Täze umumy ýygnagyň gün tertibi öňküligine galdyrylýar we ol üýtgedilip bilinmez. Paýdarlaryň täze umumy ýygnagy, eger oňa ses berilýän paýlaryň jemi ýarpysyndan az bolmadyk bölegine eýelik edýän paýdarlar gatnaşýan bolsa, ygtyýarlydyr. Paýdarlaryň täze umumy ýygnagyny geçirmek hakyndaky habar kanunyň 46-njy maddasynda göz önünde tutulan görnüşde, onuň geçiriljek senesine çenli 10 günden gijä galman berilýär.

Umumy ýygnak ýygnagyň başlygyny we kätibini, ses bermegi geçirmek we onuň netijelerini jemlemek üçin bolsa, hasaplaýjy topary saýlaýar. PJ-niň Geňeşiniň agzalary, derňew toparynyň agzalary (derňewçi), dolandyryş edaranyň agzalary, müdür (baş direktor), dolandyryjy gurama ýa-da dolandyryjy, şeýle hem bu

wezipä dalaşgär görkezilýän adamlar hasaplaýyş toparyna girip bilmezler.

b) Gözegçilik geňeşi

Gözegçilik geňesi⁹³ PJ-niň dolandyryş edarasynyň (prawleniýesiniň) alyp barýan işine gözegçiligi amala aşyrýar, aýratyn jogapkärçilikli hojalyk şertnamalaryny baglaşmaga rugsat berýär, PJ-niň tertipnamasynda göz önünde tutulan beýleki wezipeleri ýerine ýetirýär.

Geňeşiň agzalarynyň PJ-niň adyndan hereket etmäge haky ýokdur. Geňeşiň ygtyýarlyklary diňe PJ-niň işlerine gözegçilik bilen baglanyşykly bolup Geňeşiň hakyky ygtyýarlyklaryna şu aşakdaky käbir meseleler boýunça kararlary kabul etmek degişlidir, ýagny:

- PJ-niň işiniň ileri tutulýan ugurlaryny kesgitlemek;

- PJ-niň paýdarlarynyň ýyllyk we nobatdan daşary umumy ýygnaqlaryny çagyrmak;

- paýdarlaryň umumy ýygnaгыna gatnaşmaga hukugy bolan paýdarlaryň sanawyny düzmek we “Paýdarlar jemgyýetleri hakynda” Türkmenistanyň Kanunynyň düzgünlerine laýyklykda Geňeşiň ygtyýarlyklaryna degişli paýdarlaryň umumy ýygnaгыny taýýarlamak we geçirmek bilen baglanyşykly beýleki meselelere seretmek;

⁹³ Mundan beýläk – geňeş diýlip alynýar.

- eger PJ-niň tertipnamasy tarapyndan ýa-da paýdarlaryň umumy ýygnağynyň karary arkaly Geňeşe şeýle hukuk berlen bolsa, PJ-niň esaslyk maýasyny - paýlaryň nominal bahasyny artdyrmak arkaly ýa-da paýlaryň goşmaça emissiýalaryny jemgyýet tarapyndan ýerleşdirmek arkaly köpeltmek;

- PJ-niň şahamçalaryny döretmek we wekilhanalaryny açmak;

- PJ-niň täjirçilik däl guramalara gatnaşmagy hakynda kararlary kabul etmek.

PJ-niň Geňeşiniň ygtyýarlyklaryna paýdarlaryň umumy ýygnağyna “Paýdarlar jemgyýetleri hakynda” Türkmenistanyň Kanunynyň 49-njy maddasynda sanalan (jemgyýeti üýtgedip gurmak, gymmatly kagyzlary satyn almak we ş.m) meseleler boýunça teklipleri işläp taýýarlamak we hödürlemek degişlidir.

PJ-niň Geňeşiniň hakyky ygtyýarlyklaryna degişli edilen meseleleri çözmek hukugy PJ-niň ýerine ýetiriji edarasyna geçirilip bilinmez. PJ-niň Geňeşi kanun esasynda kazyýetde PJ-niň bähbitlerine wekilçilik edip biler.

PJ-niň Geňeşini saýlamak nähili tertipde amala aşyrylýar? PJ-niň Geňeşine kim ýolbaşçylyk edýär we ol kimler tarapyndan saýlanýar?

PJ-niň Geňeşiniň agzalary paýdarlaryň ýyllyk umumy ýygnağy tarapyndan saýlanylýar. PJ-niň Geňeşiniň

agzalarynyň sany we onuň agzalarynyň ygtyýarlylyk möhleti PJ-niň tertipnamasy tarapyndan belenilýär.

PJ-niň Geňeşiniň agzalary şol düzümde birnäçe gezek saýlanyp biler. Paýdarlaryň umumy ýygnaýynyň karary boýunça PJ-niň Geňeşiniň islendik agzasynyň (ähli agzalarynyň) ygtyýarlyklary möhletinden öň ýatyrylyp bilner.

PJ-niň Geňeşiniň agzalary PJ-niň ýerine ýetiriji edarasynyň we derňew toparynyň agzasy bolup bilmezler.

PJ-niň Geňeşiniň başlygy şu Geňeşiň agzalary tarapyndan sesleriň ýönekeý köplügi bilen saýlanylýar. PJ-niň Geňeşi özüniň başlygyny gaýtadan saýlamaga haklydyr. Geňeşiň başlygy PJ-niň ýerine ýetiriji edarasynyň düzümine girip ýa-da ýolbaşçylyk edip bilmez.

PJ-niň Geňeşiniň başlygy Geňeşiň işini guraýar, maslahatlary çagyýar we olarda başlyklyk edýär, maslahatlaryň teswirnamasyny ýöretmegi üpjün edýär, paýdarlaryň umumy ýygnaýynda başlyklyk etmäge onuň haky bardyr.

Başlygyň ýok wagtynda Geňeşiň kabul eden karary boýunça onuň wezipesini PJ-niň Geňeşiniň agzalaryndan biri amala aşyýar.

PJ-niň Geňesinde işler maslahat görnüşinde amala aşyrylýar. Maslahata Geňeşiň başlygy ýolbaşçylyk edýär. PJ-niň Geňeşiniň maslahaty onuň başlygynyň başlangyjy

boýunça, PJ-niň Geňeşiniň derňew toparynyň (derňewçiniň) agzalarynyň ýa-da auditoryň, PJ-niň ýerine ýetiriji edaralarynyň talaby boýunça, şeýle hem, PJ-niň tertipnamasy tarapyndan bellenen başga adamlar tarapyndan çagyrylýar.

PJ-niň Geňeşiniň maslahatlaryny çagyrmagyň we geçirmegiň tertibi PJ-niň tertipnamasy ýa-da PJ-niň guramaçylyk-serenjam beriji resminamalary tarapyndan kesgitlenilýär.

ç) Dolandyryş edarasy (prawleniýesi)

PJ-niň gündelik alyp barýan işine ýolbaşçylygy (dolandyryşy) onuň, ýerine ýetiriji kollegial (prawleniýe, direksiýa) ýa-da özbaşdak (prawleniýäniň başlygy, müdür) edara amala aşyrýar.

PJ-niň tertipnamasy tarapyndan onuň gündelik alyp barýan işine ýolbaşçylyk (dolandyrmak) işi bir wagtyň özünde dolandyryş edaranyň we dolandyryş edaranyň başlygynyň üstüne ýüklenilip bilner.

Eger PJ-niň tertipnamasy tarapyndan onuň gündelik alyp barýan işine ýolbaşçylyk etmek bir wagtyň özünde kollegial hem-de özbaşdak ýerine ýetiriji edaranyň üstüne ýüklenilýän bolsa, onda PJ-niň tertipnamasynda şol edaralaryň her biriniň ygtyýarlyklary kesgitlenilmelidir. Şunlukda, özbaşdak ýerine ýetiriji edaranyň wezipesini amala aşyrýan adam PJ-niň kollegial ýerine ýetiriji

edarasynyň başlygynyň wezipesini hem berjaý edýär we onuň agzasy bolýar.

Paýdarlaryň umumy ýygnağynyň kabul eden karary boýunça ýerine ýetiriji edaranyň ygtyýarlyklary täjirçilik guramasyna, (guramanyň dolandyryjysyna) ýa-da ýekebara (indiwiđual) telekeçä (dolandyryja) şertnama boýunça berlip bilner.

PJ-niň ýerine ýetiriji edaranyň ygtyýarlyklaryna paýdarlaryň umumy ýygnağynyň ýa-da PJ-niň Geňeşiniň ygtyýarlyklaryna degişli edilen meselelerden başga, PJ-niň gündelik alyp barýan işleriniň ähli meselelerini çözmek degişlidir. PJ-niň Geňeşiniň we PJ-niň paýdarlarynyň umumy ýygnağynyň ygtyýarlyklarynyň bir bölegini PJ-niň ýerine ýetiriji edaranyň ygtyýaryna bermäge paýdarlaryň umumy ýygnağynyň haky bardyr.

PJ-niň özbaşdak ýerine ýetiriji edarasynyň kollegial ýerine ýetiriji edarasynyň agzalarynyň, dolandyrýan guramanyň ýa-da dolandyryjynyň hukuklary we borçlary şu Kanun, PJ-niň tertipnamasy we PJ-niň olaryň her biri bilen baglaşan şertnamasy tarapyndan kesgitlenilýär.

PJ-niň ýerine ýetiriji edaralaryny döretmek we olaryň ygtyýarlyklaryny möhletinden öň ýatyrnak işleri, eger bu wezipe PJ-niň tertipnamasy tarapyndan PJ-niň Geňeşiniň ygtyýarlyklaryna degişli edilmedik bolsa, paýdarlaryň umumy ýygnağynyň kabul eden karary boýunça amala aşyrylýar.

PJ-niň ýerine ýetiriji kollegial edarasy Kanuna, PJ-niň tertipnamasyna we PJ-niň umumy ýygnagy tarapyndan tassyklanylan PJ-niň içerki resminamalaryna (düzgünlerine, reglamentine ýa-da başga resminamalaryna) laýyklykda hereket edýär.

Dolandyryş edarasy PJ-niň paýdarlarynyň umumy ýygnagyna, PJ-niň Geňeşine hasabat berýär we olaryň kabul eden kararlarynyň, ýerine ýetirilmegini guraýar.

PJ-niň işgärleri (paýdarlar we paýlary bolmadyk adamlar), şeýle hem jemgyýet bilen zähmet gatnaşyklarynda durmaýan adamlar dolandyryş edarasynyň agzalary bolup bilerler.

Dolandyryş edaranyň başlygy (baş direktor) dolandyryş edaranyň maslahatlaryny çagyýar we alyp barýar, maslahatyň teswirnamalarynyň, ýöredilmegini üpjün edýär, PJ-niň adyndan ähli resminamalara we prawleniýäniň, maslahatlarynyň teswirnamalaryna gol çekýär.

Dolandyryş edaranyň agzalary özleriniň alyp barýan işleriniň netijeleri üçin PJ-niň önünde jogapkärçilik çekýärler. Olar önümçilik we täjirçilik syrlaryny düzýän maglumatlary ýaýratmaly dälidirler we muny bozan ýa-da özleriniň üstüne ýüklenilen borçlary ynsapsyzlyk bilen ýerine ýetiren halatynda, şonuň bilen baglanyşyklylykda ýüze çykan ýitgileriň öwezini paýdarlar jemgyýetine dolup bermelidirler.

Paýdarlaryň umumy ýygnagy ýa-da PJ-niň Geňeşi, eger bu düzgün PJ-niň tertipnamasy tarapyndan onuň ygtyýarlylygyna degişli edilen bolsa, dolandyryş edaranyň agzalygyna ýa-da dolandyryş edaranyň başlyklygyna bellemegi, öz borçlaryny gödek bozan, işleri degişli derejesinde alyp barmaga özleriniň ukypsyzdygyny görkezene, ýa-da paýdarlaryň umumy ýygnağynyň ýa-da PJ-niň Geňeşiniň ynamyndan gaçan halatynda, ýatyryp biler.

d) Derňew topary

Derňew topary PJ-niň ýolbaşçy edarasy bolup, kanun esasynda kesgitlenendir. Ýokarda bellenip geçilişi ýaly, kanunyň 42-nji maddasynda PJ-niň ýolbaşçy edaralary: PJ-niň umumy ýygnagy, gözegçilik Geňeşi, PJ-niň ýerine ýetiriji edarasy (prawleniýesi) we derňew topary bolup, agzalan edaralar paýdarlar jemgyýetiniň hemişelik işleýän edaralarydyr. Bu edaralaryň her biriniň wezipeleri, ygtyýarlyklary kanun esasynda aýratynlykda görkezilendir.

Derňew topary PJ-de içerki derňewi amala aşyrýar. İçerki derňew paýdarlara PJ bilen bolan gatnaşyklarynda öz haklaryny (paýlaryny) goramaklary üçin PJ-niň işlerini derňemek hukugynyň berilmegidir. Bu hukuk kanun esasynda berlendir we paýdarlaryň derňew hukuklaryny gönüden-göni däl-de, derňew toparynyň üsti bilen ulanmagy göz önünde tutulandyr.

PJ-niň derňew toparynyň esasy wezipesi PJ-niň maliýe-hojalyk işlerine gözegçiligi amala aşyrmakdyr.

Derňew toparynyň san düzümini, onuň agzalaryny we toparyň başlygyny saýlamagyň tertibi paýdarlaryň umumy ýygnagy tarapyndan PJ-niň tertipnamasyna laýyklykda kesgitlenýär. Kanunyň 55-nji maddasyna laýyklykda derňew toparynyň agzalary şol bir wagtyň özünde PJ-niň Geňeşiniň ýa-da ýerine ýetiriji edaranyň (prawleniýeniň) agzalary bolup bilmezler. Bu kadanyň düýp maksady derňewçiniň hiç kime garaşly bolmazlygyny hem-de derňew işiniň özbaşdak amala aşyrylmagyny gazanmakdyr. Çünki, derňewiň oňyn netije bermegi ilkinji nobatda derňewçileriň garaşsyz bolmalaryna we olaryň özbaşdak hereket etmeklerine baglydyr.

Toparyň wezipeleri we işleriniň tertibi PJ-niň paýdarlarynyň umumy ýygnagy tarapyndan tassyklanylýan buýruk beriji resminamalar arkaly kesgitlenilýär.

Derňew topary barada gyzykly mesele, olaryň barlaglary nähili tertipde geçirýändigleridir. Gönüden-göni toparyň özüniň barlag geçirmäge ygtyýary barmy, eger ygtyýary ýok bolsa nähili ýagdaýda barlag geçirýärler?

“Paýdarlar jemgyýetleri hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 55-nji maddasyna laýyklykda derňew topary PJ-niň maliýe-hojalyk işine barlaglary:

- **paýdarlaryň umumy ýygnagynyň tabşyrygy boýunça;**
- **PJ-niň Geňeşiniň tabşyrygy boýunça**

- **PJ-niň umumy paýlarynyň azyndan 10 göterimine eýelik edýän paýdarlaryň (ýa-da paýdaryň) talaby** boýunça amala aşyrylar.

Kanunda PJ-niň umumy paýlarynyň azyndan 10 göterimine eýelik edýän paýdarlaryň ýa-da paýdaryň talaby boýunça derňew toparyna barlag geçirmäge ygtyýar berilýändigine doly göz ýetirmek gerek. Bu kadada näme göz önünde tutulýar? Näme üçin, paýlaryň azyndan 30 ýa-da 40 göterimi däl-de diňe 10 göterimine eýelik edýän paýdarlaryň (paýdaryň) talaby esasynda barlag geçirilýär?

Bu ýerde göz önünde tutulan maksat köp paýdarly PJ-niň paýlarynyň köp bölegini (контрольный пакет) elinde saklaýan güýçli paýdarlaryň önünde az sanly (az paýa eýe) paýdarlaryň hukuklaryny goramakdan ybaratdyr. Sebäbi köp paýa eýe bolan paýdarlaryň jemgyýeti öz bähbitleri dogrusynda hereket etdirmäge doly mümkinçilikleri bardyr. Hut şonuň üçin hem, az sanly paý eýelerine derňew toparynyň üsti bilen PJ-niň işlerini barlamak mümkinçiligi berilýär. Şeýlelikde, kanun, az sanly paý eýeleriniň hukugyny goramaga mümkinçilik berýär.

Topar barlagy amala aşyrylan pursaty PJ-niň wezipeli adamlary maliýe-hojalyk işleri baradaky ähli möhüm resminamalary we şahsy düşündirişlerini bermäge borçludyr. Derňewiň netijesinde PJ-niň ýa-da paýdaryň bähbitleri bozulýan bolsa, derňew topary paýdarlaryň nobatdan daşary umumy ýygnaýyny çagyrmagy talap etmäge borçludyr.

Okuw gollanmasynda esasan PJ-ni açmagyň tertibi we ony dolandyrmagyň aýratynlyklary barada düşündirişler berildi. PJ-niň hasaby we hasabatlylygy, üýtgedip guralmagy we ýatyrylmagy bilen bagly kadalar gollanmada beýan edilmedi. Gelejekde bu gollanmanyň goşmaçalar bilen üsti ýetirilip okuw kitaby hökmünde köpçülige hödürlemek göz önünde tutulýar.

§5 Daýhan hojalygy

Türkmenistanyň ykdysadyýetinde oba hojalyk pudagyň aýratyn orny bardyr. Oba hojalyk pudagy nebit-gaz toplumyndan soňra ýurdumyzyň ykdysadyýetine uly goşant goşýan pudakdyr. Türkmenistan pagta, bugdaý we oba hojalyk üçin zerur beýleki ekinleri ösdürip ýetisdirmek we bol hasyl almak üçin amatly klimat şertlerine eýedir. Ekin ekmek, hasyl almak köplenç oba ilatynyň meşgullanýan iş görnüşidir. Bir tarapdan ýurdumyzyň azyk syýasatyny üstünlikli amala aşyrmak, beýleki tarapdan oba ilatyny iş bilen üpjün etmek we olaryň durmuş ýaşaýyş şertlerini gowulandyrmak häzirki wagtda döwletiň esasy üns merkezinde durýar. Esasan hem, daýhanlaryň hojalyk işlerini amatly şertlerde ýöretmeleri, işiniň netijesine görä girdeji almaklary üçin ýörite kadalaşdyryjy hukuk namalar işlenip taýýarlandy.

Bu gollanmada daýhan hojalyklaryna hukuk aspektden syn berler. Has dogrusy daýhan hojalaygynyň guramaçylyk-hukuk meseleleri barasynda durlup geçiler. Daýhan hojalaygynyň oba hojalygy pudagynda tutýan orny,

onuň ykdysadyýete goşýan goşandy barasyndaky meseleleri gozgamagy temadan daşlaşmak diýip hasap edýäris. Ýogsam, daýhan hojalyklarynyň diňe bir obany ýada şäher ilatyny däl tutuş ýurdumyzy galla, gök-önüm, miwe, bakja ekinleri, et, ýumurta we süýt bilen üpjün etmekde bitirýän işleri barada näçe aýtsaň aýdyp oturmaly. Daýhanlaryň hojalyk işleri bilen meşgullanmagynyň amatly we ýönekeý mehanizmini üpjün etmek üçin, 2007-nji ýylda Türkmenistanyň Daýhan hojalygy hakyndaky kanuny kabul edildi⁹⁴. Kanunyň kabul edilmegi bilen oba hojalyk pudagynda kiçi maşgala işiniň dikeldilmegi üçin şertler döredildi. Bu bolsa eýeçiligiň dürli görnüşleriniň, ilkinji nobatda hususy eýeçiligiň esasynda ykdysady ulgamynyň ösmegine getirdi.

Daýhan hojalygy – munuň özi oba hojalyk önümçiligini bilelikde alyp baryan adamlaryň, esasan öz maşgala agzalarynyň şahsy zähmetine esaslanýan zähmet birleşigidir⁹⁵.

Daýhan hojalygy hakyndaky kanunyň 1-nji maddasyna laýyklykda är-aýallar, çagalar, şol sanda ogullyga (gyzlyga) alnan çagalar, ata-eneler we beýleki garyndaşlar daýhan hojalygynyň agzalary bolup bilerler. Daýhan hojalygynda zähmet şertnamasy boýunça işleýän adamlar onuň agzalary bolup bilmezler. Diýmek daýhan hojalygy diňe belli bir maşgalanyň agzalaryndan emele

⁹⁴ Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2007 ý., № 1, 37-nji madda. Mundan beýläk - daýhan hojalygy hakyndaky kanun diýlip alynýar.

⁹⁵ Türkmenistanyň Daýhan hojalygy hakyndaky kanunyň 1-nji maddasy.

gelmelidir. Emma maşgalanyň ähli agzalarynyň daýhan hojalygyna gatnaşmagy hökmany däldir. Mysal üçin, çagalarynyň biri mugallym ýa-da lukman bolup işleýän maşgalanyň ene-atasy beýleki maşgala agzalary bilen daýhan hojalygyny döredip biler. Muňa kanun boýunça çäklendirme ýokdur. Hat-da, daýhan hojalygy hakyndaky kanunyň 4-nji maddasyna laýyklykda heniz maşgala bolmadyk 18 ýaşyny dolduran Türkmenistanyň her bir raýatynyň daýhan hojalygyny döretmäge hukugy bardyr.

5.1. Daýhan hojalygyny açmagyň tertibi

Daýhan hojalygy hakyndaky kanun daýhan hojalygynyň döredilmegini käbir şertlere baglaýar. Muňa görä daýhan hojalygy ýer, mal, suw we oba hojalyk hajatlary üçin niýetlenen beýleki önümçilik serişdeleri bilen üpjün edilen şertinde döredilýär⁹⁶.

Daýhan hojalygyny döretmek iki etapdan ybarat: birinjisi, degişli etrap (şäher) häkiminiň karary. Ikinji etap, daýhan hojalygynyň döwlet belligine alynmagy.

Daýhan hojalygyny döretmegi niýet edinen raýatlar degişli etrap (şäher) häkimine:

- ýer böleginiň, mallaryň, jaýlaryň, desgalaryň ýa-da önümçilik kompleksleriniň berilmegi hakynda arzany;
- berilmegi haýyş edilýän ýer böleginiň ýerleşýän

⁹⁶ Türkmenistanyň Daýhan hojalygy hakyndaky kanunyň 4-nji maddasy.

ýerini we meýdanyny görkezmek bilen, ýer böleginiň çyzgysyny;

•hojalygy netijeli alyp barmak boýunça ykdysady esaslandyrmany berýärler.

Daýhan hojalygyny döretmek hakyndaky arza etrap (şäher) häkimi tarapyndan arza berlen gününden başlap bir aýyň dowamynda seredilýär we karar kabul edilýär.

Daýhan hojalygyny bellige almak Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenilen tertipde amala aşyrylýar. “Edara görnüşindäki taraplary döwlet tarapyndan hasaba almagyň we olaryň hasabyny ýöretmegiň tertibi hakynda” Düzgünnama laýyklykda daýhan hojalyklaryny hasaba almak amaly Hasaba alyş müdirliginiň ýerli bölümleriniň üsti bilen geçirilýär.

Daýhan hojalygynyň hasaba alynmagy üçin aşakdaky resminamalar hödürlenmelidir:

1. bellenilen nusgadaky arza;
2. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda döredijileriň daýhan hojalygyny döretmek baradaky teswirnamasy, şertnama ýa-da başga resmi nama görnüşindäki çözgüdi, şol sanda Türkmenistanyň Oba hojalyk ministriliginiň netijenama);
3. oba hojalyk maksatly ýerleriň berkidilmegi hakyndaky çözgüt;
4. iki nuscada dörediş resmi namalary (tertipnama);

5. daýhan hojalygyny döredijiniň (döredijileriň) pasport maglumatlarynyň nusgasy;

6. hukuk salgysynyň berlendigi hakyndaky resmi nama;

7. hasaba alyş ýygymynyň tölenilendigi baradaky resmi nama.

Daýhan hojalygy döwlet belligine alnanlygy hakyndaky şahadatnamany alan pursatyndan başlap döredildi diýlip hasap edilýär, şondan soň ol ýuridiki şahs derejesine eýe bolýar, banklarda hasaplaşyk we beýleki hasaplary açýar, öz ady ýazylan möhri ýasadýar, beýleki kärhänalar, guramalar, edaralar we raýatlar bilen işjeň gatnaşyklara girişýär hem-de özbaşdak haryt öndüriji hökmünde hasaba alynýar.

Hukuk derejesi boýunça daýhan hojalygynyň ýuridik şahs hasaplanmagy biziň kanunçylygymyzyň artykmaçlygydyr. Çünki, ýuridiki şahs derejesi daýhan hojalygyny esaslandyran maşgala agazalarynyň oňaýly hukuk şertlerinde gatnaşykda bolmagyna ýardam berýär. Has takygy maşgala agzalarynyň arasyndaky zähmet gatnaşygy olaryň ýuridiki şahsyň esaslandyryjylary bolup durmagy bilen netijelenýär. Iş beriji – işgär gatnaşygyny aradan aýyrýar. Daýhan hojalygyna şahsy zähmetleri bilen deň derejede şärik bolmak mümkinçiligi döreýär. Daýhan hojalygynyň eýeçiliginde hojalyk jaýlary we gaýry jaýlar, baglar, önüm berýän hem-de iş mallary, guşlar, bal arylary, oba hojalyk tehnikasyny we gurallary, ulag serişdeleri hem-de oba hojalyk önümçiligini özbaşdak alyp barmak, önümi

gaýtadan işlemek, ýerlemek, hyzmatlary etmek üçin zerur bolan beýleki emläkler bolup biler. Daýhan hojalygynyň gatnaşmagyndaky jedeller araçylyk kazyýetlerine degişlidir.

Eger-de daýhan hojalygyny hukuk derejesi boýunça ýuridiki şahs däl diýip ygylan etsek, onda iş ýüzünde çözülmegi kyn meseleleriň ýüze çykmagy ikuçsyzdyr. Russiýa Federasiýasynda, Moldawiýada, Täjigistanda we Gyrgyzystanda daýhan (fermer) hojalyklary ýuridiki şahsy döretmezden iş alyp barmagyň bir görnüşi hasaplanýar⁹⁷. Russiýanyň, Moldowanyň, Täjigistanyň we Gyrgyzystanyň fermer hojalyklary bilen ýagdaý çylşyrymlydyr, olar ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işi gönüşine eýedir. Gyrgyzystanyň we Moldowonyň «Daýhan (fermer) hojalygy hakynda» kanunlaryna laýyklykda daýhan hojalygyny gaýtadan guramaga goşmak, birleşdirmek, bölmek we özgertmek ýoly bilen ýol berilýär. Täjigistanyň we Russiýanyň Raýat kodeksi daýhan (fermer) hojalygyny gaýtadan guramagyň mümkindigi hakyndaky sowala jogap bermeyär. Şunda Täjigistanyň we Russiýanyň Raýat kodekslerine we daýhan hojalygy hakyndaky kanunlaryna laýyklykda hojalygyň agzalary tarapyndan onuň emläginiň binýadynda hojalyk şereketleri ýa-da önümçilik kooperatiwleri döredilip bilner. Şeýle şereket ýa-da kooperatiw ýuridiki şahs hökmünde goýumlar we daýhan hojalygynyň agzalarynyň wznoslary görnüşinde özüne berlen emläge, şeýle hem öz işi netijesinde alnan we kanun

⁹⁷ Н.Н. Мельников. Реорганизация Крестьянского (фермерского) хозяйства по законодательству России и стран СНГ. Российская Юстиция. №3/2009.

arkaly ýol berlen beýleki esaslar boýunça satyn alnan emläge eýeçilik hukugyna eýedirler. Daýhan hojalygynyň binýadynda döredilen şerekete gatnaşyjylaryň ýa-da kooperatiwiň agzalarynyň goýumlarynyň möçberi hojalygyň emlägine umumy eýeçilik hukugynda Raýat kodeksine laýyklykda bellenilýän öz paýlaryndan ugur alnyp bellenilýär.

5.2. Daýhan hojalygyny dolandyrmagyň tertibi

Daýhan hojalygy özbaşdak önümçilik birligi bolup durýar. Ýuridiki şahs derejesi oňa öz işiniň ugruny, önümçiligiň, önümi gaýtadan işlemegiň hem-de ýerlemegiň görnüşini we möçberlerini kesgitlemegi, hyzmatlary, etmegi hem-de hojalygy ýöretmek bilen baglanyşykly beýleki meseleleri çözmegi özbaşdak amala aşyrmaga mümkinçilik berýär.

Daýhan hojalygy fiziki şahslar, Türkmenistanyň we daşary ýurtlaryň ýuridiki şahslary bilen özara gatnaşyklary şertnamalar hem-de Türkmenistanyň kanunçylyk namalary esasynda amala aşyrylýar. Daýhan hojalygynyň bähbitlerini onuň ýolbaşçysy ýa-da ynanç haty boýunça hojalygyň beýleki bir agzasy goraýar. Daýhan hojalygynyň eýeçiligine daýhan hojalygynyň beýleki agzalarynyň razylygy bilen onuň ýolbaşçysy ygtyýar edýär. Daýhan hojalygynyň agzalarynyň emläk gatnaşyklary Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň, Türkmenistanyň nika we maşgala hakynda Bitewi kanunynyň degişli kadalary, şeýle hem Türkmenistanyň beýleki kanunçylyk namalary

bilen düzgünleşdirilýär. Emläkten ulanmak özara ylalaşygy esasynda hojalygyň agzalarynyň arasynda amala aşyrylýar, hojalygyň emlägini ulanmak boýunça geleşikler hojalygyň adyndan hojalygyň baştutany ýa-da onuň ynandyrylan adamlary tarapyndan amala aşyrylýar. Daýhan hojalygynyň baştutany bolup köplenç ýagdaýda maşgalabaşy⁹⁸ çykyş edýär. Emma bu hökmany kada dälidir. Iş ýüzünde bu adatyň üýtgän ýagdaýlaryny görmek mümkindir.

Daýhan hojalygynyň ýolbaşçysy hojalygy ýöretmekden ýüz döndermäge we hojalygyň agzalaryndan birini hukuk oruntutary edip bellemäge haklydyr, şol hukuk oruntutary mundan beýläk hojalygy ýöretmek hukugyna eýe edýär. Daýhan hojalygynyň ýolbaşçysy aradan çykan halatynda hojalygy ýöretmek hukugy Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda hojalygyň agzalarynyň birine geçýär. Daýhan hojalygyny ýöretmek hukugy oruntutara berlen wagtyndan ähli resminamalar oruntutaryň adyna täzeden resmileşdirilýär. Miras almak meselesi boýunça daýhan hojalygynyň agzalarynyň arasyndaky jedeller kazyýet tertibinde çözülýär.

Daýhan hojalygynyň ýolbaşçysy zähmet çekmek ukybyny ýitiren ýa-da aradan çykan halatynda emläge

⁹⁸ Maşgalada kimiň maşgalabaşy bolup durýanlygy barada kanunçylykda anyk kada görkezilmeyär. Türkmenistanyň Nika we maşgaa hakyndaky kodeksiniň 20-nji maddasyna görä - Çagalary terbiýelemek meseleleri we maşgala durmuşynyň beýleki meseleleri är-aýal tarapyndan bilelikde çözülýär. Är-aýalyň her biri işi, hünäri we ýaşayş ýerini erkin saýlap alyp biler.

eýelik etmek hukugy hojalygyň agzalaryndan birine, olar ýok mahalynda bolsa Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde we şertlerde başga adamlara geçirilip bilner. Mirasdar we wesýetnama ýok halatynda degişli ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet edarasy tarapyndan daýhan hojalygynyň emläginiň gymmaty we harçlanan serişdeleriň möçberi kesgitlenilýär hem-de degişli nama bilen bellenilýär. Emlägi ýerlemekden alnan serişdeler býujete girdeji edilýär, uzak möhletli kärendä berlen ýer bölekleri daýhan birleşiklerine we beýleki oba hojalyk kärhanalaryna, peýdalanmaga berlen ýer bolsa döwletiň ätiýaçlyk ýerlerine gaýtarylýar.

Daýhan hojalygynyň eýeçiligi Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde miras alynýar. Hojalygyň işini dowam etdirýän mirasdar miras baradaky hukuk hakynda şahadatnama berlendigi üçin döwlet pajyny tölemekden boşadylýar.

Daýhan hojalygynyň emlägi, onuň hojalyk işi döwlet tarapyndan Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde goralýar. Döwletiň we beýleki edaralaryň hem-de wezipeli adamlaryň daýhan hojalygynyň işine gatyşmagyna ýol berilmeýär, muňa daýhan hojalygy tarapyndan Türkmenistanyň kanunçylygynyň bozulýan halatlary girmeýär. Döwlet edaralary hem-de beýleki edaralar we wezipeli adamlar daýhan hojalygynyň işine esassyz gatyşan halatynda, şonuň netijesinde oňa zyýan ýetirmekde günäkärler Türkmenistanyň kanunçylyk namalaryna laýyklykda jogapkärçilik çekýärler, ýetirilen zyýan bolsa,

şol sanda kazyýet tertibinde hem öwezi dolunmaga degişlidir.

Daýhan hojalygy öz borçnamalaryna emlägi bilen jogäp berýär, şol emläge bolsa hereket edýän kanunçylyk boýunça jerime salnyp bilner. Döwlet daýhan hojalygynyň borçnamalary babatynda jogapkärçilik çekmeýär, daýhan hojalygy bolsa döwletiň borçnamalary babatynda jogapkärçilik çekmeýär.

Döwlet ýa-da jemgyýetçilik hajatlary üçin ýer bölegini almak barada aýratyn zerurlyk ýüze çykan halatynda, daýhan hojalygyna deň derejedäki ýer böleginiň bellenen tertipde berilmegi üpjün edilmelidir we ýitgileriň, şol sanda ýitirilen peýdanyň öwezini dolmaga daýhan hojalygynyň öňki ýer bölegini alýan tarap borçludur.

Daýhan hojalygynyň işi şu halatlarda degişli etrabyň (şäheriň) häkiminiň karary boýunça bes edilýär:

- hojalygyň ýolbaşçysy aradan çyksa we şunda oruntutar we mirasdarlar bolmasa;
- ýer böleginden meýletin ýüz dönderilse;
- iki ýylyň dowamynda ýer bölegi peýdalanylmasa ýa-da niýetlenilen maksadyna görä peýdalanylmasa;
- ýer bölegi rejesiz peýdalanylyp, munuň özi topragyň zaýalanmagyna, şorlaşmagyna we hasyllylygyň peselmegine, ekologik ýagdaýyň ýaramazlaşmagyna alyp barsa;
- mal saklamagyň we weterinariýanyň kadalary

bozulsa;

- hojalyk batyp galsa;
- Türkmenistanyň kanunçylyk namalarynda göz önünde tutulan beýleki halatlarda.

Daýhan hojalygynyň işini bes etmek baradaky jedellere kazyýet tertibinde garalýar.

§6 Döwlet kärhanasy

Döwlet kärhanasy Türkmenistanyň kanunçylygyna görä kärhananyň işiniň guramaçylyk-hukuk görnüşleriniň biri bolup durýar. Ol ýuridiki şahsyň guramaçylyk –hukuk görnüşi bolmak başlangyjyny “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunundan alýar⁹⁹. Döwlet telekeçilik bilen meşgullanmak islegini döwlet kärhanalarynyň üsti bilen amala aşyrýar. Bu ýagdaýda döwlet telekeçiligi diýlen düşüňjäni ýene bir gezek ýatlamak peýdaly bolar. **Döwlet telekeçiligi** - munuň özi hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, döwletiň emlägini dolandyrmaga ygtyýary bolan döwlet dolandyryş edaralary ýa-da ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary tarapyndan döredilen kärhananyň adyndan ykdysady işi amala aşyrmagyň görnüşidir.

Döwlet kärhanasynyň kanuny kesgitlemesi “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 25-nji maddasynda öz beýanyny tapýar. Muňa görä **döwlet kärhanasy** - munuň özi döwlet serişdeleriniň hasabyna döredilen ýa-da bellenilen tertipde döwlet eýeçiligine

⁹⁹ “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 24-nji maddasy.

berlen kärhanadyr, ol özüne berkidilen emläge eýelik edýär, peýdalanýar we ygtyýarlyk edýär.

Bu kesgitlemä görä iki ýagdaýda döwlet kärhanasynyň barlygyny kabul etmek mümkin. Birinjisi, kärhana döwlet serişdeleriniň hasabyna döredilen ýagdaýynda. Ikinjisi, ol ýa-da beýleki kärhana bellenen tertipde döwlet eýeçiligine berlen bolmalydyr. Iki ýagdaýda hem döwlet kärhanasy özbaşyna ýuridiki şahs hasaplanýar we özüne berkidilen emläge eýelik edýär, peýdalanýar we ygtyýarlyk edýär. Döwlet kärhanasy döwlet emlägine eýelik etmek, ondan peýdalanmak we ygtyýarlyk etmek hukuklaryny Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan bellenen tertipde we çäklerde amala aşyrýar.

Döwlet kärhanasynyň tertipnama hazynasynyň in pes möçberi Türkmenistanyň Ministrler kabineti tarapyndan kesgitlenýär.

6.1. Döwlet kärhanasyny döretmegiň hukuk esaslary

Döwlet kärhanasyny döretmek iki etapdan durýar. Birinji etap, kärhanany döretmek üçin hukuk esas bolup durýan namanyň kabul edilmegi. Ikinjisi, bellenen tertipde döwlet tarapyndan hasaba alynmagy. Hususy eýeçilige degişli kärhana döredilende mysal üçin, hojalyk şereketi ony esaslandyryjylaryň arasynda baglaşylýan şertnama esasynda döredilýär. Emma döwlet kärhanasyny döretmegiň hukuk esasy bolup Türkmenistanyň Ministrler

kabineti ýa-da öz ygtyýarlygyna laýyklykda ygtyýarly beýleki döwlet edarasy tarapyndan kärhanany döretmek hakyndaky kabul edilen nama hasaplanylýar. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ýa-da öz ygtyýarlyklaryna laýyklykda beýleki döwlet edarasynyň çözgüdi hasaba alyş amallaryny geçirmek we täze döredilen döwlet kärhanalary, edaralary we guramalary hakyndaky maglumatlary Sanawa girizmek üçin esas bolup durýar.

Umumy döwlet wezipelerini ýerine ýetirmäge ygtyýarly edilen merkezi döwlet edaralaryny we guramalaryny hasaba almak amaly Hasaba alyş müdirligi tarapyndan geçirilýär. Döwlet kärhanalaryny, olaryň şahamçalaryny we wekilçiliklerini, ýerli ähmiýetli edaralary we guramalary hasaba almak amaly Hasaba alyş müdirliginiň ýerli bölümleriniň üsti bilen geçirilýär.

Döwlet kärhanasynyň hasaba alynmagy üçin hödürlenilýän resmi namalar:

1. bellenen nusgadaky arza;
2. döwlet edarasyny, kärhanasyny, guramasyny döretmek baradaky çözgüt (kärhanalaryň döredilmegi hakynda Türkmenistanyň Ministrler Kabineti ýa-da öz ygtyýarlyklaryna laýyklykda beýleki döwlet edarasy tarapyndan kabul edilen nama);
3. iki nusgada dörediş resmi namalary (tertipnama, düzgünnama);
4. Sanawdan döredijiniň göçürmeleriniň nusgasy;

5. döredijiniň tertipnamasynyň nusgasy (şahamça açylan mahaly);

6. döwlet tarapyndan hasaba alynýança maýalyk goruň bir böleginiň tölenilendigini tassyklaýan resmi nama (döwlet kärhanasy).

Döwlet kärhanasy bellenen tertipde döwlet tarapyndan hasaba alnan pursatyndan başlap döredilen hasap edilýär we ýuridiki şahs hasaplanýar. Döwlet kärhanasyna ýuridiki şahs hukuklaryny bermek bilen olaryň raýat-hukuk statusy resmileşdirilýär. Sebäbi diňe şeýle ýagdaýda olar hukuk gatnaşyklarynda tarap hökmünde ykrar edilnip bilner we şeýlelikde kazyýetde talapçy ýa-da jogapçy hökmünde çykyş edip biler. Galan ýagdaýlarda şol döwlet edaralaryň gatnaşmagynda hukuk gatnaşyklarynyň tarapy bolup jemagat-hukuk emele getirmeler çykyş edýär.

Ýuridiki şahs bolan döwlet kärhanasyna jemagat wezipeleri ýüklemek bilen, ýa-da tersine döwlet kärhanasyna ýuridiki şahs derejesini bermek emläk özbaşdaklygynda durýan ýuridiki şahs düşünjäniň düýp manysyny üýtgetmeýär. Şonuň üçin, ähli ýuridiki şahslar bilen bir hatarda döwlet kärhanasy hem raýat hukugynyň kadalaryna boýun bolýar¹⁰⁰.

6.2.Döwlet kärhanasyny dolandyrmagyň tertibi

¹⁰⁰ А. Курбатов. Государственная корпорация как организационно-правовая форма юридического лица. Хозяйства и право. №4/2008.

Döwlet kärhanasynyň işi bellenen tertipde bellige alnan kärhananyň tertipnamasy arkaly kesgitlenilýär. Döwlet kärhanasynyň düzümlü gurluşy, şeýle hem döwlet kärhanasyny dolandyrmak ony esaslandyryjy tarapyndan kesgitlenilýär we kärhananyň esaslandyryş resminamalarynda berkidilýär. Döwlet kärhanasynyň iki sany esaslandyryş resminamasy bardyr. Birinjisi, kärhanalaryň döredilmegi hakynda Türkmenistanyň Ministrler Kabineti ýa-da öz ygtyýarlyklaryna laýyklykda beýleki döwlet edarasy tarapyndan kabul edilen namadyr. Ikinjisi, döwlet kärhanasynyň tertipnamasydyr.

Esaslandyryjy döwlet kärhanasynyň önünde şu aşakdaky wezipeleri bellemäge haklydyr, ýagny:

hökmany işleri (tabşyryklary, ýumuşlary);

harytlaryň, işleriň, hyzmatlaryň bahalaryny we nyrlaryny, şeýle hem olary hasaplamagyň düzgünlerini;

esaslandyryjy tarapyndan işgärleri belleniýän dolandyryş wezipelerini.

Döwlet kärhanasy öz borçnamalary boýunça özüne degişli ähli emläk bilen jogap berýär. Döwlet kärhanasy esaslandyryjynyň borçnamalary boýunça jogapkärçilik çekmeýär, kärhananyň esaslandyryjysy bolsa, kärhana berkidilen emläkden başgasyna, kärhananyň borçnamalary boýunça jogap bermeýär.

VI bölüm TELEKEÇILIK BIRLEŞIKLERI

§1 Umumy düşünje

Bazar gatnaşyklaryna geçiş prosesi dünýä ykdysadyýetiniň ýuwaş-ýuwaşdan Germaniýa, Fransiýa, Angliýa we ABŞ ýaly senagat taýdan ösen ýurtlaryň oňyn (pozitiw) tejribesini almaga başlandygyny görkezýär. Agzalan ýurtlarda telekeçilik (hojalyk) işini amala aşyrmagyň netijeliligi dürli görnüşdäki hojalyk özara gatnaşygynyň (hyzmatdaşlygynyň) ulanylmagy we esaslyk maýalara gatnaşmak, beýleki guramalaryň paýlaryny (aksiýalaryny) satyn almak ýa-da guramalaryň arasynda degişli ylalaşyklary (şertnamalary) baglaşmak arkaly hojalyk subýektleriň guramaçylyk-önümçilik gurluşynyň berkemegi bilen şertlendirilendir. Gürrüň telekeçilik hukugynda telekeçilik birleşikleri düşünjesiniň emele gelmegi barada barýar.

Telekeçilik birleşikleriniň ýüze çykmagy we giňden ýaýramagy olaryň işini degişli derejede kanunçylyk taýdan kadalaşdyrylmagyny üpjün edilmeginiň hökmanylygyny şertlendirdi. Eger ýurtda ykdysady gatnaşyklar össe, kanunçylyk bolsa yza galsa, bu ýagdaý bizi hökman ýaramaz ýagdaýlara, döwletiň, hojalykçy subýektleriniň we aýry-aýry raýatlaryň bähbitlerini berjaý etmezlige, hat-da äsgermezlige elter. Muňa mysal hökmünde XX asyryň 90-njy ýyllarynyň başynda “şok terapiýasy” döwrüni bellemek bolar. Bu mysal ykdysadyýeti kadalaşdyrmakda hem hususy hukuk, hem jemagat-hukuk başlangyçlary göz

öňüne tutmak bilen kanunçylyk üpjünçiliginiň hökmanylygyny aýdyň görkezdi¹⁰¹.

Dünýäde ykdysadyýetiň täze pudaklaryny özleşdirmekde we işewürligiň täze ugurlaryny ösdürmekde telekeçilik gatnaşyklarynyň gatnaşyjylary soňky döwür ýygy-ýygýdan diňe özleriniň işini sazlamaga däl, eýsem-de, maýa goýum, gurluşyk, ätiýaçlandyрма, bank, innowasion we beýleki çygyrlarda çylşyrymly gymmat we uzakmöhletleýin taslamalary tejribede amala aşyrmaga ýardam edýän dürli görnüşdäki birleşikleri ulanmaga başladylar.

Telekeçilik hukugy bar bolan we ösýän wagtynda telekeçilik birleşiklerini guramaçylyk-hukuk babatda derňemek aktual bolup durýar. Telekeçilik birleşikleriniň hukuk subýektliligini derňemegiň öz wagtyndalygyny akademik W.W.Laptew we akademik W.K.Mamutow tarapyndan örän takyk kesgitlenýär. Olar telekeçilik (hojalyk) kanunçylygynyň ösüşiniň we bazar ykdysadyýeti şertlerinde, ýagny haçan-da täze hojalyk sybýektleri (iri hojalyk ulgamlar) ýüze çykanda, emma olaryň hukuk ýagdaýy ne kanunçylyk, ne-de doktrinal taýdan anyk kesgitlenmedik ýagdaýynda ykdysady aragatnaşygyň ösüşiniň umumy tendensiýalaryny we kanunalaýyklyklaryny belleýärler¹⁰².

¹⁰¹ В.А. Лаптев. Предпринимательские объединения. Москва 2008.с.4.

¹⁰² В.А. Лаптев. Предпринимательские объединения. Москва 2008.с.5-6.

Telekeçilik birlikleri telekeçilik hukugynyň subýekti bolup durýar, sebäbi olar şeýle subýektiň esasy alamatlaryna eýedirler (guramaçylyk hukuk görnüşiniň barlygy, bellige alyş we legitimasiýa¹⁰³ başgaça aýdanynda, hojalyk ygtyýarlylygynyň barlygy, emlägiň aýratynlygy we jogapkärçilik çekmek ukybynyň bolmagy).

Telekeçilik hukugynyň subýektlerini olaryň ygtyýarlyklarynyň häsiýetine baglylykda telekeçilik işiniň kadalaşdyrylyşyny amala aşyrýan subýektlerine we telekeçilik işini alyp barýan subýektlerine bölmekden ugur alyp, özünde telekeçilik işini kadalaşdyrýan (birleşige gatnaşyjylaryň işini gurnaýan) subýektiň alamatlaryny (elementlerini) utgaşdyrýan, şeýle hem telekeçilik işini gös-göni amala aşyrýan (meselem, maýa goýum, gurluşyk we beýleki telekeçilik şertnamalaryny baglaşmak görnüşinde telekeçilik gatnaşyklaryna gatnaşýan) telekeçilik birlikleri telekeçilik hukugynyň subýektiniň garyşyk görnüşü bolup durýarlar. Bu hem hakykat ýüzünde telekeçilik birleşigiň telekeçilik hukugynyň adaty subýekti bolup durýandygy belleýär.

Telekeçilik birleşigi emele gelenden soň, bu birlik beýleki hojalygy ýöredýän subýektler bilen bir hatarda ykdysady hökmürowanlyga eýe bolýar.

¹⁰³ Hukugyň, ygtyýarlylygyň kanunylygy tassyklama hem-de şol hukugy ygtyýarlylygy tassyklaýan resminama manysyna gelýär. Uly rusça-türkmençe sözlük. Moskwa – 1986. s.508.

Şeýlelikde, tekeçileriň birleşigini – bu iki we ondan köp bolan, umumy bähbitleri goramak maksatly, çylşyrymly meseleleri çözmekde ylalaşyga gelmekde tagallalary edýän, taslamalary we ýöriteleşdirilen meýilnamalary amala aşyrýan hojalyk subýektleriniň (hususy tekeçileriň, guramalaryň, tekeçilik birleşikleriniň we ş.m.) birleşigi ýaly edip bellese bolar.

§2 Ýönekeý bileleşikler

Bugün hukuk ylmy tarapyndan bileleşik (partnership) diýlen adalgada, birleşen şahslaryň arasyndaky gatnaşyklarda berklik we guramaçylyk we umumy maksadyň görnüşinde de bir takyklyk bardyr. Iş ýüzünde tötänden bir ýoldan belli bir ugra tarap ýöreyän adamlaryň arasynda ykbal meňzeşligi bardyr we bular ýollaryna böwet bolan daşlary birlikde göterip aýryp bilerler. Häzirki durmuşda, awtobusyň ýolagçylary batyp galan awtobusy birlikde itip cykaryp bilerler. Çünki ýolagçylaryň ählisi öz barýan ugurlary boýunça umumy maksada eýedirler. Emma bu ýolagçylaryň arasynda hukuk ylmyndaky manysynda bir bileleşigiň barlygyny aýtmak mümkin däldir¹⁰⁴. Sebäbi belli bir ýere çenli wagtlaýynça bilelikde bolýan ýolagçylaryň arasyndaky gatnaşyk bileleşik diýiljek derejede berklik we hemişelik häsiýetine eýe däldir.

Ýönekeý bileleşik – munuň özi kanunda gadagan edilmedik islendik maksat we mowzuk üçin fiziki we ýa-da ýuridiki şahslaryň arasynda gurlan we bileleşige

¹⁰⁴ Poroý, Tekinalp, Çamoglu Ortaklyklar we Kooperatif hukugy, Stambul 1997, s.3.

gatnaşyjalaryň bileleşigiň borçlary boýunça raýdaş (deň jogapkär) jogapkärçiligini çekýän bileleşikdir¹⁰⁵.

Dünýä ýurtlarynyň köpüsiniň¹⁰⁶ hukuk ulgamyna ýuridiki şahs hasaplanmaýan ýönekeý bileleşik kanunçylykda erkin kadalar bilen düzgünleşdirilendir. Mysal üçin, Russiýa Federasiýasynyň Raýat kodeksiniň¹⁰⁷ 1041-nji maddasyna görä ýönekeý bileleşik şertnamasy boýunça girdeji almak ýa-da kanuna ters gelmeýän maksatlara ýetmek üçin iki ýa-da birnäçe şahslar (ýoldaşlar) öz goýumларыny birikdirmäge we ýuridiki şahsy döretmezden birleşip hereket etmäge borçlanýarlar. Telekeçilik işini amala aşyrmak üçin baglaşylan ýönekeý bileleşik şertnamasynyň taraplary diňe hususy telekeçiler ýa-da täjirçilik edaralary bolup biler.

Ýönekeý bileleşik üç-bäş sany goýuny bakmak we olardan önüm almak babatynda bolup biljegi ýaly gurluşyk işlerindäki joint venture (bilelikdäki iş) we islendik ulganda gabat gelýän konsorsiumlary emele getirýän şahslaryň arasyndaky gatnaşyk ýönekeý bileleşik häsiýetindedir. Başgaça aýdylanda, ýönekeý bileleşik ähli zeurulyklara jogap berýän, şeýle guramalar üçin saýlanyp alnan bileleşik görnüşidir. Şonuň üçin ýönekeý bileleşik iş ýüzünde giňden ulanylýandyr we ähmiýeti uludyr.

Türkmenistanyň kanunçylygynda ýönekeý bileleşik düşünjesi düzgünleşdirilen däl. Emma muňa

¹⁰⁵ Poroý, Tekinalp, Çamoglu, Bileleşikler we kooperatiwler hukugy (türk dilinde) Stambul 1997. s.15.

¹⁰⁶ Beýleki käbir ýurtlaryň Gazagystanyň, Germaniýanyň, Fransiýanyň kanunçylygynda ýönekeý bileleşik hakyndaky kadalar üçin: Osakwe s.127,128,129.

¹⁰⁷ www.zonazakona.ru/zakon/index.

garamazdan, ýurdumyzda kiçi we orta telekeçilik işinde ýönekeý bileleşigiň köp gabat gelyändigini görmek bolýar. Mysal üçin, iki telekeçiniň girdeji gazanmak maksady bilen öz aralarynda ylalaşyp, olaryň biriniň adyndan söwda, hyzmat ýa-da önümçilik bilen meşgullanmagy ýönekeý bileleşigiň iş ýüzünde köp gabat gelyän görnüşidir. Bu ylalaşyk köplenç dil üsti bilen baglaşylyp ynama esaslanýar. Ýönekeý bileleşik düşüňjesiniň degişli kanunlar bilen düzgünleşdirilmegi onuň Türkmenistanyň hukuk ulgamynda näme mana gelyänligini anyklanmagyna ýardam berer. Bu bir tarapdan kiçi we orta telekeçilik işiniň hukuk esaslaryny kämilleşdirmäge goşulan goşant bolar. Beýleki tarapdan ýönekeý bileleşik esasynda iş alyp barýan kiçi we orta telekeçileriň sanynyň artmagyna we olaryň arasynda ýüze çykmagy mümkin jeddeleriň çözülmeginde ýol görkezýän kanuny kada bolup durar.

§3 Bilelikdäki iş we kärhanalaryň birleşigi

Telekeçilik hukugynda kärhanalaryň goşulmagy, birleşmegi düşüňjesine meňzeş düşüňjeleriň biri hem kärhanalaryň bilelikdäki işi we kärhanalaryň birleşigidir. Kanunçylyga salgylanmak bilen bu düşüňjeleriň hersine aýry-aýrylykda seredip geçeliň.

Türkmenistanyň Raýat kodeksine ýönekeý bileleşigiň iň köp ýaýran görnüşi bolan bilelikdäki iş (joint venture) barada ýörite bap girizilendir¹⁰⁸. Bu ýerde Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň bilelikdäki iş barasyndaky kadalaryna

¹⁰⁸ Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 970-980madaalary. s.251 27-bap.

tutuşlaýyn syn bermezden öň bilelikdäki iş adalgasyny telekeçiligiň guramaçylyk-hukuk görnüşini babatynda häsiýetlendirmek möhümdir.

Türkmen diline «bilelikdäki iş» diýlip terjime edilen, ata watany ABŞ bolan we häzirki döwürde ähli ýurtlarda giňden ulanylýan, joint venture ýönekeý bileleşigiň bir görnüşini hasaplanýar. Inlis dilinde «contractual joint venture» diýlip adlandyrylýan we türkmen dilinde «şertnama esasyndaky bilelikdäki telekeçilik» bolan bu görnüş – iki ýa-da ondan köp kärhananyň belli bir maksada ýetmek üçin güýçlerini birleşdiren bileleşikdir¹⁰⁹. Bileleşigiň umumy maksady gazanç etmekden we bu gazanjy paýlaşmakdan ybaratdyr.

Ýönekeý bileleşik bolan joint venturyň esasy aýratynlygy onuň ýeke-täk iş üçin gurulmagydyr. Mysal üçin, bir ýapon gurluşyk kärhanasy bilen türkmen gurluşyk kärhanasynyň diňe bir köpri gurluşygy üçin öz aralarynda ýönekeý bileleşikde birleşmegi joint venture emele getirer.

Halkara hojalyk durmuşyň internasionalsasiýasy (deň peýdalanmaga hukuk bermek) dürli döwletlerden subýektleriniň her hili işini bilelikdäki guramaçylyk görnüşini ulanmagyna getirýär. Bu taraplaryň gatnaşyklary önümçilik ýa-da ylmy-tehniki kooperasiýalar hakynda şertnamalar bilen, haýsydyr bolsa bir bazarda ýa bolmasa işiň belli bir obýekt babatynda adatça taraplaryň bilelikde çykyşyny göz önünde tutýan konsorsiumlar hakynda şertnamalar bilen kesgitlenilýän, hakyky (arassa) geleşik

¹⁰⁹ Poroý, Tekinalp, Çamoglu, s.16.

görnüşler bolup biler. Ýöne bular ýuridiki şahslaryň döredilmegine getirýän has giň guramaçylyk görnüşler bolup biler. (adatça söwda işi bilen meşgullanýan gatyşyk jemgyýetleri, bilelikdäki kärhanalar we beýlekiler).

Bilelikdäki işiň guramaçylyk görnüşleri dürli-dürlüligi bilen tapawutlanýar. Emma ählisi üçin kada boýunça dürli döwletleriň gatnaşyjylaryna degişli bolan maýalarynyň birleşmesi, belli bir netijä ýetmek maksady bilen bilelikde ýuridiki şahsy dolandyrmak, bilelikde töwekgelçilik etmek we zelesi bilelikde çekmek umumy zatlar bolup durýar. Bolup biläýjek guramaçylyk-hukuk görnüşleriň biri konsorsium bolup durýar. Düzgün boýunça daşary ykdysady çygrynda konsorsiumlar birnäçe edaralaryň güýçleriniň birikmesini talap edýän, uly ähmiýetli (gerimli) taslamalary amala aşyrmak üçin şertnama esasynda döredilýärler (tejribede karz almak üçin bank konsorsiumlar, daşary ýurtlarda gurluşygy etmek barada gepleşikler geçirilende söwdada gatnaşmak üçin konsorsiumlar ulanylýardy).

Daşary ýurtly hyzmatdaşlaryň gatnaşmagynda wagtlaýyn häsiýetli gatnaşyklar üçin döredilýän konsorsiumlar. Halkara tejribesinde şeýle konsorsiumlaryň iki görnüşi bellidir (bardyr): ýapyk we açyk görnüşli konsorsiumlar. Birinji halatda, şertnama daşary ýurtly müşderiniň gatnaşmagynda ýolbaşçynyň borçlaryny öz üstüne alan we şertnamada göz önünde tutulan ähli jogapkärçiligi çekýän bir kärhana bilen gol çekilýär. Ikinji halatda şertnama daşary ýurtly müşderiniň gatnaşmagynda konsorsium boýunça ähli hyzmatdaşlar bilen gol çekilýär we olaryň her haýsysy daşary ýurtly

müşderiniň önünde öz paýyna laýyklykda emläk jogapkärçiligini çekýär.

Eger öň daşary ykdysady çygrynda özgertmeler bolup geçmänkä, diňe ýapyk görnüşli konsorsiumlar döredilen bolsa, ähli kärhanalara daşary ykdysady işiniň hukuklary berlenden soňra bolsa, olar daşary ýurtly müşderi bilen gatnaşyklarda tarap hökmünde çykyş edip bilýärler. Beýle görnüşli konsorsiumlar ýuridiki şahslar dälidir.

Daşary ýurtly inwestorlar (maýa goýujylar) tarapyndan döredilýän konsorsiumlar. Şeýle guramaçylyk-hukuk görnüşi daşary ýurtly maýa goýujylar bilen Russiýa Federasiýasy we GDA ýurtlaryň birnäçesi bilen nebit we gaz pudagynda uly investision taslamalary durmuşa geçirmek maksady bilen degişli şertnamalara gol çekilenden soňra giňden ýaýrady. Taslamany geçirmek boýunça bilelikdäki iş barada wagtlaýyn şertnama baglaşmak bilen, konsorsiumyň gatnaşyjylary şertnamada göz önünde tutulmadyk beýleki işleriň pudaklarynda hem doly özbaşdaklygyny saklaýar¹¹⁰.

Kärhanalar öz aralaryndaky şertnama boýunça ýuridik şahsyň hukuklaryna eýe bolan assosiasiýalara, konsernlere we birleşikleriň beýleki görnüşlerine birleşip bilerler. Muňa kärhanalaryň birleşigi diýilýär. Bu ýagdaýda birleşigiň düzümine girýän kärhana öz özbaşdaklygyny, ýuridik şahsyň hukuklaryny we borçlaryny saklap galýar¹¹¹.

¹¹⁰ М.М. Богуславский. Международное частное право. Москва 2010. с.196-197.

¹¹¹ Türkmenistanyň Kärhanalar hakyndaky kanunyň 33-nji maddasy.

Assosiasiya, konsern we birleşigiň beýleki görnüşi şolara girýän kärhanalar tarapyndan tassyklanylýan tertipnama esasynda hereket edýärler we olar bilen baglaşylan şertnamalar esasynda öz wezipelerini ýerine ýetirýärler. Olaryň işiniň maksady we esasy wezipeleri olara girýän kärhanalaryň işleri ýa-da islegleri bilen baglanyşykly bolmalydyr. Kärhanalaryň birleşigi kanunçylykda bellenen tertipde döwlet belligine alynmaga degişlidir. Birleşige girýän assosiasiya, konsern we birleşigiň beýleki görnüşi oňa girýän kärhanalaryň borçnamalary boýunça jogap bermeýär, kärhanalar bolsa, eger birleşigiň ustawy tarapyndan başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, birleşigiň borçnamalary boýunça jogap bermeýärler.

Göräýmäge **“kärhanalaryň birleşmegi”** we **“kärhanalaryň birleşigi”** diýen düşüňjeleriň arasynda hiç tapawut ýok ýalydyr. Emma bu iki düşüňje biri-birinden şu ýagdaýda tapawutlydyr: Kärhanalaryň birleşmegi kärhanalarynyň işiniň bes edilmegi üçin esas bolup hyzmat edýär. Emma kärhanalaryň birleşiginiň düzümine girýän kärhana öz özbaşdaklygyny, ýuridik şahsyň hukuklaryny we borçlaryny saklap galýar. Ýagny bir ýuridiki şahsyň düzüminde birnäçe kärhana öz ýuridiki şahs derejesini saklap bilýärler. Türkmenistanda kärhanalaryň birleşiginiň esasan hem assosiasialaryň we konsernleriň hukuk esaslary, olaryň hukuk derejesi telekeçilik hukugy babatda öwrenilmäge degişli meseleler bolup durýar. Döwlet kärhanalarynyň birleşmeginden emele gelen **“Türkmengallaönümleri”**, **“Türkmenpagta”**,

“Türkmenobahyzmat” assosiasiýalarynyň hukuk esaslaryny giňişleýin öwrenmek we daşary ýurtlaryň tejribelerine salgylanmak bilen hukuk ylmyňyň nukdaý nazaryndan dellilendirilen teklipler taýýarlamak ýurdumyzda hukuk ylmyňyň täze pudagy hasaplanýan telekeçilik hukugynyň önünde durýan wajyp meselelerdir.

§4. Transmilli korporasiýalar

Häzirki zaman dünýä ykdysadyýeti dünýäniň dürli ýurtlarynda önümçiligiň ähli pudaklaryny gözegçilik edýän uly oýunçylaryň döredilmegine getirýän, maýa goýumlarynyň jemlenmeginiň uly derejesi bilen häsiýetlendirilýär. Beýle ykdysady bileleşikleriň esasy alamaty ähli önümçilik toparynyň telekeçilik işiniň üstünde umumy gözegçilik ulgamyny emele getirýän, aýgtyly çözümleri kabul edýän we işleri dolandyrýan bütewi merkeziniň bolmagydyr. Bu adaty däl ykdysady bileleşikler “transmilli korporasiýa”¹¹² diýen düşünjäni emele getirdi.

TMK – munuň özi bir merkez we bu merkeze bagly bolup dürli ýurtlarda iş alyp barýan filiallardan emele gelen ykdysady bitewilikdir. Başgaça aýdylanda, meşgullanýan iş görnüşini dünýä möçberinde alyp barýan uly göwrümlü kärhanalar TMK hasaplanýar. Mysal üçin, Standart Oil, General Electric, Kodak, Shell, Philips, Bayer we Unilever dünýä meşhur TMK-nyň birnäçesidir.

TMK düşünjesi ykdysadyýetde täze düşünje bolşy ýaly hukuk ylmynda hem guramaçylyk-hukuk babatynda

¹¹² Mundan beýläk gysgaldylyp TMK diýlip alynýar.

entek doly öwrenilen däldir. Rus hukukçysy M. Boguslawskiniň pikirine görä hukuk gözýetimi tarapyndan esasy kynçylyk şundan ybaratdyr, ýagny adatça TMK hukugyň bir subýektini göz önünde tutman (bir täçilik kärhanasy, hatda onuň dünýäniň dürli ýurtlarynda öz özbaşdak bölümleri bolsa-da), eýsem, ýuridiki şahslaryň toplumyny (toparyny) göz önünde tutýar. Üstesine-de olaryň her birisiniň dünýäniň dürli ýurtlarynyň öz hususy (milli) kanuny bar¹¹³.

TMK dürli içerki gurluşly bolup bilýär. Bu bolsa olaryň umumy ykrar edilen düşüňjesini we klassifikasiýasyny (görnüşini) işläp düzmeklige kynçylyk döredýär. Kada boýunça, TMK-nyň iki görnüşini tapawutlandyrylýar: ýuridiki şahslaryň başlangyç maýa goýumlarynda gatnaşmak ulgamynda esaslanan toparlar (institusional TMK) we şertnama gatnaşyklar bilen bagly gatnaşyjylaryň topary (şertnamalaýyn TMK). Şertnamalaýyn TMK esasynda aýratyn döwletleriň hukugy ykrar edýän tabyn etme şertnamalar, şeýle hem subýektleriň ykdysady tabynlyk gatnaşyklaryny göni ýa-da gizlin resmileşdirýän beýleki şertnamalaýyn borçanamalar bolup biler (bilelikdäki iş hakynda şertnamalar, ygtyýarlylandyрма we distribýutor şertnamalary, françaýzing şertnamalar).

Soňky on ýyllyklaryň dowamynda dürli hukugyň ulgamlarynyň we pudaklarynyň gurallaryny çekmekligi TMK kadalaşdyrmak üçin synanyşyklar boldy. 1970-nji

¹¹³ М.М. Богуславский. Международное частное право. Москва 2010. с.203.

ýyldan başlap halkara jemagat hukugynyň serişdelerini ulanmak mümkinçiligini ara alnyp maslahatlaşylýar. Meselem, 1974-nji ýylda ösýän ýurtlaryň başlangyjy bilen BMG-ň Baş Assambleýasy tarapyndan täze halkara ykdysady Deklarasiýasy we döwletleriň ykdysady hukuklarynyň we borçlarynyň Hartiýasynyň kabul edilenden soň, TMK boýunça BMG-ň komissiýasy döredildi. 1980-nji ýyllaryň dowamynda ol halkara derejesinde döwletlere garanynda TMK esasy hukuklaryny we borçlaryny beýan etmeklige gönükdirilen TMK özüniň alyp barşynyň kodeksiniň taslamasynyň üstünde işledi. Emma agzalan taslama agzalan resminamanyň düýp manysy we bellenmäge degişli bolan TMK borçlarynyň möçberi babatynda döwletleriň agzalylygynyň netijesinde durmuşa geçirilmedi. 1976-njy ýylda Ykdysady hyzmardeşlik we ösüş guramasy köp milletli kärhanalar barada Gollanma (OECD Guidelines on Multinational Enterprises) tassyklady. Ol kabul eden döwletlerde teklipl eilýän TMK özüni alyp baryş modellerini kesgitleýär. 1977-nji ýylda Halkara zähmet guramasy köp milletli kärhanalara we olaryň durmuş syýasatyna degişli bolan ýörelgeleriň üç taraplaýyn Deklarasiýasyny kabul etdi. 2003-nji ýylda BMG-ň adam hukuklary boýunça Komissiýanyň adam hukuklarynyň goragy we höweslendirme boýunça kömekçi komissiýasy adam hukuklarynyň çygrynda transmilli korporasiýalaryň we beýleki kärhanalaryň borçlaryna degişli kadalarynyň taslamasyny tassyklady (Norm on Responsibilities of Transnational Corporation and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights). Ol bolsa adam

hukuklarynyň we azatlyklarynyň pudagynda TMK-nyň boçlaryny kesgitleýär¹¹⁴.

Transmilli korporasiýanyň (TMK) özüni alyp barmagyň kodeksi. Daşary ýurt maýa goýumlaryny köptaraplaýyn kadalaşdyrmak ulgamynda ýene bir wajyp resminamalaryň biri TMK-nyň özüni alyp barmak Kodeksi bolup biler. Bu Kodeksi TMK boýunça Komissiýa we BMG-nyň Ykdysady we Sosial Geňeşiniň ýanyndaky TMK boýunça Merkez işläp taýýarlaýar. Kodeks ösüp barýan döwletler babatynda TMK-nyň investision işindäki ýaramaz netijeleri ýok etmege hyzmat edýär (ýagny, halkara hukugy arkaly TMK-nyň işini antimonopol kadalaşdyryşyny girizýär).

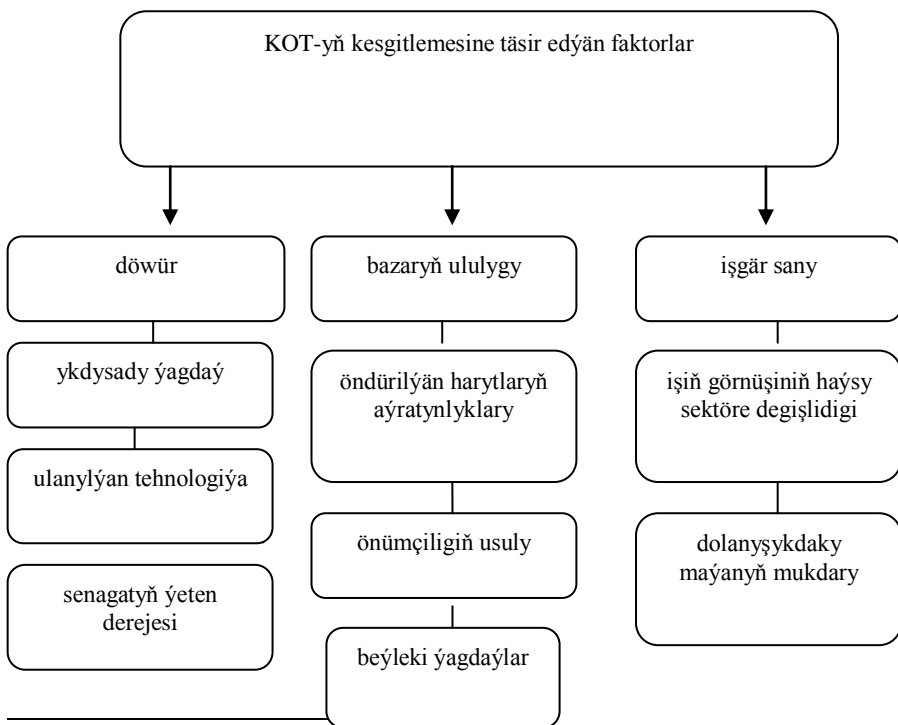
Kodeksi kadalaşdyrmagyň predmeti bolup investision, söwda, maliýe we beýleki ykdysady gatnaşyklar çykyş edýär. Resminamanyň esasy maksady halkara ölçegler we kadalar esasynda täze halkara ykdysady tertibi berkitmegi ýardam etmekdir. Kodeksi işläp taýýarlanlar onuň ähli düzgünleri kabul edilip, ykdysady, syýasy ulgamyna we ösüşiniň derejesine garamazdan ähli yurtlarda doly derejede peýdalanylar diýip çak edýärler.

¹¹⁴ М.М. Богуславский. Международное частное право. Москва 2010. с.204-205.

VII bölüm KIÇI WE ORTA TELEKEÇİLİK

§1 Kiçi we orta telekeçilik işi düşünjesi

KOT-yň takyk kesgitlemesi we onuň ululyk ölçegini kesgitleýän kriteriýalar ylymda jedelli mesele bolup durýar. Ululyk ölçegi hökmünde haýsy kriteriýalaryň birinji bolup durýanlygy babatynda dürli garaýyşlar, pikirler öňe sürülýär. Dünýä möçberinde KOT-yň kesgitlemesine täsir edýän faktorlary aşakdaky ýaly görkezmek mümkin¹¹⁵:

¹¹⁵ Tahir Akgemji, Kiçi we orta telekeçiligiň meseleleri we döwlet tarapyndan berilýän goldawlar (türk dilinde), Stambul 2003.s.7.

Dünýäniň köp ýurtlarynyň ykdysadyýetiniň esasy özeni bolup durýanlygyna garamazdan häzirki döwrüň ylmy edebiýatynda KOT-yň anyk ylmy kesgitlemesi ýokdur. Bar bolan kesgitlemeler hem her ýurduň ykdysadyýetiniň ululygyna görä üýtgeýändir. Bu sebäpden KOT-yň kesgitlemesi ykdysady häsiýete eýe bolup ykdysady ylmlarynyň meselesi bolup durýar.

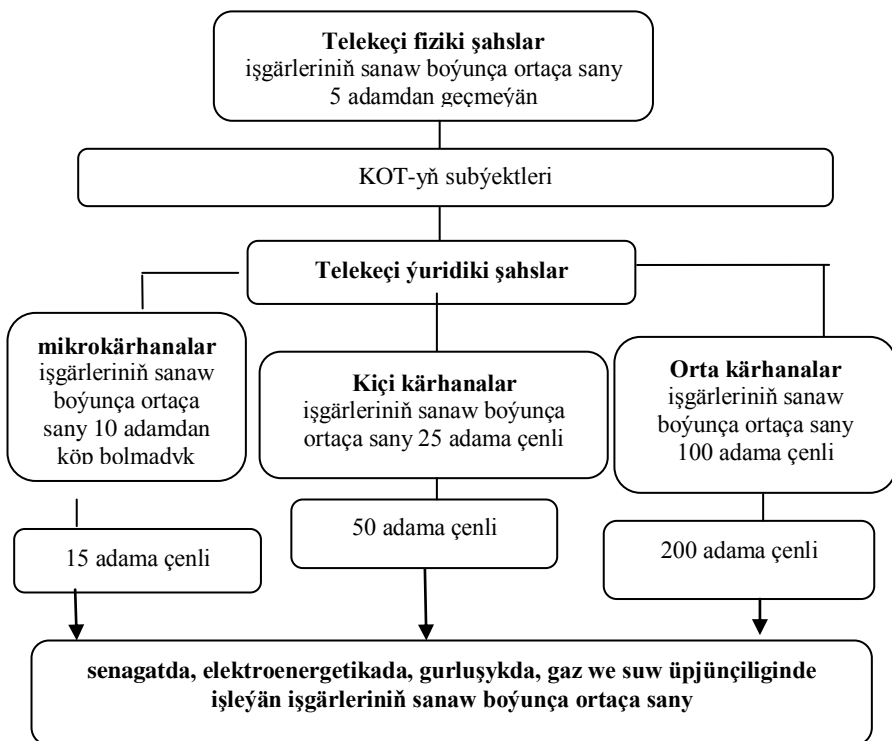
Telekeçilik hukugy babatynda KOT – munuň özi telekeçilik işiniň haýsydyr bir guramaçylyk-hukuk görnüşi bolman telekeçiniň işgär sany bilen bagly ýagdaýdyr. Has dogrusy, telekeçilik işiniň haýsy guramaçylyk hukuk görnüşde alnyp barylýanlygy telekeçi şahsyň kiçi ýa-da orta telekeçi bolup durýanlygyna ýa-da durmaýanlygyna dogrudan täsir edýän faktor däldir. Hojalyk jemgyýeti, hususy kärhana ýa-da daýhan hojalygy KOT-yň subýekti hasaplanyp bilner. Şeýle hem KOT-yň subýektiniň hökmany ýagdaýda ýuridiki şahs bolmak zerurlygy ýokdur. Ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik bilen meşgullanýan fiziki şahs hem kiçi we orta telekeçi hasaplanyp bilner.

Ýuridiki şahsyň kiçi we orta telekeçi hasaplanmagy üçin esasy şert onuň telekeçi ýuridiki şahs bolmagydyr. Raýat kodeksiniň 50-maddasyna laýyklykda “Özleriniň wezipesi peýda almak maksady bilen telekeçilik işinden ybarat bolan ýuridiki şahslar telekeçi ýuridiki şahslar bolup durýarlar. Türkmenistanda telekeçi däl ýuridiki şahslaryň KOT-yň subýekti bolmagy mümkin däldir. Munuň geregem ýokdur. Çünki, telekeçi şahslaryň kiçi we orta telekeçi diýlip aýry kategoriýa bölünmeginiň esasynda ýatan sebäp, maksady peýda almak bolan şahslaryň arasynda sosial adalatly saklamak, güýçliniň ejizleri ezmeginiň önüni almak

we bazar gatnaşyklarynda bäsdeşligi saklamakdan ybaratdyr.

§2. Kiçi we orta telekeçiligiň subýektleri

Kiçi we orta telekeçileri beýleki telekeçi şahslardan tapawutlandyran esasy aýratynlyk onuň işgär sanynyň çäkli bolmagydyr. Türkmenistanyň kanunçylygynda beýleki köp ýurtlarda bolşy ýaly KOT-yň ululyk ölçegi kesgitlenende telekeçiniň işgär sany faktory esas alynýar. “Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 5-nji maddasyna görä KOT-yň subýektlerini şu ýagdaýda görkezmek mümkin:

Fransiýada, Italiýada, Germaniýada, Şwesiýada we Şwesariýada işgär sany 10-15 adam bolan telekeçi kiçi telekeçi, işgär sany 50-500 adam bolan telekeçi orta telekeçi hasaplanýar¹¹⁶. Ýaponiýada kiçi telekeçi üçin işgär sany 10-30, orta telekeçi üçin 30-300 diýlip kesgitlenýär¹¹⁷. Russiýa Federasiýasynda işgärleriniň sanaw boýunça ortaça sany mikrokärhanalarda 15 adam, kiçi kärhanalarda 100 adam we orta kärhanalarda 250 adam KOT-yň subýekti hasaplanýar¹¹⁸.

KOT bilen meşgullanmaklyk dünýäniň ösen we ösüp baryan ýurtlarynyň ykdysadyýetlerinde möhüm orun eýeleýär. Mysal üçin, ABŞ-nyň statistiki maglumatlaryna görä ABŞ-da azyndan 25 million kiçi telekeçi bardyr diýlip çak edilýär¹¹⁹. Russiýa Federasiýasynda girdejiden alynýan bitewi salgyt töleýjileriň 91%-i hususy telekeçiler bolup durýar¹²⁰. Bu görkezijiler bir tarapdan döwletleriň ykdysadyýetinde KOT-yň uly ähmiýete eýedigini, ýurduň sosial-ykdysady ösüşine itergi berýändigini görkezýär, beýleki bir tarapdan bolsa, söwdany ösdürýär, önümleriň we edilýän hyzmatlaryň hilini ýokarlandyrýar, olaryň

¹¹⁶ Разумнова И.И. Мелькие фирмы в США Экономика и управления 1999 с.18.

¹¹⁷ Разумнова И.И с.18.

¹¹⁸ Кирилина В. Понятие субъекта малого и среднего предпринимательства в российском законодательстве, Хозяйство и право №8 2008. с.77.

¹¹⁹ Jeffrey.J.Fox, Kiçi işler bilen uly möçberde pul gazanmagyň ýollary, Stambul (türk dilinde) 2006, s.11.

¹²⁰ Курганов А.Д. Основные виды государственной поддержки малого предпринимательства в России. Юрист №1 2009, с.15.

ösmegine täsir edýär, ilaty iş orunlary bilen üpjün edýär we onuň ýaşayyş derejesini gowulandyrýar. Şoňa laýyklykda döwlet KOT-yň mümkinçilikleriniň doly möçberde ulanylmagyna ýardam edýär, maliýe, maýa goýum, maddy-tehniki mümkinçilikleri döredýär.

Türkmenistanda KOT-yň subýektlerini anyklamak “Hojalyk subýektleriniň kiçi we orta telekeçilik subýektlerine degişlidigi barada güwänama bermek boýunça” Düzgünnama¹²¹ esasynda amala aşyrylýar. Düzgünnama laýyklykda aşakdakylar kiçi we orta telekeçilik subýektlerine degişlidirler:

1) telekeçi ýuridik şahslar:

a) senagatda, elektroenergetikada, gurluşykda, gaz we suw üpjünçiliginde işleýän işgärleriniň sanaw boýunça ortaça sany 15 adama çenli, beýleki pudaklarda 10 adamdan köp bolmadyk mikrokärhanalar;

b) senagatda, elektroenergetikada, gurluşykda, gaz we suw üpjünçiliginde işleýän işgärleriniň sanaw boýunça ortaça sany 50 adama çenli, beýleki pudaklarda 25 adama çenli bolan kiçi kärhanalar;

ç) senagatda, elektroenergetikada, gurluşykda, gaz we suw üpjünçiliginde işleýän işgärleriniň sanaw boýunça

¹²¹ Türkmenistanyň Statistika baradaky Döwlet komitetiniň 09.09.2009 güni çykaran No: 29 belgili buýrugy bilen tassyklan. Mundan beýläk- Düzgünnama diýlip alynýar.

ortaça sany 200 adama çenli, beýleki pudaklarda 100 adama çenli orta kärhanalar;

2) işleýän işgärleriniň sanaw boýunça ortaça sany 5 adamdan geçmeýän, ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahslar – hususy telekeçiler.

«Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda kiçi we orta telekeçiligiň subýektlerinde işleýän işgärleriň sanaw boýunça ortaça sany ähli işgärlerini, şol sanda esasy işi bilen utgaşdyryp işleýänleri, möwsümleýin we wagtlaýyn işgärleri, şeýle hem olaryň şahamçalarynyň, wekilhanalarynyň we özbaşdak ýuridik şahslar bolup durmaýan beýleki aýrybaşgalaşan düzüm birlikleriniň işgärlerini hasaba almak bilen, senenama ýyly üçin kesgitlenilýär.

Şu kanunyň hereketi döwlet kärhanalaryna, daşary ýurt maýa goýumlary bolan kärhanalara, bank, ätiýaçlandyryş işlerini, şeýle hem humarly oýunlar we pullu oýunlar (humarly oýun işi) bilen baglanyşykly işleri amala aşyryan kärhanalara degişli däldir.

Hojalyk subýektlerini KOT-yň subýektlerine degişli etmeklik welaýatlaryň we Aşgabat şäheriniň statistika müdirlikleriniň berýän Hojalyk subýektlerini kiçi we orta telekeçilik subýektlerine degişli etmek baradaky güwänamalarynyň esasynda amala aşyrylýar. Bu güwänama «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan

goldamak hakynda» Türkmenistanyň Kanunynda göz önünde tutulan ýeňillikleri almak üçin esas bolup hyzmat edýär. Düzgünnama laýyklykda hojalyk subýektlerini KOT-yň subýektlerine degişli etmek baradaky güwänama statistiki sanawda ilkinji gezek bellige alnyş mahalynda Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrliginiň Ýuridik şahslary we maýa goýum taslamalaryny döwlet tarapyndan bellige alyş müdirliginde bellige alnandan soňra, şeýle hem kärhanalar (hususy telekeçiler) gaýtadan bellige alnyşdan geçenlerinde berilýär hem-de hasabat ýyly tamamlanandan soňra statistiki, maliýe hasabatlarynyň we hasabat ýylynyň jemleri boýunça deklarasiýanyň tabşyrylýan möhletinde işgärleriň sanaw boýunça ortaça sanyny takykklamak üçin her ýyl täzelenýär.

Hojalyk subýektlerini KOT-yň subýektlerine degişli etmek baradaky güwänamany hojalyk subýektiniň welaýatlaryň we Aşgabat şäheriniň statistika müdirligine ýüz tutan gününden başlap, 3 iş gününüň dowanynda resmileşdirilýär. Güwänama welaýatlaryň we Aşgabat şäheriniň statistika müdirlikleriniň ygtyýarly bölümleriniň hünärmenleri tarapyndan Güwänamany bellige alyş kitabynda bellige alynýar, oňa bu güwänamany alan telekeçiniň goly goýulýar.

§3 Kiçi we orta telekeçiligiň ykdysadyýetdäki orny

3.1.Kiçi we orta telekeçiligiň dünýä ykdysadyýetindäki orny

1980-nji ýyldan başlap Ýewropa ýurtlarynda kiçi we orta ululykdaky senagat kärhanalarynyň hukuk goraglylygy we olaryň ösmegi üçin döwlet goldawyny düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalar kabul edilip başlandy. Munuň sebäbi Ýewropada iş gözleýän 25 adamdanda 3-si ýada olaryň 12%-i işsiz galýar¹²². Bu sebäpli iş orunlarynyň artyşyny üpjün etmek üçin gözlegler ygylan edilýär. Gözlegleriň netijesinde KOT ilaty iş orunlary bilen üpjün edip biljek in amatly ýol hökmünde saýlanyp alynýar. İşsizlik meselesiniň çözülmeginde ähmiýeti has aýdyň ýüze çykan KOT bu döwürden soňra Ýewropada giňden ýaýramaga başlaýar. KOT häzirki döwürde tutuş Ýewropa sebitinde senagatyň köp bölegini we iş orunlarynyň esasy bölegini üpjün edýär. Şuňa mysal edip dünýäniň ençeme ösen ýurtlarynda telekeçiligiň ýagdaýy barada gysgaça durup geçeliň: Beýik Britaniýanyň we Demirgazyk Irlandiýanyň Birleşen Korollygynda 2,93 million sany hususy telekeçilik bilen meşgullanýan fiziki we ýuridiki şahslar bolup, olarda jemi 13,6 million adam işleýär. Hususy telekeçileriň öndürýän önümi bolsa bütün Beýik Britaniýanyň jemi öndürýän içerki önüminiň 50-53 göterimini emele getirýär. Bu juda uly görkezijidir. Germaniýa Federatiw Respublikasynda jemi 2,29 million sany hususy telekeçilik bilen meşgullanýan fiziki we ýuridiki şahslar bolup, olarda jemi 18,5 million adam işleýär. Türkiýe Respublikasynda telekeçilik bilen meşgullanýan senagat kärhanalarynyň 99.5%-i kiçi we orta telekeçi kategoriýasyna girýär we

¹²² Bulmuş İsmail - Oktay Ertan - Törüner Mete "Kiçi senagat kärhanalarymyzyň ýagdaýy we Ýewropa bileleşigine giren halatymyzda ýüze çykyp biläýjek meseleler we olary çözmegiň usullary" (türk dilinde) Ankara -1990, s.123.

bular ilaty iş orunlary bilen üpjün etmek babatda 64% -e eýelik edýärler¹²³.

Bu mysallardan görşümüz ýaly, kiçi we orta telekeçilik bilen meşgullanýan fiziki we ýuridiki şahslaryň dünýäniň ösen döwletleriniň ykdysadyýetinde örän möhüm orunlary bardyr. Döwlet üçin hiç-hili çykdajysyz ilatyň iş ýerleri bilen üpjün edilmeginiň esasy bähbitli tarapy hem görkezilen oňaly şertleriň netijesinde tygşytlanan ägirt uly serişdeleriň hasabyna has köp serişdeleri döwletiň çäginde abadanlaşdyrmaga, goranmak we hukuk goraýyş ulgamlaryny berkitmäge, saglygy goraýyş we bilim ulgamlaryny kämilleşdirmäge, şeýle hem döwletiň we jemgyýetiň beýleki derwaýys zerurlyklaryna gönükdirmeklige döwletde ummasyz mümkinçilikleriň döreýänligindedir.

Şeýle hem KOT-yň ösmegi ýurduň bütün çäginde telekeçileriň arasynda emele gelyän we kanuny esasyda kadalaşdyrýan ynsaply bäsdeşligiň ikuşsyz netijesi hökmünde harytlaryň we hyzmatlaryň hiliniň ýokarlanmagy, olaryň bahalarynyň arzanlanmagy ýaly jemgyýet üçin bähbitli ýagdaýlarda-da kesgitleýji täsirini ýetirýändir.

Mundan başga-da KOT-yň geriminiň giňemegi döwletiň kadaly ösmegi üçin möhüm şert bolan daşary ýurt maýa goýumlarynyň yzygiderli gelip we artyp durmagyny hem üpjün edýär. Sebäbi telekeçiligiň ösmegi bilen telekeçiler girdejilerini has-da artdyrmak maksadyndan ugur alyp, içerki bazar bilen kanagatlanman, ýokary hilli harytlary we

¹²³ <http://dba.ieu.edu.tr/conference>

hyzmatlary halkara bazarlarynda hem müşderilere hödürläp ugraýarlar. Şonuň ýaly-da telekeçiligiň ösmegi döwlet tarapyndan uly çykdajylar edilmezden içerki senagatyň her pursat saýyn kämilleşip barýan dünýä senagatyndan yza galmazlygy üçin önümçiligiň täze-täze usullarynyň, öndebaryjy oýlap tapyşlaryň içerki senagat ulgamyna ornaşdyrylmagyna uly goltgy berýär.

KOT özüniň kiçi we maýşgak gurluşy bilen ösüslere örän tiz uýgunlaşýar. Şeýlelikde planly önümçilige garanynda uly möçberde bolmadyk önümçilik bilen müşderileri kanagatlandyrmagyň hötdesinden gelýär. Dünýäde aragatnaşyk serişdeleriniň örän çalt kämilleşmeginiň täsiri bilen sarp edijileriň garaýyşlary we mätäçlikleri üýtgeýär. Netijede sarp edijileri has çalt kanagatlandyrmak üçin has maýşgak önümçilik gurluşlary emele gelýär. Elbetde, önümçiligiň, söwdanyň, hyzmatyň bu amatly görnüşini hödürlemekde kiçi we orta telekeçiler beýleki kärhanalara garanynda uly mümkinçilige eýedir.

KOT-yň ykdysadyýete goşýan goşandyny aşakdaky ýaly 5 bölekde sanap bileris:

1. Iş orunlaryny emele getirmegi
2. Ýönekeý (ýa-da maýşgak) gurluşy sebäpli täzeçillige tiz uýgunlaşmagy
3. Maýa goýuma höweslendirme döretmegi
4. Kiçi göwrümlü önümçilik netijesinde önümleriň görnüşleriniň köpelmegi (köpdürlilik)
5. Uly kärhanalaryň wagtlaýyn zerurlyklarynyň giderilmegi

Hususy sektorda işler oňat ýola goýlanda, döwlet üçin juda köp çykdajylar bilen baglanyşykly bolan ilat üçin täze-täze iş ýerlerini döretmek meselesini çözmeklik aňsatlaşýar. Sebäbi telekeçiligiň ösmegi bilen telekeçiler tarapyndan özleriniň önümçiliklerini yzygiderli giňeltmek, täjirçilik işleriniň görnüşlerini köpeltmek ýaly çäreler alnyp barýlýar. Bu ýagdaý bolsa ýene-de, döwletiň esasy, ýagny ilatyň maddy-hal ýagdaýyny ýokarlandyrmak maksadynyň netijeli amala aşmagyna ýol açýar.

3.2.Kiçi we orta telekeçiligiň Türkmenistanyň ykdysadyýetinde tutýan orny we gelejegi

Dünýä taryhynda adam aňynyň iňňän ösen döwri bolan üçünji müň ýyllygyň başynda türkmen jemgyýetinde giň möçberli özgertmeleriň amala aşyrylmagy ýurduň ähli ugurlaryna hemme taraplaýyn täsirini ýetirýär. Aýratynam jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ykdysady ugrunda hususy telekeçilige döwlet goldawynyň berilmegi we Türkmenistana daşary ýurt maýa goýumларыnyň çekilmegi bazar ykdysadyýetine geçişin tizlenmegini üpjün edýär. Emma diňe bazar ykdysadyýetine geçişin tizlenmegi we hususy kärhanalaryň sanynyň artmagy adamlaryň durmuşyna hem-de ýurduň ykdysadyýetine oňyn täsir etmegi üçin ýeterlik däldir. Ýurtda şeýle giň möçberli ykdysady özgerişligi üstünlikli durmuşa geçirmek onuň düýbünüň berk hukuk esaslaryna daýanmagyna bagly bolup durýar. Esasanam önüm öndürmek, harytlary ýerlemek hem-de hyzmatlary ýerine ýetirmek üçin hususy kärhanalaryň açylmagy, daşary ýurt maýa goýumly

kärhanalaryň sanynyň köpelmegi kanunçylyk ulgamynda hususy eýeçilikdäki gatnaşyklary kämilleşdirmek zerurlygyny ýüze çykarýar.

Bu wezipeleri çözmek üçin Hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen ösen, bazar gatnaşyklarynyň hukuk esaslaryny kämilleşdirmek maksady bilen häzirki döwürde tutuşlaýyn hukuk reformasy amala aşyrylýar.

Türkmenistanyň Konstitusiasynynyň¹²⁴ 10-njy maddasynda “Türkmenistanyň ykdysadyýeti bazar gatnaşyklary ýörelgelerine daýanýar. Döwlet telekeçiligi höweslendirýär we goldaýar, kiçi we orta işewürligiň ösmegine ýardam berýär.” diýlip, Türkmenistanda telekeçilik konstitusion kada esasynda döwlet goldawyna eýe boldy. Eýeçiliginiň görnüşine we ýurduň haýsy welaýatynda ýa-da şäherinde alnyp barylýandygyna garamazdan telekeçilik işi bilen meşgullanýan şahslara döwlet tarapyndan zerur goldawyň beriljekdigi konstitusiýa bilen kepillendirildi. Konstitusiýa telekeçilik barada ýörite maddanyň girizilmegi ýurdumyzyň ykdysadyýetinde “kiçi we orta telekeçilik” diýen düşünjäniň peýda bolmagyna getirdi. Şol bir wagtyň özünde bazar gatnaşyklarynda bäsdeşligi saklamakda, döwletiň kiçi we orta telekeçiligiň ösmegi üçin zerur bolan syýasy, kanuny we maliýe ýardamyny bermegiň konstitusion esasy işlenip taýýarlanylady. Häzirki wagtda bu konstitusion kada kadalaşdyryjy hukuk namalaryň kämilleşmegine we täzeleriniň kabul edilmegine ýardam etdi. Kiçi we orta

¹²⁴ Türkmenistanyň Konstitusiasy, Aşgabat 2008.

telekeçiligi goldamagyň hukuk esaslary 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen “Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda” Türkmenistanyň Kanuny¹²⁵ arkaly berkidildi. Bu kanunyň esasy maksady kiçi we orta telekeçiligiň üstünlikli işlemegi, ykdysady ösüşe we durmuş taýdan kämilleşmegine ýardam edýän bazar ykdysadyýetiniň möhüm bölegi hökmünde ösmegi üçin amatly şertleriň döredilmegine gönükdirilen döwlet syýasatynyň hukuk esaslaryny döretmek bolup durýar.

Ýurdumyzyň ösüşiniň täze tapgyrynda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp barýan syýasatynyň halk bähbitli, haýyrly ugurlarynyň biri-de bazar ykdysadyýetini çuňlaşdyrmakda bitirilýän işlerdir. Halkyň oňat ýaşamaga, gurplanmaga bolan islegleriniň hasyl bolmagynyň bähbitli ýollarynyň biri-de telekeçilik bolup durýar. Elbetde, milli ykdysadyýetiň sütünleri bolan nebitgaz toplумы, energetika, ulag-aragatnaşyk, himiýa senagaty, gurluşyk, oba hojalygy ýaly ösen pudaklaryň döwlet sektorynyň mizemez esaslary hökmündäki ornunyň garaşsyzlygy pugtalandyrmakda, jemgyýeti täze şertlerde durmuş taýdan goramakda jemgyýetçilik durmuşynyň sazlaşykly ösüşini üpjün etmekde iňňän ýokarydygyny aýratyn bellemek zerurdyr. Türkmenistanyň täze taryhy eýýamdaky döwlet syýasatynyň iň artykmaç tarapy ykdysadyýetiň bazar gatnaşyklaryna geçmek hereketine oýlanyşykly we çeýelik bilen çemeleşilmegi boldy diýsek ýalňyş bolmasa gerek. Şonuň üçin hem hormatly

¹²⁵ Türkmenistanyň Mejlisiniň maglumatlary 2009 ýyl, № 3.

Prezidentimiz bazar gatnaşyklarynyň diňe bir maksat bolmaly däldigini nygtaýar.

Ýurdumyzda hususy sektory ösdürmeklige döwlet syýasaty derejesinde toplumlaýyn çemeleşmeklige beýik Galkynyş eýýamynda has-da içgin üns berlip başlandy. Döwlet Baştutanymyzyň ykdysady syýasatynda barha aýdyňlaşýan we täsiri artýan telekeçiligiň ösüşleriniň ähmiýetine jemgyýetimizde has çuň düşünişip başlaýarlar. Hormatly Prezidentimiz ýakyn geljek üçin ykdysadyýeti ösdürmegiň wezipeleri barada şeýle diýýär: „Ykdysadyýetde - bu ýurdy erkin bazar şertlerine tapgyrly, sazlaşykly geçirmekdir, hususy eýeçiligi hem-de hususyýetçileriň gatlagyny döretmekdir, ýurdumyzyň halk hojalygyny düýpli özgertmekdir hem-de bazar gurluşyny emele getirmekdir, ilaty telekeçilik işine we kärendeçilik usullaryna çekmekdir, hususy eýeçiligiň ýüze çykmagy we ornaşdyrylmagy netijesinde döreýän täze ykdysady şertlere adamlary uýgunlaşdyrmakdyr“¹²⁶.

Görşümüz ýaly, wezipe düýpli häsiýete eýe bolmak bilen, bu ugra döwletiň guramaçylyk güýji tutuşlygyna gönükdirilýär. Bu ýerde hormatly Prezidentimiziň syýasaty ýöretmekdäki esasy aýratynlygy bolan her bir meselä töwerekleýin, toplumlaýyn çemeleşmek usuly äşgär ýüze çykýar. Telekeçilik babatda öňe sürülýän mesele diňe hususyýetçileriň gatlagyny döretmek ýa-da hususy önümçiligi ösdürmek bilen çäklenmeýär. Hormatly Prezidentimiziň belleýşi ýaly, emläk taýdan gatlaklara

¹²⁶ Türkmenistan gazetini 10.01.2009ý.

bölünýän jemgyýetdäki bazar gatnaşyklarynyň şertlerinde onuň bitewligini saklamagyň kanunlaryny işläp taýýrlamak wezipesine-de gatlaşýar.

Elbetde, bazar gatnaşyklary şertlerinde jemgyýetiň ruhy-ahlak sagdynlygyny, bitewligini gorap saklamakda kanunçylyk ulgamynyň döredilmegi, syýasy-ykdysady çäreleriň amala aşyrylmagy, aňyýet işiniň güýçlendirilmegi ilkinji zerurlyk bolup durýar. Ýöne bu meselede döwlet tarapyndan döredilýän hususy iş barada hemmeler üçin deň mümkinçilikleriň, Türkmenistanda hususy önümçiligi ösdürmekdäki örän uly, heniň ulanylmadyk potensiallaryň hem ähmiýeti az däl. Hormatly Prezidentimiziň bazar gatnaşyklaryny çuňlaşdyrmak syýasatyny üstünlikli durmuşa geçirmekde şol mümkinçilikler esasy şert bolup durýar.

Kada-kanuna sarpa goýmagy başaryan, işewür häsiýeti bilen tapawutlanýan, jemgyýetçilik gatnaşyklarynda ynsanperwerlige we işjeňlige aýratyn orun berýän türkmen halkynyň milli ykdysadyýetiň hususy sektoryny, döwlet Baştutanymyzyň talap edişi ýaly sazlaşykly, giň gerimde ösdürmäge doly güýjüň ýetjekdigine bu ugurda gitdigiçe ýaýbaňlanýan işler güwä geçýär. Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda ýurdumyzda telekeçilik işlerine giň ýol açmak maksady bilen «Salgytlar hakynda» Türkmenistanyň Bitewi kanunyna üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hakynda Türkmenistanyň kanunynyň, «Daşary ýurt maýa goýumlary hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň (rejelenen görnüşi), 2009-njy ýylyň 27-nji fewralynda bolsa «Türkmenistanda ygtyýarlandyrmak işini guramagyň

meseleleri hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň kararynyň kabul edilmegi bu ugurda öňe tarap hereketiň güýçlenýändigine güwä geçýär. Şeýle öwrülişik, ösüş pursatlaryny biz diňe döwlet tarapyndan telekeçiligi ösdürmegiň hukuk binýatlarynyň kämilleşdirilmeginde, ykdysady-guramaçylyk babatda döredilýän şertlerde däl-de, adamlaryň bu işe çuňňur gyzyklanmalarynda-da görýäris. Maglumatlardan mälim bolşuna görä, ýurdumyzda ykdysady iş bilen meşgullanýan bellige alnan ýuridik şahslaryň 18260-syndan 11468-siniň hususy eýeçilige degişlidiginiň özi-de adamlaryň hususy işe höwesiniň nähili uludygyny görkezýär¹²⁷. Elbetde, bu görkeziji hususy önümçilik bilen meşgullanýanlaryň we olaryň kärhanalarynyň sany bilen baglanyşyklydyr. Hususy sektor milli Liderimiziň ýadawsyz tagallasy bilen soňky ýyllarda ykdysady kuwwatyny artdyryp başlady.

Häzirki döwürde işewürleriň has köp meşgullanýan hususy önümçilikleri bilen gyzyklanyp göründe, ulag we aragatnaşyk, et we et önümlerini öndürmek, gaýtadan işlenen däneden dürli önümleri öndürmek, mineral suwlary we alkogolsyz içgileri, halyalary we haly önümlerini, jorap we beýleki örme önümlerini öndürmek, gozgalmaýan emläk bilen geçirilýän işler, lomaý we bölek satuw söwdasy hem-de şuna meňzeş ugurlaryň aýratyn ýörgünlidigine göz ýetirmek bolýar. Ýurdumyzda hususy sektoryň döwlet derejesindäki gurluşyk işlerinde-de ornunyň artyp barýandygynyň guwandyrjy ösüşdir.

¹²⁷ “Telekeçilik- milli ykdysadyýetiň ösýän ugrы” Türkmenistan gazetiniň 29.04.2009.

Döwlet tarapyndan telekeçilik ulgamy üçin döredilýän ýeňillikler hem az däl. «Salgytlar hakynda» Türkmenistanyň Bitewi kanunynda hususy sektorda salgyt tölemegiň iki ulgamy döredildi. Eger edara görnüşli tarap hususy eýeçilige degişli bolsa, onda umumy ulgamda göz önünde tutulan goşulan baha üçin, emläk üçin salgytlardan boşadylyp, diňe jemi girdejilerinden salgydy we bu girdejilerden bellenen çykadjylary aýryp, ýerli ýygymy töleýärler.

Döwlet Baştutanymyzyň ýurdumyzda bazar gatnaşyklaryny ösdürmek baradaky düýpli syýasatynda öz göz önünde tutulýan maksatlaryň çalt hem netijeli amala aşyrylmagynda ýerli dolandyryş edaralarynyň, ýerli häkimiýetiň örän uly orny bar. Çünki telekeçiligi ösdürmegiň köp meseleleri ýerlerde çözülýär. Telekeçiligiň, hususy önümçiligiň ýer, önümçilik serişdeleri, döwlete degişli ykdysady ulgamlar bilen baglanyşykly ýagdaýlary az däl we şunuň ýaly ýagdaýlara üns berip, meseleleri çalt çözmegiň diňe işewürler üçin däl, eýsem, döwlet, halk üçin bähbitli taraplarynyň az däl dişi öz-özünden düşnükli. Şonuň üçin hem, hormatly Prezidentimiz hususy sektory ykdysadyýetiň kuwwatly pudagyna öwürmek wezipesini tutuş jemgyýetiň önünde derwaýys mesele hökmünde goýýar.

Senagatyň köp pudaklarynda, hyzmatlar sferasynda, gurluşyk we gurluşyk materiallaryň öndürilişinde, söwdada we beýleki pudaklarda göz önünde tutulan ösüşler geçen ýylkydan has ýokarydyr. Şu ösüşleri gazanmakda türkmen

işewürleriniň hem mynasyp orny bardyr. Telekeçilik işlerini ýaýbaňlandyrmak üçin gumanitar ulgamda, bilimde, medeniýetde hem oňat şertler bar. Eger göz önünde tutulan ähli maksatlar durmuşa geçirilen ýagdaýynda Türkmenistanda zähmete ukyply her bir adam üçin öz başarnygyny görkezmäge doly mümkinçilik döreýändigini görnüp dur.

Oba hojalygynda hormatly Prezidentimiziň obany ýokary derejede ösdürmek, galkyndyrmak syýasaty döwrüniň wajyp meseleleriniň biri bolup durýar. Oba hojalygy işewürlük üçin örän uly meýdandyr, egsilmeýän mümkinçilikdir, tükeniksiz rysgal-döwletiň gözli çeşmesidir. Milli Liderimiz ykdysady ösüşimiziň şu pursatynda jemgyýetiň ünsüni heniz ýeterlik özleşdirilmedik, mümkinçilikleri örän uly bolan şu pudaga gönükdirýär. Biziň ýurdumyzda oba hojalyk önümçiligini guramaga ýaramly ýeriň möçberiniň 20 million gektara golaýdygyny hünärmenler habar berýärler. Häzir onuň diňe 10 göterime golaýy peýdalanylýar. Türkmen kölüne çekilýän akabalaryň gurluşygy tamamlanyp, Garagumyň çar tarapyndan ol ýere suw baryp uransoň, ekerançylygy, maldarçylygy ösdürmekde uly geljegiň açylýandygyna göz ýetirmek kyn däl.

Türkmenistanyň ýarym subtropik zolaklarynda gymmatly hem peýdaly sitrus ekinlerini, zeýtun, injir, üzüm, nar ýetşdirmekde, olary gaýtadan işläp, eksport edip, ýurtda özlerine peýda getirmekde-de işewürlere oňat şertler bar. Telekeçiligi ösdürmek üçin şeýle amatlyklar

örän kän. Hormatly Prezidentimiziň beýik Galkynyş zamanasy her bir türkmen üçin, ýurduň her bir raýaty üçin eşretli ýaşagyşyň altyn ýollaryny açýar.

Hormatly Prezidentimiziň hemişe ýatda saklamaly şeýle sözleri bar: «Kimiň ýürek urşy biziň ýurdumyzyň döredijilikli zähmetine goşulyşýan bolsa, şol adam bagtlydyr»¹²⁸. Milli Liderimiz her bir adamyň halal zähmeti, akyl-paýhasy, aň-düşünjesi bilen öz bagtyna eýe bolmagy üçin döwletiň kuwwatly güýjüni halkyň hyzmatynda goýýar. Durmuşda öz ornuňa eýe bolmak bolsa, her bir adamyň özüne bagly bolup durýar.

§4 Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamagyň ugurlary

4.1.Döwlet goldawynyň kanunçylyk esaslary, ýörelgeleri we görnüşleri

Kiçi we orta telekeçiligi goldamagyň hukuk esaslary 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen “Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda” Türkmenistanyň Kanuny¹²⁹ arkaly berkidildi. Bu kanunyň esasy maksady kiçi we orta telekeçiligiň üstünlikli işlemegi, ykdysady ösüşe we durmuş taýdan kämilleşmegine ýardam edýän bazar ykdysadyýetiniň möhüm bölegi hökmünde ösmegi üçin amatly şertleriň

¹²⁸ Türkmenistan gazetiniň 29.04.2009.

¹²⁹ Türkmenistanyň Mejlisiniň maglumatlary 2009 ýyl, № 3.

döredilmegine gönükdirilen döwlet syýasatynyň hukuk esaslaryny döretmek bolup durýar.

Beýik Galkynyş we düýpli özgertmeler zamanýnda ýurdumyzda öňde goýlan maksatlary üstünlikli amala aşyrmak üçin KOT sferasyny döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň täze usuly işlenip taýýarlandy. Bu wezipe Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, Kiçi we orta telekeçiligi goldamak boýunça döwlet topary, ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary, kiçi we orta telekeçiligi goldamak boýunça welaýatlardaky we Aşgabat şäherindäki toparlar tarapyndan amala aşyrylar. Türkmenistanyň Prezidentiniň 10901 belgili karary bilen Türkmenistanda kiçi we orta telekeçiligi goldamak boýunça döwlet topary döredildi we topar hakyndaky düzgünnama tassyklandy. KOT sferasyny düzgünleşdirmek babatynda döwlet toparyna düzgünnama esasynda giň ygtyýarlyklar berlendir. Bu ýerde Döwlet topary has möhüm ähmiýete eýedir. Çünki, onuň düzümine ministrlikleriň we pudak edaralarynyň ýolbaşçylary, welaýatlaryň we Aşgabat şäheriniň häkimleri, Türkmenistanyň Senagatçylar we telekeçiler birleşmesiniň we gaýry jemgyýetçilik guramalarynyň telekeçi ýuridiki şahslaryň ýolbaşçylary girýär. Telekeçilik işiniň meseleleri boýunça telekeçileriň öz pikirlerini döwlet derejesinde aýtmaga mümkinçilik almagy döwlet edaralary bilen döwlete dahylsyz jemgyýetçilik birleşikleriniň ysnyşykly hyzmatdaşlyk etmeklerine şert döreder. Bu bolsa, öz gezeginde, kabul edilýän kanunlaryň ýerine ýetirilmegine we iş ýüzündäki kynçylyklaryň kanun esasynda

çözülmegine ýardam berer. Munuň özi hususy telekeçilik babatyndaky döwlet syýasatyna mundan beýlägem hökümet möçberinde serediljekdiginiň hukuk kepillidir. Bu bolsa milli kanunçylyk ulgamynyň Hormatly Prezidentimiziň «Döwlet adam üçindir» diýen şygaryna laýyklykda kämilleşýändigini ýene-de bir gezek subut edýär.

Türkmenistanda KOT-y döwlet tarapyndan goldamagyň esasy ýörelgeleri KOT-y ösdürmegiň ileri tutulmagy, döwlet tarapyndan goldamagyň toplumlaýynlygy, aýanlygy, açyklygy we elýeterliligi bolup durýar. Döwlet tarapyndan berilýän goldaw ýurdumyzyň diňe bir ýeri, şäheri ýa-da welaýaty bilen çäkli bolman, eýsem, tutuş ýurt boýunça toplumlaýyn amala aşyrylýar. Telekeçilik işini nirede alyp barýanlygyna garamazdan kiçi we orta telekeçileriň ählisi üçin döwlet goldawynyň gapylary açylýar. Döwlet goldawynyň aýan we açyk häsiýetde bolmagy bolsa döwlet syýasatynyň demokratik ýagdaýda alnyp barylýandygyny we hemmeler üçin bir deň mümkinçilik döredilýändigini görkezýän faktdyr.

Türkmenistanda mundan beýläk KOT-a döwlet tarapyndan goldaw berilmegi köp ugurly esasyda we şu esasy ugurlary boýunça amala aşyrylar:

- maliýe we maddy-tehniki serişdeleriň berilmegi;
- hukuk, ykdysady we gaýry maglumatlaryň, ylmy-tehniki işläp taýýarlamalaryň we tehnologiýalaryň elýeterli edilmegi;
- KOT-yň subýektleri tarapyndan durmuş-ykdysady ösüşiň döwlet maksatnamalaryny durmuşa geçirmäge gönükdirilýän maýa goýumlaryň höweslendirilmegi, täze iş

orunlarynyň döredilmegi we ilatyň girdejileriniň ýokarlandyrylmagy;

- KOT-yň subýektlerini maliýeleşdirmegiň ýörite maksatnamalarynyň amala aşyrylmagy;

- işgärleri taýýarlamakda, gaýtadan taýýarlamakda we olaryň hünärini ýokarlandyrmakda ýardam berilmegi;

- eksport mümkinçilikleriniň artdyrylmagy.

Ýokarda sanalyp geçilen esasy ugurlara laýyklykda KOT-y ösdürmegiň döwlet hem-de welaýat maksatnamalary düzmek işi amala aşyrylýar¹³⁰. KOT-y ösdürmek üçin işlenip düzülýän maksatnamalarda bäsdeşligiň ösüşini döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň hukuk esasyňy kämilleşdirmek, KOT-y maliýe-karz we maýa goýum taýdan goldamak, oňa ylmy, innowasiýa we önümçilik-tehnologiýa taýdan goldaw bermek, habar beriş infrastrukturasyny döretmek we ösdürmek göz önünde tutulýar. Bu çäreleriň ählisi kiçi we orta telekeçilik işi bilen meşgullanýan şahsyýetiň öz işiniň gerimini giňeltmegi, ulaltmagy we peýdasyny artdyrmagy üçin kömek eder. Mysal üçin, telekeçilik sektoryny düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň tematik neşirlerini we olara elektron hem-de kagyz görnüşlerdäki düşündirişleriň taýýarlanmagy ýa-da ýörite hukuk, ykdysady, statistik we beýleki maglumatlary özünde jemleýän internet saýtlarynyň guralmagy, ygtybarly maglumatlaryň elýeterli bolmagynyň üpjün edilmegi gelejekde ykdysady ösüşe we hususy telekeçilik işi üçin sosial şertleriň kämilleşmegine

¹³⁰ Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 12-maddasy

uly mümkinçilikleri döreder. Telekeçiler bilen döwlet edaralarynyň arasynda maglumatlaryň elektron aragatnaşyk serişdeleriniň üsti bilen amala aşyrylmagy örän möhümdir. Geljekde, biziň ýurdumyzda telekeçilik işini döwlet tarapyndan bellige alynmagy, gaýtadan bellige alynmagy, işiň aýry-aýry görnüşleri üçin ygtyýarnamalaryň alynmagy, bank amallarynyň geçirilmegi internetiň üsti bilen amala aşyrylyp bilner. Telekeçi bilen döwlet dolandyryş edaralarynyň arasyndaky elektron aragatnaşyk ony artykmaç adminstratiw häsiýetdäki hysyrdylardan dyndarar.

4.2. Kiçi we orta telekeçiligiň maliýeleşdirilmegi

Dünýäde kiçi we orta telekeçileriň iň wawaly meseleleriniň biri hem olaryň maliýe taýdan çekýän kynçylyklardyr. Eýsem kiçi we orta telekeçiler üçin bu maliýe kynçylygy nireden döreýär? Nähili sebäpleri bar?

Bu kynçylyklar kiçi we orta telekeçileriň başlangyçdaky esaslyk maýasynyň ujypsyzlygy bilen baglydyr. Şol bir wagtda maliýe guramalarynyň (şol sanda banklaryň) bu kategoriýa degişli telekeçilere karz bermek babatda töwekgelçilikli garaýyşlary we bazar şertleri olaryň maliýe ýagdaýyna güýçli täsir edýän faktorlardyr. Kiçi we orta telekeçileriň maliýe kynçylyklary babatda aýdylanda belläp geçmeli ýene bir faktor hümmeitiň pese gaçmagynyň (enflýasiýanyň) esaslyk maýany eredip tüketmegidir. Özleriniň çykdaýylarynyň birsyhly artýandygyna garamazdan muny öndürýän önümleriniň, harytlarynyň ýa-

da hyzmatlarynyň bahalaryna goşup bilmeýän kiçi we orta telekeçileriň ujypsyzja maýalary wagtyň geçmegi bilen eräp gidýär.

Başlangyç döwürde kiçi we orta telekeçileriň aglaba bölegi ujypsyz pul bilen işe başlaýarlar. Bu pul uzak möhletli maýa goýum hem-de bazarda ýer eýelemek üçin bazarlama (marketing) we reklama işleri üçin ýetersiz bolýar. Bu kynçylykdan baş alyp çykmak üçin ýokary göterimli karzlara ýüz tutmak zerurlygy duýan kiçi senagatçylaryň köpüsi maýa goýum dolanyşygyndaky tizligini kadaly saklap bilmeýänligi sebäpli özlerini batyp galan yglan edýärler. Elbetde batyp galmagyň sebäbi diňe maliýe kynçylygy däldir. Telekeçilik işinde şowsuzlyga uçramagyna täsir edýän ýene bir faktor hem telekeçileriň ýa-da olaryň dolandyryjylarynyň tejribesizligi, maliýe-ykdysady bilimleriniň ýeterli derejede bolmazlygydyr. Hakykatdan hem kiçi senagat kärhanalarynyň köpüsiniň eýeleriniň ýa-da dolandyryjylarynyň maliýe we buhgalteriýa babatda ýeterli bilimleri ýokdur. Bu mesele babatynda ökde hünärmenleriň hyzmatyna ýüz tutmak mümkinçilikleri hem çäklidir. Kiçi we orta telekeçileriň şowsuzlyga uçramalarynyň ýene bir sebäbi hem olaryň ammarlarynda kadaly derejede haryt saklanmaýanlygy ýa-da saklamaga mümkinçiliginiň ýoklugydyr. Ýeterlik derejede haryt saklamaýan telekeçi köplenç öz müşderileriniň uly toplumyny elinden aldyrmak bilen uly möçberli girdejileri gazanmakdan mahrum bolýar. Dogry ammar syýasatyny ýöretmeýänligi, muňa zerurlyk hökmünde garamaýandyklary sebäpli gereginden köp

maýasyny ammarlarda saklaýarlar. Netijede ulanyş möhleti geçen harytlaryň zaýalanmagy sebäpli ýitgiler çekýärler. Bazar dolanyşygynda girdeji gazanmak isleýän telekeçi ähli babatda ünsli, ätiýaçly we öňdengörüji hereket etmegi başarmalydyr. Haçan, nirede haýsy harydy satyp biljekdigini bilýän telekeçi üçin girdeji gapysy mydama açykdyr.

Netije hökmünde kiçi we orta telekeçileriň içki maliýe kynçylygyny emele getirýän faktorlar olaryň bilim derejeleriniň pesligi ýa-da bilime daýanmaýan iş usullary, tehnologiýanyň ýetmezçiligi we marketingiň ýeterli derejede guralmazlygy bolup durýar. Elbetde, bu faktorlaryň ählisine gönüden täsir edýän faktor hökmünde ýeterli bilim derejäniň ýoklugyny görkezmek bolar. Telekeçileriň bilimini ýokarlandyrmak meselesiniň dürli çözügütleri bolup biler. Bu meselede şu ýagaýy üns merkezinde saklamak gerek. Hususy kärhanasyny açan 35-40 ýaşly raýatlaryň okuw okamaga bolan mümkinçiligi barada pikirlenmeli. Olaryň ýaş babatda, galyberse-de okuw üçin ýeterlik wagt tapyлмаýanlygy sebäpli okuw jaýyna gelip okamaklary mümkin bolman biler. Eýsem, bular kärhanalaryny bilimli ýoldan gelejege üstünlikli alyp gitmek üçin näme etmeli? Bu sowala şahsy pikirime görä dogry jogap kiçi we orta telekeçileriň ýokary okuw mekdepleri bilen hyzmatdaşlygy ýola goýmaklary bolsa gerek. Çünki, häzirki döwürde bilimden uzak galmak bilen ýokary hilli önüm öndürmek ýa-da müşderiniň hoşallygyny gazanýan hyzmatlary bermek mümkin däldir. Adam aňynyň iňňän ösen döwri bolan üçünji mün ýylygyň

başynda sarp edijleriniň işleglerini kanagatlandyrmak täzeçilligi, kämilligi talap edýär. Bazar bäsdeşliginiň möwç urýan häzirk döwrüň telekeçilik işinde üstünlük gazanmak köp babatda telekeçileriň ýa-da olaryň iş dolandyryjylarynyň bilim derejesine bagly bolup durýar.

Türkmenistanda kiçi we orta telekeçileriň bilimini artdyrmak döwletiň üns merkezinde bolup, bu boýunça Türkmenistanyň Senagatçylar we telekeçiler birleşiginiň telekeçilik mekdepleri hereket edýär. Hormatly Prezidentimiziň alyp barýan syýasatynda bilim ulgamyna aýratyn üns berilmegi bilen bu mekdepleriň we şuna meňzeş okuw jaýlarynyň sany günsaýyn artýar. Galyberse-de ýurdumyzda kiçi we orta telekeçiler işgärleri taýýarlamak we hünärlerini ýokarlandyrmak döwlet goldawynyň esasy ugurlarynyň biri bolup durýar¹³¹. Munuň netijesinde gelejekde bilimli, täze tehnologiýalardan baş alyp çykyp bilýän, iş alyp barýan sektoryny hemmetaraplaýyn analiz etmegi başaýan işine ökde kiçi we orta telekeçileriň sany köpeler. Bu bolsa KOT-yň bazar ykdysadyýetiniň möhüm bölegi hökmünde ösmegi üçin amatly şertleriň biri bolup çykyş eder.

Türkmenistanyň kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakyndaky kanunynyň 11-nji maddasyna görä, kiçi we orta telekeçilere maliýe we maddy-tehniki serişdeleri bermek we olary

¹³¹ “Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 11-maddasy

maliýeleşdirmek boýunça ýörite maksatnamalary amala aşyrmak döwlet tarapyndan berilýän goldawyň esasy ugry bolup durýar. Şu maksat bilen hormatly Prezidentimiz degişli karara gol çekip, oba hojalyk önümlerini öndürýän hususy kärhanalara, hususy telekeçilere, daýhan hojalyklaryna we kärendeçilere berlen maýa goýum taslamalaryny ygtyýarly edilen banklar tarapyndan karz serişdeler bilen üpjün etmegiň tertibi hakyndaky Düzgünnamany tassyklady. Bu çözgüt ýurdumyzda berk kemala gelen hususy sektory emele getirmäge kuwwatly itergi berip, tutuşlygyna alnanda milli ykdysadyýetimizi ösdürmegi intensivikasiýalaşdyrmaga gönükdirilen birnäçe logiki çäreleri dowam etdirdi.

Häzirki wagtda önümçiligi ösdürmek we şonuň netijesinde täze iş orunlaryny döretmek bilen baglanyşykly maýa goýum taslamalaryny ýeňillikli karz serişdeleri bilen üpjün etmek bu ugurdan ygtyýarly edilen banklaryň üçüsi tarapyndan amala aşyrylýar.

Döwletimiziň karz syýasaty birnäçe maksatlary: içkeri bazary ýurdumyzyň önüm öndürjileriniň ýokary hilli önümleri bilen doldurmagy, sagdyn bäsleşigi ösdürmegi, KOT-yn maýa goýum babatda işjeňligini ýokarlandyrmagy ýaly maksatlary gazanmaga gönükdirilendigini belläp geçmelidir. Taslamalara garalan mahaly eksporta ugur alan we importyň ornuny tutýan önümçilikleri döretmek, şeýle hem serişdeleri ýurdumyz üçin ileri tutulýan pudaklara we sferalara çekmek bellenilýär. Mysal üçin, ýurdumyzyň oba hojalykçy telekeçilerini «Daýhanbank» döwlet täjirçilik

banky goldaýar, ol oba hojalyk önümçiligini ösdürmek üçin karz serişdelerini berýär. Munuň özi maldarçylyk we guşçulyk fermalaryny, kiçi sehleri gurmakda, ekerançylyk hojalyklaryny abadanlaşdyrmakda, ot-íým, tohumlyk material we şitil, mineral dökünleri satyn almakda we başgalarda düýpli kömekdir. Kazr serişdeleri baradaky ýüz tutmalar berlen mahaly maldarçylyk boýunça işewürlik meýilnamalaryna esasy orun berilýär. Hususan-da, telekeçiler et-süýt önümçiligini ýola goýmak hem-de gara mallaryň önüm berýän sürüsini artdyrmak bilen gyzyklanýarlar. Ahyrky netijede bularyň hemmesi oba hojalyk önümleriniň möçberini artdyrmak we ýurdumyzyň sarp ediş bazaryna azyk önümleriniň bolçulygyny üpjün etmek boýunça wezipeleri çözmäge örän oňat täsir edýär.

Senagatda, ulaglar pudagynda, aragatnaşykda, maglumatlar tehnologiýalarynda we innowasiýalar babatda maýa goýum taslamalaryna ýeňillikli karz serişdelerini bermegi «Senagat» paýdarlar-täjirçilik banky we «Garagum» halkara paýdarlar banky amala aşyrýar. Bularda önümçiligi giňeltmek, onuň durkuny täzelemek we tehniki taýdan gaýtadan enjamlaşyrmak boýunça taslamalara garalýar. Gurluşyk we gurluşyk materiallary senagatyny ösdürmek, syýahatçylyk industriýasy, servis hyzmatlary we ilata durmuş taýdan hyzmat etmek boýunça işewürlik meýilnamalaryna uly üns berilýär. Bu babatda Magdanlydan bolan telekeçileri nusgalyk mysal hökmünde getirmek bolar. Olaryň alan karz serişdeleri ýurdumyzda ilkinji gurluşyk işleri üçin uly isleg bildirilýän material bolan gipsokartony öndürýän önümçiligi döretmäge sarp

etdiler, şol önümçilikde ençeme onlarça adam zähmet çekýär.

Kiçi we orta telekeçileriň taslamalarynyň düşewüntililigi we çaklanylýan ykdysady netijeliligi karz serişdeleri bermek amaly ýaly şol serişdeleri alamak üçin esasy şertdir. Maýa goýum taslamasy Türkmenistanyň Merkezi bankynyň, ygtyýarly edilen banklaryň, ýurdumyzyň Ykdysadyýet we Ösüş ministrliginiň hem-de strategiki meýilleşdiriş we ykdysady ösüş institutynyň wekillerinden ybarat düzümde ýörite döredilen komissiýasynyň oňyn netijenamasyny almalydyr. Karz serişdeleriniň telekeçi tarapyndan maýa goýum taslamasyna azyndan 30 %-i öz serişdelerini goýan şertlerinde berilýändigini hem belläp geçmeli. Munda söwda-araçylyk kärhanalarynyň dolanyşyk serişdelerini emele getirmäge, alkogolly içgileri hem-de temmäki önümlerini öndürmäge, şahsy emlägi edinmäge administratiw çykdajylary tölemäge, şol sanda gulluk ulaglaryny saklamak üçin we başgalar üçin karz serişdeleriniň berilmegine ýol berilmeýär.

Taslama makullanan halatynda karzdara esasy serişdelere maýa goýmak üçin on ýyl möhlet bilen we dolanyşyk serişdelerini edinmek üçin bir ýyla çenli möhlete karz serişdeleri berilýär. Karz stawkasy ýyllyk 5 göterime barabardyr, munuň özi Türkmenistanyň Merkezi bankynyň hakykatda gaýtadan maliýeleşdiriş stawkasyna barabardyr.

Ýeňillikli karz serişdelerini bermek Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan başy başlanan hususy telekeçiligi goldamagyň we höweslendirmegiň döwlet konsepsiýasynyň möhüm ugrudyr, olaryň paýy bolsa jemi içerki önümiň möçberinde birsyhly artýar. Bu strategiýanyň yzygiderli durmuşa geçirilmegi kiçi we orta işewürligi ösdürmek üçin örän giň mümkinçilikleri açýar, bu bolsa öz nobatynda döwletimiziň durnukly ösüşiniň şerti bolup çykyş edýär, şonuň hasabyna ilatyň iş bilen üpjünçiligi, raýatlaryň girdejisiniň artmagy köp babatda üpjün edilýär. Bu ugurda oýlanşykly döwlet syýasatynyň alnyp barylmagy, ýagny milli ykdysadyýetimizi düýpli reformirlemäge gönükdirlen iri taslamalary we maksatnamalary amala aşyrmaga hususy sektoryň işjeň gatnaşmagy ýakyn geljekde ýurdumyzyň progresini, türkmen halkynyň abadançylygyny we gülläp ösüşini üpjün eder.

4.3. Kiçi we orta telekeçilige berilýän ýeňillikler

Döwlet tarapyndan telekeçilik ulgamy üçin döredilýän ýeňillikler hem az däl. «Salgytlar hakynda» Türkmenistanyň Bitewi kanunynda hususy sektorda salgyt tölemegiň iki ulgamy döredildi. Eger edara görnüşli tarap hususy eýeçilige degişli bolsa, onda umumy ulgamda göz önünde tutulan goşulan baha üçin, emläk üçin salgytlardan boşadylyp, diňe jemi girdejilerinden salgydy we bu girdejilerden bellenen çykdajylary aýryp, ýerli ýygymy töleýärler.

Ýuridiki şahs däl-de, şahsy tarap – hususy telekeçiler hökmünde iş alyp barýanlara ýeňillikli salgyt Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan kesgitlenen işleriň görnüşleri bilen meşgullanan ýagdaýynda göz önünde tutulýar. Şonda bu ulgam boýunça işleýän telekeçiler diňe özleriniň jemi girdejisinden goşmaça patent tölegini we şol möçberden ýerli ýygymy tölemäge borçludyr. Şunda hususy eýeçilikdäki telekeçi ýuridiki şahs üçin bellenen girdeji salgydy we ýeňillikli ulgam boýunça işleýän hususy telekeçiler üçin bolsa goşmaça patent töleginiň derejesi bary-ýogy 2 % möçberinde kesgitlenendir. Ýeňillikli salgytdan peýdalanylýan hususy telekeçileriň sany Türkmenistan boýunça 43 müňe golaýdyr¹³².

«Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» Kanunynyň kabul edilmegi bilen, telekeçilere käbir goşmaça ýeňillikler döredildi. Birinjiden, olar üçin daşary ykdysady işi daşary ykdysady aragatnaşyklaryň gatnaşyjysy hökmünde ýörite bellige alynmazdan amala aşyrmaga mümkinçilik berildi. Indi daşary söwda bilen meşgullanýan, daşary ykdysady aragatnaşyklaryň gatnaşyjysy bolup durýan telekeçiler her ýyldaky tölegden boşadyldy we we artykmaç adminstratiw kagyz-petek päsgelçiliklerden halas boldy¹³³. Ikinjiden, harytlaryň importy, şonuň ýaly-da öndürilýän önüminiň eksporty

¹³² Türkmenistan gazetini 29.04.2009.

¹³³ Muhamedow B.R., «Kiçi we orta telekeçiligiň hukuk esaslarynyň ösüşi» Altyn asyryň ykdysadyýeti №8 2009.s.17

import we eksport geleşikleri boýunça resminamalaryň resmileşdirilendigi üçin gümrük tölegleri alynmazdan amala aşyrylýar. Bu ädim döwlet tarapyndan telekeçiligiň ösdürilmegini höweslendirmäge gönükdirilendir.

Ýokarda görkezilen mysallar Türkmenistanda telekeçilik işini amala aşyrmagyň täze döwrüniň başlandygyna şaýatlyk edýär. Ýurdumyzy dünýäniň ösen döwletleriniň derejesine ýetirmek üçin ähli çäreleri geçirýän hormatly Prezidentimiziň Türkmenistanda KOT işini goldamagyň meseleleri hakynda il-ýurt bähbitli kararlaryny durmuşa ornaşdyrylmagy ykdysady ösüşiň ýokary depginlerini, maliýe serişdeleriň netijeli peýdalanmagyny, amatly maýa goýum ýagdaýyny, haryt bolçylygyny we täze iş ýerleriň döredilmegini üpjün eder hem-de netijede türkmen halkynyň maddy-hal ýagdaýynyň ýokarlanmagyna getirer.

VIII bölüm. BATYP GALMAK DÜŞÜNJESI

§1 Batyp galmak düşünjesi we alamatlary

Eger-de kärhana algydarlarynyň talaplaryny üpjün edip bilmese we býujet önündäki borçlaryny berjaý etmäge ukypsyz ýagdaýa düşse bazar ykydsadyýeti we telekeçilik işi öz funksiýasyny ýerine ýetirmekde täsirli bolup bilmez. Bu ýagdaýda bergisini berip bilmeýän kärhanany resmi ýagdaýda batan diýip ykrar etmek zerurlygy ýüze çykýar. Türkmenistanda telekeçilik işi ýa-da başga hojalyk işi bilen meşgullanýan subýektleriň batyp galmagy Türkmenistanyň raýat kodeksi we Bergidarlaryň batyp galmagy hakyndaky Türkmenistanyň kanuny¹³⁴ bilen düzgünleşdirlýär.

Soňky agzalan kanun batyp galmak baradaky gatnaşyklary düzgünleşdirmekde ýörite häsiýetli kanun bolup, telekeçilik işi ýa-da başga hojalyk işi bilen meşgullanýan subýektleri batyp galan diýip yglan etmegiň şertlerini hem tertibini kesgitleýär we bergidarlaryň emläk ýagdaýyny düzgünleşdirýär. Şu Kanun algydarlaryň we bergidarlaryň hukuklarynyň hem-de bähbitleriniň aralmagyny kepillendirýär, eger hojalygy ýöredýän subýektleriň kärhanalarynyň batyp galmagynyň önüni almak (sanasiýa) çäresiniň geçirilmegi ykdysady taýdan maksada laýyk däl diýlip hasap edilen bolsa, onda üzülişmäge gurby ýetmeýän şol kärhanalary mejbury suratda ýa-da meýletin ýatyrmagyň hukuk esasyňy döredýär.

¹³⁴ Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., № 9-10 , 56- maddasy.

Hukuk hereketi hökmünde batyp galmagyň haçan we haýsy ýagdaýlarda ýüze çykýandygyny bilmek üçin batyp galmak düşünjesiniň kanuny kesgitlemesine ýüzlenmegimiz gerek. Batyp galmak ýa-da gurby ýetmezlik düşünjesiniň gysga manysy telekeçilik işiniň şowsuzlyk bilen tamamlanmagydyr. Emma, her bir şowsuzlygy batyp galmak diýip atlandyrmak dogry bolmaz. Kanunda berlen kesgitlemä görä **batyp galmak - bergidaryň öz algydarlarynyň talaplaryny kanunda bellenen möhletde kanagatlandyrmakda hem-de býujet öňündäki borçlaryny berjaý etmekde juda ukypsyz ýagdaýa düşmegidir**¹³⁵.

Bergidaryň borçlarynyň öz emläginiň gymmatyndan (passiwleriň aktiwlerden) artyk gelýändigi sebäpli, töleg tölemegi togtatmagy batyp galmagyň alamaty hasaplanýar. Bu ýagdaýa düşen bergidar üzülşmäge gurby ýetmeýän bergidar (batyp galanlar-bankrotlar) hasaplanýar. Bergidarlaryň batyp galmagy hakyndaky Türkmenistanyň kanunynyň 2-nji maddasyna görä **üzülişmäge gurby ýetmeýän begidarlaryň diýlip – haýsy eýeçilik görnüşine degişlidigiklerine garamazdan telekeçilik işini ýa-da başga hojalyk işini alyp barýan hemem özleriniň töleg serişdeleriniň ýeterlik dældigi zerarly algydarlaryň öňündäki hem-de býujet öňündäki öz bergidarlyk borçlaryny berjaý etmeýän fiziki hem ýuridiki şahslara aýdylýar.**

¹³⁵ Türkmenistanyň Bergidarlaryň batyp galmagy hakyndaky kanunynyň 1-nji maddasy.

Bergidaryň batyp galan diýip hasaplanmagy üçin bu ýagdaýyň yglan edilmegi ýagny üçünji şahslara duýdurylmagy hökmandyr. Bu iki ýagdaýda bolup biler. Birinjisi, bergidar meýletin ýagdaýda özüni batyp galan diýip yglan edip biler. Ikinjisi, kazyýet bergidary üzülişmäge gurby ýetmeýän diýip ykrar edip biler. Iki ýagdaýda hem batyp galma hakyndaky işleri araçylyk kazyýetinde gozgamak üçin bergidaryň ýa-da algydarlaryň arzasy esas bolup hyzmat edýär.

Bergidaryň arzasy

Bergidaryň üzülişmäge gurbunyň ýetmeýändigini hakyndaky arzany kärhananyň ýolbaşçysy ýa-da ygtyýarly edilen başga bir adam, ýa telekeçilik işi ýa-da beýleki hojalyk işi bilen meşgullanýan raýat kazyýete ýazmaça görnüşde berýär.

Arzada bergidar üçin töleg tölemäge halys ukypsyzlyk ýagdaýynyň döränligi sebäpli, onuň algydarlaryň önündäki borçlaryny ýerine ýetirip bilmejekdigi görkezilýär. Arza töleg tölemäge ukypsyzlygy önünden alnanda hem-de emlägi administratiw taýdan dolandyrmak ýa-da batyp galmak howpunyň önüni almak çäresiniň gerekdigi haýyş edilende berlip bilner. Bergidaryň arzasynyň ýanyna kärhananyň buhgalterçilik balansy, onuň algydarlarynyň we bergidarlarynyň sanawy goşulýar.

Algydaryň arzasy

Eger bergidar töleg borçlaryny ýerine ýetirmese, algydar oňa poçta arkaly zakaz bilen öz talap hatyny iberýär. Şol hatynda bergidaryň öz borçlaryny iki aýyň dowamynda ýerine ýetirmelidigi görkezilýär, şeýle hem eger bergidar öz borçlaryny bellenen möhletde ýerine ýetirmese, özüniň kazyýete ony batyp galan diýip ykrar etmegi hakynda arza bilen ýüz tutjakdygyny duýdurýar.

Algydar kazyýete arzany ýazmaça görnüşde iberýär, şunda bergidara bellenen möhletde kanagatlandyrylmady diýip bildirýän talaplary hem-de bergidara mälim edip duýduran subutnamalary hem goşulýar, özem algydaryň edýän talaplary resminamalar esasynda tassyklanan bolmalydyr. Arzada emlägi administratiw taýdan dolandyrmak ýa-da batyp galmak howpunyň önüni almak çärelerini geçirmek hakyndaky teklipl hem görkezilip bilner.

Bergidarlaryň batyp galmagy hakyndaky Türkmenistanyň kanunynyň 14-nji maddasyna laýyklykda üzülişmäge gurby ýetmeýän bergidaryň ýa-da algydaryň kazyýete beren arzasyny yzyna almagyň tertibi hojalyk-iş ýörediş kanunlar esasynda düzgünleşdirilýär.

Batyp galmak hadysasy batyp galan şahs üçin we onuň bergidarlary üçin agyr netijeler bilen tamamlanýar. Bergidar üçin batyp galmak telekeçilik abraýynyň pese gaçmagy, müşderileriň we telekeçi partnýorlaryň ynamyny

ödäp bilmezlik bilen netijelenýär. Algydarlar bolsa köplenç ýagdaýda öz algylarynyň ählisini alyp bilmeýärler ýa-da algysynyň deregine bergidaryň balansynda galan emläkler bilen oňşuk etmeli bolýarlar. Bergidarlaryň batyp galmagy hakyndaky Türkmenistanyň kanunynyň 11-nji maddasyna laýyklykda batyp galma hakyndaky işler aşakdaky halatlarda gozgalyp bilner:

1. bergidaryň bergi borçlarynyň şertlerini öz wagtynda we ähli pudaklary boýunça berjaý etmäge ukypsyzlygy ýa-da şeýle berjaý etmekden boýun gaçyrmagy;
2. eger bergidar borçlaryny tölemek hakynda talap bildirilenden soň iki aýyň dowamynda ony töläp bilmese;
3. eger bergi borçlarynyň möçberi bergidaryň emläginiň gymmatyndan artyk gelse.

Bazar ykdysadyýetinde hususy telekeçileriň, kärhanalaryň sanynyň artmagy, bu sektorda pul-haryt dolanyşygynyň ýygjamlaşmagy batyp galmak hadysasyna başga bir aspektden seretmäge ünsi çekýär. Telekeçilikde batyp galmak her näçe gowy görülmeýän hadysa bolany bilenem iş ýüzünde batyp galmagy öz peýdasyna ulanmak synanyşyklaryna gabat gelmek mümkin. Has dogrusy özüni batyp galan diýip ygılan edilmegini öz bergilerinden dynmagyň kanuny ýoly hökmünde seredýänler bolup bilýär. Bu ýagdaý köplenç paýdarlar jemgyýetini esaslandyryjylaryň ýa-da jogapkärçiligi çäklendirilen bileleşige gatnaşyjylaryň kärhananyň algydarlaryny aldawa

salmak üçin ulanýan hileli hereketi bolup ýüze çykýar. Daşary ýurtlaryň tejribesinde köp duş gelýän bu hereket biziň kanunçylygymyzda jenaýat jogapkärçiligine eltýän ýagdaý hasaplanýar. Bergidarlaryň batyp galmagy hakyndaky Türkmenistanyň kanunynyň 5-nji maddasyna laýyklykda bilkastlaýyn edilen hereketler netijesinde bergidar batyp galan bolsa, munuň üçin günäkär adamlar dowam edýän kanunlara laýyklykda jenaýat jogapkärçiligine çekilýär.

§2 Batyp galmagyň netijeleri

Bergidar batyp galan diýlip yglan edilenden soňra ol algydarlarynyň we býujetiň önündäki öz borçlary barada doly suratda emläk jogapkärçiligini çekýär. Bergidaryň emläk jogapkärçiligini onuň eýeçilik hukugy esasynda ýa-da hojalygy doly ýöretmek hukugy esasynda özüniňki bolan emlägi barada (kärende alnan emläk girmeýär) degişli edilýär.

Bergidarlaryň batyp galmagy hakyndaky Türkmenistanyň kanunynyň 4-nji maddasyna laýyklykda kärhana eýesi bolup durýan fiziki şahslar öz borçlary barada kärhananyň bütin emlägi bilen hemem özüniň şahsy emlägi bilen jogapkärçilik çekýärler. Kärhananyň borçlary babatda özüniň şahsy emlägi bilen jogapkärçilik ýagdaýy ýekebara kärhananyň eýesi üçin degişlidir. Paýdarlar jemgyýetiniň paýdarlarynyň ýa-da jogapkärçiligi çäklendirilen bileleşigiň gatnaşyjylarynyň kärhananyň borçlary babatynda şahsy emläkleri bilen jogapkär bolmagy

mümkin dälidir. Olaryň jogapkärçiligi goýan goýumlarynyň möçberleri bilen çäklidir.

Ýuridiki şahsy döretmän, telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahslar öz borçlary barada özläriniň ähli emlägi bilen jogapkärçilik çekýärler. Bergidaryň emlägi ýeterlik bolmadyk mahalynda, olar öz bergileri barada kanunlarda bellenýän tertipde hem möçberde jogapkärçilik çekýär, ýöne töleg töledilip alnyp bilinmeýän emläk muňa girmeyär. Bu emläkleriň sanawy raýat-iş ýörediş kanunlary arkaly bellenilýär¹³⁶.

Hakyna durup (şertnama, kontrakt boýunça) işleýän adamlar hakyna tutujy bergidaryň borçlary barada emläk jogapkärçiligini çekmeýärler. Mysal üçin, zähmet gatnaşygy esasynda dolandyryjy, direktor ýa-da müdir wezipesinde işleýän adamlar kärhananyň borçlary üçin jogap bermeýärler. Olar işlän döwürleri kärhananyň adyndan hereket eden hem bolsalar kärhananyň eýesi bolmadyklary üçin emläk jogapkärçiligini çekmeýärler.

Ýuridiki şahsy döretmezden telekeçilik bilen meşgullanýan fiziki şahs¹³⁷ ýa-da kärhana¹³⁸ batan diýlip ykrar edilen halatynda, algydarlaryň talaplary onuň töleg töledilip alnyp bilinjek emläginiň hasabyna şu aşakdaky nobat boýunça kanagatlandyrylýar:

¹³⁶ Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 29- njy maddasy.

¹³⁷ Hususy telekeçiniň gurby yetmezligi baradaky kadalar üçin serediň:

Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 30-njy maddasy.

¹³⁸ Türkmenistanyň Bergidarlaryň batyp galmagy hakyndaky kanunynyň 34-nji maddasy.

Yuridiki şahsy döretmezden telekeçilik bilen meşgullanýan fiziki şahs	Yuridiki şahs
<p>1.fiziki şahslaryň talaplary, telekeçi olaryň janyňa ýa-da saglygyna zeletiň ýetirilendigi üçin olaryň öňünde jogapkärçilik çekýän bolsa, wagtal-wagtal tölenilmeli degişli tölegleri jemläp hasaplamak arkaly kanagatlandyrylýar, şonuň ýaly-da aliment töletmek baradaky talaplar kanagatlandyrylýar;</p> <p>2.zähmet şertnamasy boýunça işleýän şahslara işden çykan mahalynda berilýän kömek puluny bermek we olaryň zähmetine tölenilýän haky tölemek baradaky hasaplaşyklar geçirilýär, ýöne hasaplaşyk geçirilýän wagtyň dowamlylygy üç aýdan köp bolmaly däldir;</p> <p>3.kreditorlaryň hususy telekeçä degişli emlägiň girew goýulmagy arkaly üpjün edilen talaplary kanagatlandyrylýar;</p> <p>4.býujete we býujet däl fondlara hökmany tölenilmeli tölegler baradaky bergi üzülýär;</p> <p>5. kanuna laýyklykda beýleki algydarlar bilen hasaplaşyklar geçirilýär.</p>	<p>1.raýatlar - olaryň janyňa ýa saglygyna zeper ýetirenligi üçin bergidaryň, jogapkärdigi bilen baglanyşykly (wagt boýunça tölenýän degişli tölegleri maýa öwürmek arkaly);</p> <p>2.batyp galan kärhananyň işgärleri - olaryň işine hak tölemek boýunça; bergidary ýatyrnak hakyndaky iş ýörediş gozgalmazdan ozal pensiýalary we posobiýalary tölemekde üç ýylyň dowamynda edilen bergiler boýunça;</p> <p>3.döwlet býujeti – býujetiň öňündäki borçlary üzmek boýunça, eger şol borçlar bergidary ýatyrnak hakyndaky iş ýörediş gozgalmazdan ozal bir ýylyň dowamynda dörän bolsa;</p> <p>4. bergidary ýatyrnak massasy paýlananda artyk hukugy bolmadyk algydarlaryň talaplary kanagatlandyrylýar;</p> <p>5.zähmetkeşler kollektiwindäki aksiýa eýeleriniň talaplary kanagatlandyrylmalydyr;</p> <p>6.galan ähli talaplar-borçlar üzülýär;</p> <p>7.batyp galan bergidarlaryň emläk hukuklary kanagatlandyrylýar.</p>

Her nobatdaky talaplar şonuň öňündäki nobatyň talaplary bilen doly hasaplaşylandan soň kanagatlandyrylýar. Degişli nobatdaky algydarlaryň ähli talabyny doly kanagatlandyrmak üçin töledilip alnan töleg ýeterlik bolmasa, şol talaplar her talapkäre düşýän algyň möçberine proporsional tertipde kanagatlandyrylýar.

IX-bölüm. KÄRHANANYŇ ÜÝTGEDILIP GURALMAGY, IŞINIŇ BES EDILMEGI, ÝATYRYLMAGY

§1 Kärhananyň üýtgedilip guralmagy

Haýsydyr bir kärhana döredilenden soňra ykdysadyýet ulgamynda bolup geýýän ösüslere we esaslandyryjylarynyň bu mesele baradaky pikirlerine görä üýtgedilip guralmagy mümkindir. Mysal üçin, bir PJ özüniň guramaçylyk-hukuk görnüşini üýtgedip hojalyk şereketine üýtgäp biler. Bu üýtgemede öňki paýdarlar jemgyýetiniň hukuklary, borçlary, işleri we emläkleri hem hojalyk şereketiniň düzümine degişli bolar. Telekeçilik hukugynda bu ýagdaý kärhananyň guramaçylyk-hukuk görnüşiniň üýtgemegi diýlip atlandyrylýar. Kärhananyň bir guramaçylyk - hukuk görnüşinden başgasyna üýtgedilmegi üýtgedilýän kärhananyň hereket etmeginiň bes edilmegine we onuň esasynda täze kärhananyň döremegine getirýär. Täze döredilen kärhana tabşyryş namasyna laýyklykda üýtgedilen kärhananyň mirasdüşeri bolýar.

Telekeçilik hukugynda kärhananyň üýtgedilip guralmagy düşünjesi kärhanalaryň birleşmegi, bölünmegi, bölünip aýrylmagy, kärhananyň gaýtadan üýtgedilmegi düşüňjelerini hem öz içine alýar. Biziň kanunçylygymyza kärhananyň üýtgedip guralmagy baradaky kadalar “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň

dokuzynjy babynda¹³⁹ beýan edilýär. Agzalan kanunyň 51-nji maddasyna görä, **kärhanany üýtgedip gurmak** – munuň özi ýatyrmak çäresini geçirmezden kärhanany gaýtadan döretmekdir. Kanunyň üýtgedip gurmak baradaky düzgünleri kärhananyň guramaçylyk-hukuk görnüşine garamazdan ähli kärhanalar üçin umumy häsiýete eýedir¹⁴⁰. Mysal üçin, ýekebara kärhanany, hojalyk şereketini ýa-da hyzmatdaşlyk kärhanasyny üýtgetmek umumy kadalar esasynda amala aşyrylýar.

Üýtgedip gurmak baradaky düzgünlere başlamazdan öňürti kärhananyň ütgedip guralmagy düşünjesine giňişleýin düşündiriş bermek peýdaly bolar. Kanunçylyga laýyklykda kärhanalar olaryň guramaçylyk-hukuk görnüşlerine garamazdan ählisi ýuridiki şahs bolup durýar. Olaryň ählisi döwlet belligine alnan pursatyndan başlap hukuk ukybyna eýe bolýarlar¹⁴¹. Emma, kärhanalaryň telekeçilik işi bilen meşgullanmak ukyby olaryň esaslandyryş şertnamsynda görkezilen iş görnüşleri bilen çäklidir. Kärhana haýsy iş görnüşini bilen meşgullanmak islese şol görnüşleriň ählisi kärhananyň esaslandyryş resminamalarynda görkezilmelidir. Kärhananyň dolandyryjylary we kärhana diňe esaslandyryş resminasynda görkezilen iş görnüşleri bilen meşgullanmaga hukugy bardyr. Bu gatnaşyk hukuk doktrinasynda “**ultra**

¹³⁹ Kärhananyň üýtgedip guralmagy hakyndaky kadalar üçin serediň: Türkmenistanyň Kärhanalar hakyndaky kanunyň 51-57-nji maddalary.

¹⁴⁰ Kadadan çykma hökmünde paýdarlar jemgyýetini üýtgedip gurmak barada Türkmenistanyň Paýdarlar jemgyýetleri hakyndaky kanunynda ýörite düzgünler bellenilendir. Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1999 ý., № 4, 55- madda.

¹⁴¹ Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 49-njy maddasy.

vires¹⁴²” diýlip atlandyrylýar. Bu kadany iş ýüzünde ulanmagyň ähmiýeti uludyr. Mysal üçin,, kärhana telekeçilik sektorynda syýahatçylyk işi we gül tohumlaryny we gülleri ösdürip ýetişdirmek bilen meşgullanmak ukybyna eýedir diýeli. Ýagny esaslandyryş resminamasynda kärhananyň diňe syýahatçylyk işi we gül tohumlaryny we gülleri ösdürip ýetişdirmek bilen meşgullanmak görkezilen. Bu ýagdaýda kärhananyň dolandyryjylary gurluşyk işini alyp barmak barada kärhananyň adyndan üçünji şahs bilen şertnama baglaşmaga hukugy ýokdur. Munuň üçin hökmany suratda gurluşyk işi kärhananyň esaslandyryş resminamasynda görkezilmelidir we eger kanunçylyk talap edýän bolsa bellenen tertipde ygtyýarnama alynmalydyr. Muňa garamazdan kärhananyň dolandyryjysy gurluşyk işini amala aşyrmak barada kärhananyň adyndan şertnama baglaşan ýagdaýynda, kärhana telekeçilik işi bilen meşgullanmak ukybynyň çäginde çykanlygy (tertipleşmasynda görkezilmedik iş görnüşi bilen meşgullanmak) sebäpli şertnama hukuk taýdan güýçsiz hasaplanýar.

Kärhananyň üýtgedilip guralmagy meýletin ýagdaýda amala aşyrylýar. Kärhanany goşulmak, birleşmek, bölünmek, aýrylmak, täzeden döretmek görnüşde üýtgedip guramak ony esaslandyryjynyň ýa-da kärhananyň şeýle etmäge esaslandyryş resminamalary tarapyndan ygtyýarly edilen ýokary dolandyryjy edarasynyň meýletin gelen

¹⁴² Latyn sözünden gelip çykyp – ygtyýarlylygyň çäginde çykmak manysyny berýär.

karary esasynda amala aşyrylyp bilner. Emma, Türkmenistanyň kanunçylyk namalary arkaly bellenen halatlarda, bir kärhananyň düzüminden bir ýa-da birnäçe kärhanany bölmek ýa-da bölünip aýrylmak görnüşde kärhanany üýtgedip guramak ygtyýarly döwlet edaralarynyň karary boýunça ýa-da kazyýetiň karary boýunça amala aşyrylyp bilner. Islendik ýagdaýda hem goşulmak ýa-da birleşmek görnüşinde kärhanany üýtgedip guramak diňe ygtyýarly döwlet edaralarynyň razylygy bilen amala aşyrylmalydyr.

Üýtgedilip guralan kärhananyň ähli hukuklarynyň we borçlarynyň mirasdüşerleri üýtgedip guramak ýoly arkaly täze döredilen we öz işini bellige alnandan soň dowam etdirýän kärhana bolup durýar. Mysal üçin, “Akmaýa” ýekebara kärhanasy üýtgedip guralmagy bilen “Akmaýa” hojalyk şereketine öwrülen ýagdaýynda birinji kärhananyň ähli işleri we emlägi täze döredilen kärhananyň düzümine degişli edilýär. Üýtgedip guralan kärhananyň emlägi Türkmenistanyň kanunçylyk namalarynda ýa-da üýtgedip guramak baradaky kararda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, onuň bellige alnan pursatyndan başlap, onuň emlägi miras hakly adama düşýär.

Üýtgedilip guralan kärhana “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunyna laýyklykda döwlet belligine alynmaga degişlidir.

§2 Kärhanalaryň goşulmagy, birleşmegi

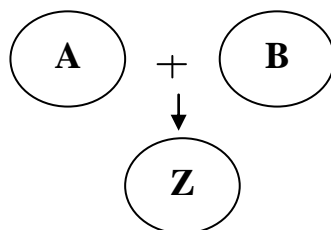
Häzirki döwürde telekeçileriň arasynda emele gelýän we kanuny esasynda kadalaşdyrýan ynsaply bäsdeşligiň ikuçsyz netijesinde kärhanalaryň öz aralarynda birleşmek üçin tagalla edýändikleri görülyär. Kärhanalaryň birleşmeginiň esasy maksady olaryň iş göwrümlerini ulaltmak islegleridir. Kärhanalar köplenç diňe öz maliýe çeşmeleri bilen uly göwrümlü işleri amala aşyrmaga mümkinçilik tapmaýarlar. Bu diňe bir kiçi we orta telekeçililer üçin däl, eýsem, iri telekeçilik kärhanalary üçin hem ýörgünlidir. Mysal üçin, dünýä belli “Nokia” kompaniýasy bilen nemes “Siemens” kompaniýasynyň telekommunikasiýa ulgamynyň belli bir ugrunda birleşmegi netijesinde “Nokia Siemens Networking” kompaniýasynyň döredilmegi iri kärhanalaryň öz aralarynda birleşmegini görkezýän mysaldyr. “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 52-nji maddasyna görä iki ýa-da birnäçe kärhananyň goşulmagy olaryň emläginiň doly birleşdirilmegi esasynda täze kärhanany döretmek arkaly amala aşyrylýar. Goşulmaga gatnaşýan kärhanalar öz işlerini bes edýärler. Şunlukda olaryň her biriniň ähli hukuklary we borçlary tabşyryş namasyna laýyklykda täzeden döredilýän kärhana geçýär.

Eger birleşýän kärhanalaryň gatnaşyjylarynyň hukuklary we borçlary tertipnama hazynasyna paý gatnaşygy ýörelgesi boýunça esaslanmadyk bolsa, onda kärhanalaryň goşulýandygy hakyndaky kararda täze kärhananyň gatnaşyjylarynyň hukuklary we borçlary kesgitlenilmelidir.

Kärhananyň dolandyryjylary birleşmek meselesini çözüp bilmeýärler. Kärhanalaryň goşulýandygy, birleşýändigigi hakyndaky kararlar ýa-da şertnamalar esasynda goşulýan, birleşýän kärhanalara gatnaşyjylar esaslandyryş ýygnaгыnda esaslandyryş şertnamasyny işläp düzýärler we oňa gol çekýärler. Özara goşulanlarynda bolsa, täzedan döredilen kärhananyň tertipnamasyny tassyklaýarlar hem onuň ýerine ýetiriji we beýleki edaralaryny saýlaýarlar. Kärhanalaryň birleşmegi iki ýagdaýda bolup biler. Mysal üçin, A,B,Ç kärhanalary öz aralarynda birleşýän bolsalar, bular öz aralarynda haýsydyr bir kärhananyň üçeginde birleşip bilerler, ýa-da täze at bilen başga bir kärhanada birleşip bilerler.

Bir ýa-da birnäçe kärhananyň başga bir kärhana birleşmegi goşulýan kärhanalaryň emläginiň özüne birleşdirýän kärhananyň emläginiň üstüne goşulmagy arkaly amala aşyrylýar. Şonda goşulýan kärhanalar ýuridik şahslar hökmünde öz işlerini bes edýärler, olaryň ähli hukuklary we borçlary bolsa tabşyryş namasyna laýyklykda olaryň goşulýan kärhanasyna geçýär, onuň dörediji resminamalaryna üýtgedip guramak bilen baglanşykly üýtgetmeler goşulýar.

Mysal:

A, B we Z kärhanalary guramaçylyk-hukuk görnüşi babatda hojalyk şereketi. Bu kärhanalar haýsy kärhananyň üçeginde birleşmek barasynda ylalaşyga gelmeseler, täze bir kärhanada birleşerler. Mysalda A we B hojalyk şereketiniň ähli emlägi Z hojalyk şereketine geçer we olar ýuridiki şahs hökmünde öz işlerini bes edýärler. Birleşme A we B kärhanalarynyň işiniň bes edilmegi üçin esas bolup hyzmat eder¹⁴³. A we B kärhanasynyň bergidarlary mundan beýläk bergilerini Z kärhanasyna bererler. A we B kärhanasynyň algydarlary öz algylaryny Z kärhanasyndan talap ederler.

§3 Kärhananyň bölünmegi, bölünip aýrylmagy

Kärhananyň bölünmek ýagdaýy kärhananyň gaty ýokary derejede ulalmagy bilen duş gelyän ýagdaýdyr. Ýokarda aýdyşymyz ýaly häzirki döwürde kärhanalaryň bölünmegi däl-de, olaryň birleşmegi köp duş gelyän ýagdaýdyr. Emma, belki geljekde kärhanalaryň bölünmegi köp duş gelyän hadysa öwrülip biler.

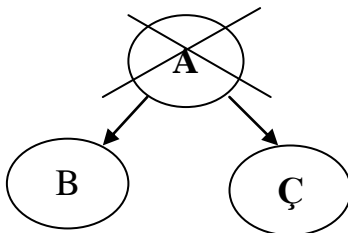
Kärhananyň bölünmegi bilen kärhananyň bölünip aýrylmagy biri-birinden tapawutly düşüňjelerdir.

Kärhananyň bölünmegi - şol kärhananyň emlägini täzeden döreyän iki ýa-da birnäçe kärhananyň arasynda paýlamak arkaly amala aşyrylýar. Şonda bölünýän kärhanalaryň hukuklary we borçlary bölüji balansa

¹⁴³ “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 58-nji maddasynyň dördünji bendi.

laýyklykda täzeden ýüze çykýan kärhana geçýär. Kärhananyň bölünmegi onuň ýuridik şahs hökmünde hereket etmegini bes edýär.

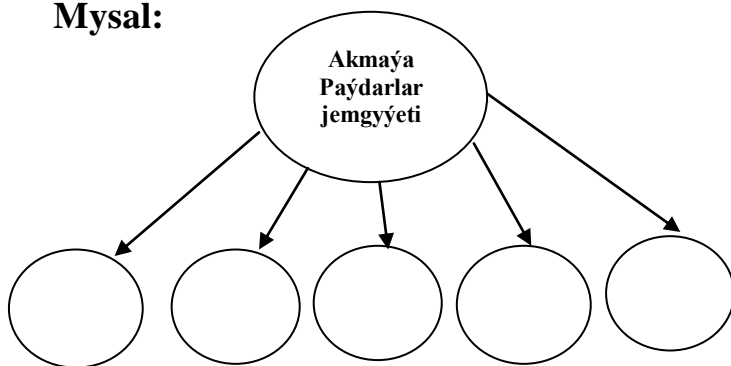
Mysal:

Mysalda A kärhanasy iki kärhana B we Ç kärhana bölünýär. A kärhanasynyň hukuklary we borçlary bölüji balansa laýyklykda B we Ç kärhanasyna geçýär. Täzeden ýüze çykýan kärhana geçýär. A kärhanasynyň ikä bölünmegi onuň ýuridik şahs hökmünde hereket etmegini bes edýär. Bu ýagdaýda A kärhanasynyň emläkleri (aktiw we passiw) bölüji balansa laýyklykda B we Ç kärhanasynyň balansyna geçýär.

Kärhanalaryň bölünip aýrylmagy - kärhanadan bir ýa-da birnäçe kärhananyň bölünip aýrylmagy oňa degişli bolan emlägiň bölünip aýrylmagy we onuň täzeden ýüze çykýan bir ýa-da birnäçe kärhana geçirilmegi arkaly amala aşyrylýar. Şonda üýtgedilip guralýan kärhananyň hukuklarynyň we borçlarynyň bir bölegi bölüji balansa laýyklykda täzeden döreyän kärhana geçýär. Özünden başga bir kärhana bölünüp aýrylan esasy kärhana ykdysady işiň özbaşdak subýekti bölünip galmagyny dowam etdirýär.

Mysal:

Mysalda Akmaýa PJ-niň maksady kiçi kärhanalara esasy paýdar bolup gatnaşmakdyr. Kärhana näçe ulaldygyça ony dolandyrmak şonça-da kyn bolýar. Bölünip aýrylmak birleşmäniň tersidir. Mysalda kiçi kärhanalaryň paýynyň %51-i Akmaýa PJ-e degişlidir. Ýagny, Akmaýa PJ bölünip aýrylan ähli kiçi kärhanalaryň esasy paý bukjasy (контрольный пакет) eýelik edýär. Kiçi kärhanalaryň hem öz gezeginde köp sanly paýdary bardyr. Emma akmaýa PJ esasy paý bukjasyňy özünde saklamak bilen kärhananyň dolandyryjylar geňeşiniň kararlarynyň kabul edilmeginde sesleriň köplügin eýeleýär.

Bu ýagdaýda kärhanalaryň bölünip aýrylmagy kärhananyň ulalmagynyň bir görnüşidir. Esasy kärhanadan telekeçilik işiniň görnüşine görä aýry-aýry kärhanalara bölünip aýrylmagyny şol sektorda üstünlik gazanmak hökmünde häsiýetlendirmek bolar. Sebäbi kärhana näçe kiçi bolsa ony şonça-da dolandyrmak aňsat bolýar.

“Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 57-nji maddasyna görä üýtgedilip guralmaga gatnaşýan her bir kärhana üýtgedip guramak hakyndaky kararyň kabul edilen pursatyndan başlap, bu hakyndaky karary üýtgedilip

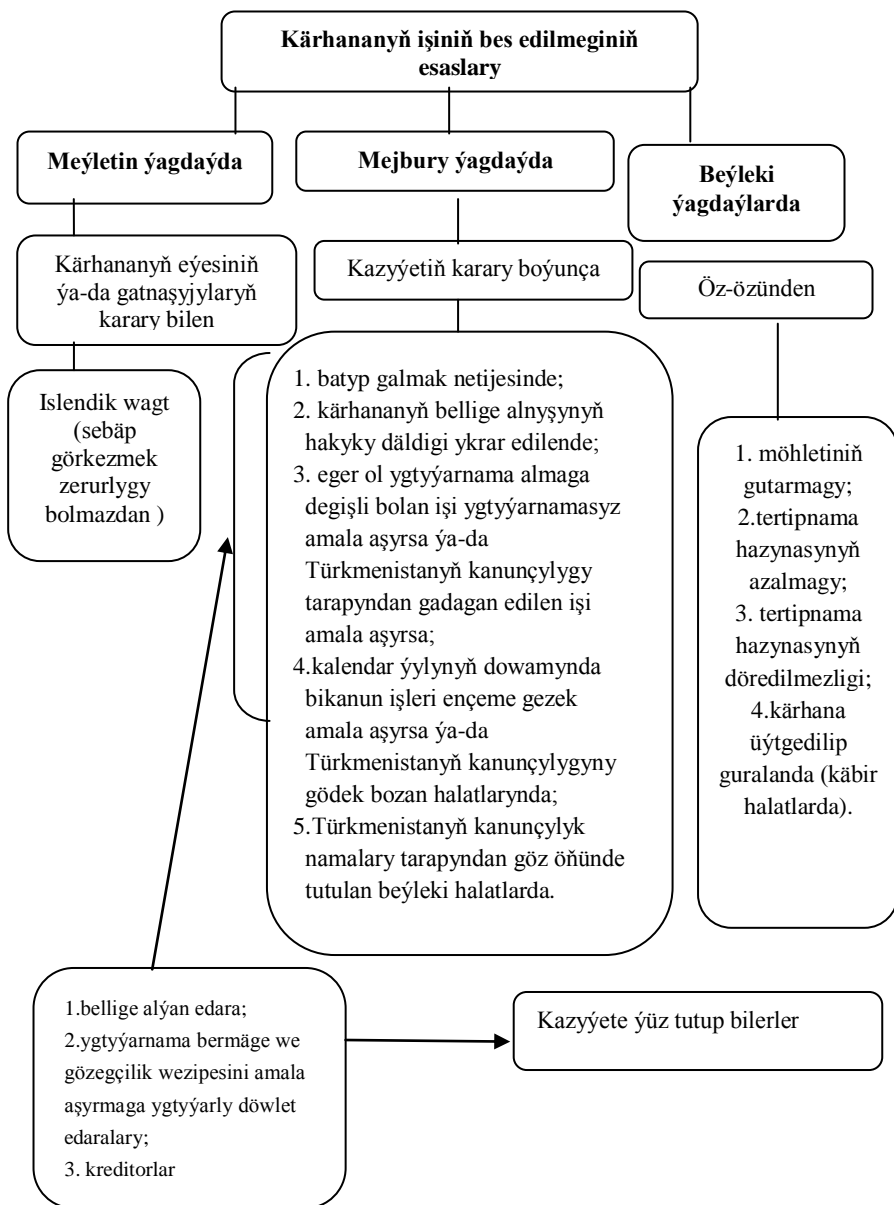
guralýan kärhananyň algydarlaryna ýazmaça görnüşde habar bermäge ýa-da resmi metbugat edaralarynda degişli habary (bildirişi) ýerleşdirmäge borçludyr. Bu kada üýtgedip guralýan kärhananyň algydarlarynyň hukuklarynyň kepili bolup çykyş edýär. Üýtgedilip guralýan kärhananyň algydarynyň bergidardan (kärhanadan) borçlaryny möhletinden öň ýerine ýetirmegini ýa-da olary özüne amatly kanuny usul (hasaplaşyk geçirmek, şertnamany ýatyrmak ýoly arkaly) bilen bes etmegi we şonuň bilen ýetirilen ýitgileriň öwezini dolmagy talap etmäge haky bardyr.

Eger kärhana üýtgedilip guralanda bölüji balans üýtgedilip guralan kärhananyň mirasdüşerlerini kesgitlemäge mümkinçilik bermese, onda täzeden ýüze çykýan kärhanalar üýtgedilip guralan kärhananyň borçnamalary boýunça onuň algydarlarynyň önünde raýdaşlyk jogapkärçiligini çekýärler.

§4 Kärhananyň ýatyrylmagynyň tertibi we netijeleri

Kärhananyň ýatyrylmagy onuň işiniň, hukuklary we borçlary başga kärhana mirasdüşerlik tertibinde geçmezden bes edilmegine getirýär.

Kärhananyň işiniň bes edilmegi onuň esasy maksadynyň (peýda almak) aradan aýrylmagy manysyna geler. “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 58-nji maddasyna görä, kärhananyň işiniň bes edilmegine sebäp bolýan esaslary üç toparda sanamak mümkin:

Kärhananyň işi meýletinlik tertibinde islendik wagtda şu aşakdakylaryň kabul eden kararlary esasynda bes edilýär:

döwlet kärhanasynyň, jemgyýetçilik guramasynyň kärhanasynyň eýesiniň;

ülüş (paý) eýeçiliginiň hukugyna esaslanan kärhananyň ähli gatnaşyjylarynyň.

Kärhananyň işini bes etmek hakyndaky karar, eger oňa onuň gatnaşyjylarynyň ýarysy ses beren bolsa, eger onuň esaslandyryş resminamalary tarapyndan başga ýagdaý göz önünde tutulmadyk bolsa, onda kabul edildi diýlip hasaplanylýar.

Salgyt salýan, ygtyýarnamalar berýän, ekologiýa, sanitariýa, arhitektura, tehniki howpsuzlyk we ýangyna garşy goranyş meselelerini alyp barýan edaralaryň kärhananyň işini togtatmak hakynda tekliplir girizmäge hukugy bardyr. Bu meseleler boýunça jedeller kazyýet tertibinde çözülýär.

Kärhanany ýatyrmak birnäçe etapdan ybaratdyr. Olar:

1.Kärhana eýesi, kazyýet ýa-da kärhanany esaslandyran edara kärhanany ýatyrmak hakynda karar kabul edýär. Olar ýatyrylyşygy geçirmeginiň tertibini we möhletlerini belleýärler, ýatyryş toparyny (ýatyryjyny) belleýärler. Kärhananyň ýerine ýetiriji edarasy ýatyryş toparynyň (ýatyryjynyň) bellenilen gününden başlap, kärhanany dolandyrmak boýunça öz ygtyýarlyklaryndan mahrum bolýar, onuň wezipesi ýatyryş topary (ýatyryjy) tarapyndan ýerine ýetirilýär.

2. Ýatyryjy topar (ýatyryjy) döwlet bellige alyş edarasyna kärhananyň hukuk ýagdaýynyň üýtgänligi hakyndaky habary we topar (ýatyryjy) hakyndaky maglumatlary berýär. Şonuň bilen birlikde ýuridik taraplaryň ýeke-täk döwlet sanawynda kärhananyň ýatyryş ýagdaýynyň gidişinde durýandygy hakynda bellik edilýär.

3. Ýatyryjy topar (ýatyryjy) kazyýetde ýatyrylýan kärhananyň wekili bolup çykyş edýär, kreditorlaryň ýüze çykarylmagy we debitor bergileriniň alynmagy üçin degişli çäreleri görýär. Ýatyrylýan kärhana diňe özüniň ýatyrylýandygy bilen baglanyşykly geleşikleri, şeýle hem ýatyrmak hakyndaky kararda göz önünde tutulan geleşikleri baglaşyp biler. Kärhana ýatyryjy toparyň (ýatyryjynyň) işi üçin jogapkärçilik çekýär.

4. Kärhananyň ýatyrylýandygy hakynda her bir kreditora ýazmaça görnüşde habar edilýär. Resmi metbugat edaralarynda kärhananyň ýatyrylýandygy, onuň kreditorlary tarapyndan talaplary bildirmegiň tertibi we möhletleri hakynda habar (bildiriş) ýerleşdirilýär.

5. Kreditorlar tarapyndan talaplaryň bildirilmegi üçin bellenilen möhlet tamamlanandan soň ýatyryjy topar aralyk ýatyryş balansyny düzýär. Onda ýatyrylýan kärhananyň emläginiň düzümi hakyndaky maglumatlar, kreditorlar tarapyndan bildirilen talaplaryň sanawy we olara seretmegiň netijeleri öz beýanyny tapmalydyr. Aralyk ýatyrylyş balansy kärhanany esaslandyryjylar (gatnaşyjylar) ýa-da kärhanany ýatyrmak hakyndaky karary

kabul eden dolandyryş edarasy tarapyndan tassyklanylmaga degişlidir.

6. Ýatyryjy topar (ýatyryjy) kreditorlar bilen hasaplaşyklary amala aşyrýar. Eger kärhanada bar bolan pul serişdeleri kreditorlaryň talaplaryny kanagatlandyrmak üçin ýeterlik bolmasa, ýatyryjy topar (ýatyryjy) ýatyrylýan kärhananyň emläginiň satuwynyň açyk söwdasyny amala aşyrýar. Ýatyrylýan döwlet kärhanasynyň emlägi kreditorlaryň talaplaryny kanagatlandyrmak üçin ýeterlikli däl ýagdaýynda soňkularyň talaplarynyň galan bölegini bu kärhananyň emläginiň eýesiniň hasabyna kanagatlandyrmak hakyndaky talap bilen kazyýete ýüz tutmaga haky bardyr.

7.Kreditorlar bilen hasaplaşyklary tamamlanlaryndan soň ýatyryjy topar ýatyryş balansyny düzýär. Balans kärhanany esaslandyryjylar (gatnaşyjylar) ýa-da kärhanany ýatyrmak hakyndaky karary kabul eden kärhananyň dolandyryş edarasy tarapyndan tassyklanylýar, şeýle hem garassyz auditor tarapyndan tassyklanylýar.

8. Kärhana ýuridik taraplaryň ýeke-täk döwlet sanawyndan çykarylandan soň, kärhananyň ýatyrylmagy gutardy, kärhana bolsa dowam etmegini bes etdi diýlip hasaplanýar.

Hasaba alnan kärhana işini bes eden ýa-da ýapylan halatlarda Hasaba alyş müdirligi ony Sanawdan çykarmak

amalyňy geçirýär. Eýesiniň (gatnaşyjynyň) ýa-da kazyýetiň hasaba alnany ýapmak hakyndaky çözgüdi, şeýle hem Türkmenistanyň kanunçylygy arkaly bellenilen beýleki esaslar Sanawdan çykarmak üçin esas bolup durýar.

Sanawdan çykarmak üçin ygtyýarly edilen edara tarapyndan hödürlenilýän resminamalar:

bellenilen nusgadaky arza;

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda teswirnama ýa-da başga bir resmi nama görnüşinde kärhanany (şahamçany, wekilçiligi) ýapmak hakyndaky çözgüt ýa bolmasa Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň (esaslyk maýa döwletiň gatnaşýan kärhanalar babatda) ýa-da öz ygtyýarlyklaryna laýyklykda beýleki döwlet edarasynyň çözgüdi;

şahadatnamanyň we Sanawdan göçürmeleriniň asyl nusgasy;

ýapylmagy hakyndaky habaryň köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde çap edilmeginiň tassyklamasy, karzdarlar bilen hasaplaşyklaryň tamamlanmagynyň tassyklamasy (salgyt gullugynyň we bankyň delilhaty), şeýle hem ýapyş balansy.

Hödürlenilen resmi namalar Türkmenistanyň kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyk gelýändigini babatda barlanylmaga degişlidir, şonuň netijesi boýunça Hasaba alyş müdirligi Sanawdan çykarmak ýa-da çykarmakdan ýüz öwürmek barada netijenama düzýär.

Sanawdan çykarmak baradaky netijenama salgyt gullugynyň edaralaryna we statistika edaralaryna hasaba alnany salgyt we statistika babatda hasapdan çykarmak

üçin, şeýle hem hyzmat edýän banka hasaby ýapmak üçin esas bolup durýar. Hasaba alyş müdirligi görkezilen amallar tamamlanandan soň sanawdan çykarmagy resmileşdirýär. Sanawdan çykarmakdan ýüz öwürmek baradaky netijenama ýüz öwürlmeginiň sebäplerini esaslandyryp, hödürlenilen resmi namalar bilen bilelikde ýüz öwürlmeginiň sebäplerini düzetmek üçin arza berijä gaýtarylyp berilýär.

Türkmenistanyň Ykdysadyýet we maliýe ministriliginiň Sanawdan göçürmeleriň hereket edýän döwründe hasaba alnan öz tertipnamasynda (düzgünnamasynda) göz önünde tutulan işi amala aşyrmadyk halatynda, şeýle hem Türkmenistanyň kanunçylygy arkaly bellenen beýleki halatlarda hasaba alnany mejbury ýagdaýda ýapmak we ony Sanawdan çykarmak hakynda kazyýete talap arzasyny ýollamaga haky bardyr. Kazyýet hasaba alnany ýapmak hakynda çözgüt çykaran halatynda Türkmenistanyň Ykdysadyýet we maliýe ministrligi kazyýet çözgüdiniň kazyýet tarapyndan güwä geçilen nusgasynyň esasynda netijenamany resmileşdirýär, hasaba alnany Sanawdan çykarýar, bu barada ony degişlilikde salgyt, statistika babatda hasapdan aýyrmak we hasaby ýapmak üçin salgyt gullugynyň edarasyny, statistiki edarany we hyzmat edýän banky habardar edýär.

“Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 60-njy maddasyna laýyklykda kärhana ýatyrylanda onuň kreditorlarynyň talaplary şeýle nobatlylyk boýunça kanagatlandyrylýar:

1. ýatyrylýan kärhananyň ömrüne ýa-da saglygyna zyýan ýetirenligi üçin öňünde jogapkärçilik çekýän raýatlaryň talaplary;

2. işden boşadylanda berilýän kömek pulunyň we kärhanada zähmet şertnamasy (kontrakty) boýunça işleýän adamlar bilen zähmet hakynyň tölegleri, şeýle hem awtorlyk şertnamasy boýunça pul haklarynyň hasaplaşygy;

3. kreditorlaryň ýatyrylýan kärhananyň emläginiň girewi bilen üpjün edilen borçnamalary boýunça talaplary;

4. hökmany salgyt we döwlete hem-de ýerlerdäki häkimiýet edaralaryna beýleki tölegler boýunça bergiler, şeýle hem bank kreditleri boýunça bergileri;

5. beýleki kreditorlar bilen hasaplaşyklar geçirilýär.

Her nobatyň talaplary şonuň öň ýanyndaky nobatyň talaplary kanagatlandyrylandan soň kanagatlandyrylýar. Kreditorlaryň talaplary kanagatlandyrylandan soň ýatyrylýan kärhananyň galan emlägi onuň şu emlägi zat hukugy ýa-da bu kärhana babatda borçnama hukugy bolan gatnaşyjylara berilýär.

Kärhananyň batyp galmagy diýlip kazyýet tarapyndan ykrar edilmeginiň ýa-da onuň özüniň batyp galandygyny yglan etmeginiň esaslary, şeýle hem bular ýaly kärhananyň ýatyrylmagynyň tertibi «Batyp galmak hakyndaky» Türkmenistanyň kanuny tarapyndan bellenilýär.

X bölüm TELEKEÇİLİK ŞERTNAMALARY

§1 Telekeçilik şertnamalary barada düşünje we aýratynlyklary

Telekeçilik şertnamasy – taraplaryň biriniň ýa-da iki tarapyň hem telekeçilik işini amala aşyrmak maksady bilen tölegli esasynda baglaşýan ylalaşygydyr¹⁴⁴.

Telekeçilik işi babatda şertnamalaryň aýratynlyklary şular bilen şertlenendir:

Birinjiden, telekeçilik şertnamalary olaryň taraplary (tarapy) tarapyndan telekeçilik işini amala aşyrmak maksady bilen baglaşylýar. Şeýle şertnamanyň taraplary (ýa-da taraplarynyň biri) harytlary satmak, emläkden peýdalanmak, işleri ýerine ýetirmek, hyzmatlary etmek boýunça özüniň kontragentleri bilen şahsy, durmuş talaplaryny kanagatlandyrmak üçin däl-de birsyhly peýda almaga gönükdirilen özüniň (özleriniň) hünär işi üçin munuň zerurdygy bilen baglanyşykly borçnamalaýyn gatnaşyklara girýär.

Ikinjiden, şeýle şertnamalara gatnaşyjy taraplar (ýa-da taraplaryň biri) telekeçilik işine gatnaşyjylar, ýagny, telekeçi ýuridiki şahslar we hususy telekeçiler bolmalydyrlar, olar döwlet tarapyndan bellige alnan pursatyndan başlap görkezilen işe gatnaşyjylar derejesine eýe bolýarlar. Belli bir halatlarda kanun telekeçilik pudagynda şertnamalaýyn borçnamalar hakyndaky kadalary telekeçi hökmünde bellige alynmadyk tarapa

¹⁴⁴ Предпринимательское право Российской Федерации. Отв.ред. Е.П.Губин, П.Г.Лахно. Москва 2005.с.908.

degişli etmek mümkinçiligine ýol berýär. Hususan-da, döwlet tarapyndan bellige alynmazdan telekeçilik işini amala aşyran raýatyň şunda özüniň salgyt tölemek babatda onuň telekeçi däldigine salgylanmaga haky ýokdur. Hususy telekeçiniň bellige almagyň, ygtyýarnama ýa-da şuna meňzeş resminama almagyň bellenen tertibini bozup, telekeçilik işini ýerine ýetirmegi, salgyt salmak maksady bilen, bu şahsy tarapy hususy telekeçi hökmünde salgyt töleýji däl diýip ykrar etmäge esas bolup bilmez¹⁴⁵.

Telekeçi ýuridiki şahslar (ýekebara kärhana, hojalyk şereketi, hyzmatdaşlyk kärhanalary we paýdarlar jemgyýetleri) bolup durýan telekeçilik işine gatnaşyjylaryň arasyndaky şertnamalar telekeçilik şertnamalary diýlip hasaplanýar. Sebäbi görkezilen taraplar peýda almaga öz işiniň esasy maksady hökmünde garaýarlar¹⁴⁶. Eger şertnamalar täjirçilik däl gurama tarapyndan telekeçilik işini amala aşyrmak maksady bilen baglaşylan bolsa, şeýle şertnamalary telekeçilige degişlileriň hataryna degişli etmek mümkindir. Sebäbi kömekçi häsiýete eýe bolan telekeçilik işi telekeçi däl ýuridiki şahsyň häsiýetini üýtgetmeýär¹⁴⁷.

Üçünjiden, telekeçilige degişli şertnamalar tölegli (muzdly) häsiýete eýedir. Şeýle şertnama gatnaşyjy tarap öz borçlaryny ýerine ýetirendigi üçin töleg ýa-da beýleki garşylyklaýyn hödürleme almalydyr. Şeýle aýratynlyk

¹⁴⁵ Türkmenistanyň Salgyt kodeksiniň 15-nji maddasynyň 2-nji bölümi.

¹⁴⁶ Telekeçi ýuridiki şahslar baradaky kadalar üçin serediň: Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 50-nji maddasy.

¹⁴⁷ Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 51-nji maddasy.

telekeçilik işiniň maksady (peýda almaga) ugur alanlygy bilen şertlenýär.

Dördünjiden, şertnamalaýyn borçnamalarda telekeçiler üçin *doly derejedäki erkinligiň we ýokary talaplaryň ulanylmagy* telekeçilige degişli şertnamalaryň häsiýetli aýratynlygydyr. Şertnamany erkin baglaşmak, onuň görnüşleri, häsiýeti, kontragentleri, onuň şertleri kesgitlenilen mahaly giňden göz önünde tutmak mümkinçiliklerinde beýan edilýän şertnamanyň erkinligi ýörelgesi¹⁴⁸ telekeçilige degişli şertnamalar üçin has häsiýetlidir. Şol ýörelge telekeçilik dolanyşygyny ösdürmek üçin uly mümkinçilikleri açýar.

Bäşinjiden, telekeçilik şertnamalaryny baglaşmak, üýtgetmek, bozmak we ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly jedellere ýörite tertipde (araçy we bitarap kazyýetler tarapyndan) garalýar. Ykdsady jedelleriň köpüsi telekeçilik şertnamalaryndan gelip çykýandyr we olar Türkmenistanyň Araçylyk iş ýörediş kodeksine laýyklykda araçy kazyýet tarapyndan çözülýär. Adatça, şol jedeller şertnama boýunça agzalalyklar, şertnamanyň şertlerini üýtgetmek baradaky ýa-da şertnamany bozmak hakyndaky, ýa bolmasa borçnamalaryň ýerine ýetirilmezligi ýa-da göüwnejaý ýerine ýetirilmezligi hakyndaky we başga jedellerdir.

¹⁴⁸Şertnama erkinligi ýörelgesini düzgünleşdirýän kdalar üçin serediň: Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 1-nji maddasynyň 2-nji bölümi we 333-nji maddasy.

§2 Telekeçilik şertnamalaryny baglaşmagyň tertibi

Telekeçilik şertnamalaryna tutuşlygyna alnanda raýat kanunçylygynyň kadalarynda göz önünde tutlan şertnamalary baglaşmak, üýtgetmek we bozmak hakyndaky umumy talaplar ulanylýar. Telekeçilik şertnamasyny baglaşmagyň amaly döp boýunça üç tapgyry özünde jemleýär:

- 1) taraplaryň biriniň teklipl (oferta) ibermegi;
- 2) beýleki tarapyň ofertany kabul etmegi (aksept);
- 3) teklibi iberen tarapyň (oferentiň) aksepti almagy.

Eger taraplar şertnama baglaşmak üçin bellenen formany berjaý edip, şertnamanyň düýp şertleriniň hemmesi boýunça ylalaşyk gazanan bolsalar, onda şertnama baglaşylan hasaplanylýar¹⁴⁹.

Telekeçilik şertnamalaryny baglaşmagyň käbir aýratynlyklary bardyr. **Birinjiden**, telekeçilik şertnamalary baglaşylan mahaly oferta çakylygyň uly ähmiýeti bardyr. **Oferta çakylyk** diýlip, şahslaryň näbelli toparyna ýüzlendirilen teklipl, eger onda gös-göni başgaça görkezilmedik bolsa, oferta çakylyk bolup durýar¹⁵⁰. Oferta çakylyga kim seslenýän bolsa (aksept)¹⁵¹ şol islendik adam bilen tekliplerde görkezilen şertlerde şertnama baglaşmagy teklipl edýän tarapyň erk-islegi göz önünde tutulýar. Mysal üçin, praýs-listleri, mahabatlandyryş bildirişleri oferta çakylyk bolup durýar.

¹⁴⁹ Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 341-nji maddasy.

¹⁵⁰ Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 343-nji maddasynyň ikinji bendi.

¹⁵¹ Aksept - diýlip ofertany kabul eden tarapyň onuň kabul edilendigi barada oferente iberilen doly we gürrüňsiz jogabyna düşünilýär

Ikinjiden, taraplar onuň şertlerini ylalaşmakda we kontragentleri seçip almakda erkin bolan telekeçilik şertnamalaryny baglaşmagyň umumy tertibinden başga hem olary baglaşmagyň beýleki käbir usullary bar. Mysal üçin, şertnamany söwdalarda baglaşmak şolara deňgişlidir. Eger onuň düýp mazmunyndan başgaça gelip çykmaýan bolsa, telekeçilik şertnamasy söwdalary geçirmek arkaly hem baglaşylyp bilner Söwdalar emlägi (gozgalmaýan emlägi, gymmatly kagyzlary), şeýle hem hukuklary (mysal üçin, şertnamany baglaşmaga hukugy) we başgalary ýerlemek üçin gönükdirilen şertnamalar baglaşylan mahaly ulanylyp bilner.

Kanun arkaly göz önünde tutulan halatlarda harytlary ýa-da emläk hukuklaryny satmak hakyndaky belli bir telekeçilik şertnamalary diňe söwdalary geçirmek arkaly baglaşylyp bilner. Hususan-da, söwdalarda şu şertnamalar: girew goýlan emlägi ýerlemek; döwlet walýuta serişdeleriniň we karzlaryň hasabyna amala aşyrylýan maýa goýum taslamalaryny Türkmenistanyň çäklerinde ýerlemek boýunça baş potratçyny seçip almak; hususylaşdyrylan mahaly emläk toplumy hökmünde kärhanany satmak şertnamalary baglaşylmalydyr.

Söwdalar bäsleşik ýa-da aukсион görnüşinde geçirilýär, olar açyk we ýapyk bolup biler. Açyk bäsleşiklere we aukсионlara islendik adamlaryň, ýapyklaryna bolsa – diňe şol maksatlar üçin ýörite çagyrylan adamlaryň gatnaşmaga haky bardyr. Bäsleşik boýunça bäsleşik toparynyň netijenamasy boýunça in oňat şertleri tekliپ eden adam, aukсионda bolsa – has ýokary nyрhy hödürlän adam söwdalaryň ýeňijisi diýlip ykrar

edilýär. Şertnama söwdalarda ýeňiş gazanan adam bilen baglaşylýar. Satyjynyň borjy söwdalaryň ýeňijisi bilen şertnama baglaşmakdyr, onuň ýerine ýetirilmezligi onuň çekilen zeelleriň öwezini dolmak görnüşinde jogapkärçiligine getirýär. Sowdalaryň ýeňijisiniň şol adamyny mejbury şertnama baglaşmagyny talap etmäge hem haky bardyr.

§3 Telekeçilik şertnamalarynyň görnüşleri

Telekeçilik şertnamalaryny olaryň mazmuny we subýektleriniň düzümi babatda iki topara bölmek mümkin. Subýektiniň düzümi boýunça telekeçilik şertnamalary öz içinde iki topara bölünýär. Birinjisi, iki tarapy hem telekeçi bolan şertnamalar (lizing, telekeçiniň töwekgelliginiň ätiýaçlandyrylmasy, harydy saklap bermek, daşawyş we ş.m.). Ikinjisi, bir tarapy telekeçi bolan şertnamalar (bölekleýin satyn almak-satmak, kärende, karz alyş-beriş we ş.m.). Mazmuny boýunça telekeçilik şertnamalary öz içinde dört topara bölünýär.

1. **harytlary satmak (ýerlemek)** - satyn almak-satmak, alyş-çalyş, energiýa serişdeleri bilen üpjün etmek baradaky şertnamalar.
2. **emlägi peýdalanmaga bermek** – kärende, lizing, karz alyş-beriş, kireý şertnamasy.
3. **işleri ýerine ýetirmek** - potrat şertnamasy.
4. **hyzmatlary etmek** - turistik hyzmat, dellalçylyk, eýeçiligi ynançly dolandyrmak, wekillik, ätiýaçlandyryş we daşawyş şertnamasy.

Iş ýüzünde köp gabat gelyän telekeçilik şertnamalarynyň Türkmenistanyň kanunçylygyna salgylanmak bilen aşakdaky tertipde görkezmek mümkin:

N	Şertnama-nyň ady	Tarap-laryň atlandy-rylyşy	Yuridiki kwalifika-siýasy	Şertnamanyň mazmuny	Kanun-çylyk esasy
1.	Satyn almak-satmak şertnamasy	Satyjy-alyjy	Iki taraplaýyn, konsessual, tölegli	Satyn almak-satmak şertnamasy boýunça satjy emläge eýeçilik hukugyny, onuň bilen baglanyşykly resminamalary we harydyny alyja bermäge boçludyr. Alyjy bolsa satyja ylalaşylan nyrhy tölemäge we satyn alnan emlägi kabul etmäge boçludyr.	Türkme-nistanyň raýat kodek-siniň 501-547 mad.
2.	Emlägi kireýine bermek şertnamasy	Kireýine beriji-kireýine alyjy	Iki taraplaýyn, konsessual, tölegli	Emlägi kireýine bermek şertnamasy boýunça emlägi kireýine beriji kireýine alyja emlägi belli bir wagtlık bermäge boçludyr. Kireýine alyjy bolsa kireý barada bellenen haky kireýine berijä tölemäge boçludyr.	Türkmenista-nyň raýat kodeksiniň 555-598 mad.
3.	Lizing şertnamasy	Lizing beriji-lizing alyjy	Iki taraplaýyn, konsessual, tölegli	Lizing şertnamasy boýunça lizingi beriji şertnamada şertleşilen möhlet bilen belli bir emlägi lizingi alyja peýdalanmaga bermäge boçludyr. Lizingi alyjy bellenen döwür boýunça hak tölemäge boçludyr.	Türkmenista-nyň raýat kodeksiniň 599-603 mad.
4.	Kärende şertnamasy	Kärendes ine beriji – kärendeçi	Iki taraplaýyn, konsessual, tölegli	Kärende şertnamasy boýunça kärendesine beriji belli bir emlägi wagtlıaýyn peýdalanmak üçin kärendeçi bermäge we boçludyr. Kärendeçi gepleşilen kärende hakyny kärendesine berijä tölemege boçludyr.	Türkmenista-nyň raýat kodeksiniň 604-628 mad.
5.	Françaýzın g	Françaýz beriji-	Iki taraplaýyn,	Françaýzing şertnamasy uzak möhletli borçnamalaýyn	Türkmenista-nyň raýat

	şertnamasy	françaýz alyjy	konsessual, tölegli	gatnaşyk bolup, munda garaşsyz kärhanalar zerur boldugyça özboluşly borçnamalary ýerine ýetirmek arkaly harydyň satuwa çykarylmagyna hem-de hyzmatlaryň amala aşyrylmagyna ýardam etmegi özara borç edinýärler.	kodeksiniň 629-636 mad.
6.	Potratçylyk şertnamasy	Buýrujy-potratçy	Iki taraplaýyn, konsessual, tölegli	Potratçylyk şertnamasyna görä potratçy şertnamada göz önünde tutulan işi ýerine ýetirmegi borç edinýär, zakazçy bolsa potratça ylalaşylan haky tölemäge borçludyr.	Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 650-668 mad.
7.	Turistik hyzmat hakyndaky şertnama	Syýahaty guraýjy-turist	Iki taraplaýyn, konsessual, tölegli	Turistik hyzmat hakyndaky şertnama boýunça syýahaty guraýjy (turistik kärhana) syýahatlary guramak baradaky ähli hyzmatlary tutuşlygyna turiste bermegi borç edinýär. Syýahatçy edilen hyzmatlar üçin şertleşilen haky syýahaty guraýja tölemäge borçludyr.	Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 669-679 mad. Türkmenistanyň syýahatçylyk hakyndaky kanuny
8.	Daşawyş şertnamasy	Iberiji-daşajy-alyjy	Iki taraplaýyn ýa-da köp taraplaýyn, konsessual, tölegli ýa-da tölegsiz.	Daşawyş şertnamasy boýunça daşajy bellenen ýerine ýüki eltmäge ýa-da ýolagçylary äkitmäge borçludyr.	Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 680-720 mad.
9.	Transpört ekspedisiýasy şertnamasy	Ekspeditör-buýrujy (ýüki iberiji ýa-da ýüki alyjy)	Iki taraplaýyn ýa-da köp taraplaýyn, konsessual, tölegli.	Ekspedisiýanyň şertnamasy boýunça ekspeditör buýrujynyň adyndan we onuň hasabyna ýük daşamak bilen baglanyşykly hereketleri amala aşyrmaga borçlanýar. Buýrujy ylalaşylan haky tölemäge borçludyr.	Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 742-755 mad.

NETIJE

Telekeçilik dünýä ykdysadyýetinde bolşy ýaly ýurdumyzyň ykdysady ösüşiniň esasy özeni hasaplanýar. Bu düşünjeden ugur alan Türkmenistan, telekeçilige hususan-da, kiçi we orta telekeçilere döwlet tarapyndan goldaw berilmegine uly üns berýär we muny ykdysadyýeti pugtalandyrmagyň esasy ugry hasaplaýar. Bu sebäpli Türkmenistanyň döwlet-hukuk ösüşiniň häzirki döwründe telekeçilik işi baradaky kadalaryň durmuşa geçirilmeginiň, milli kanunçylyga ornaşdyrylmagynyň dürli nukdaýnazarlardan seljerilmeginiň zerurlygy jedelsizdir.

Telekeçilik bilen meşgullanmak ýurdumyzyň ykdysadyýetini ösmegi we raýatlaryň girdeji almaklary üçin amatly örän amatly ýoldugy görülýär. 2020-nji ýyla çenli önümleriň 70 % hususy haryt öndürijiler tarapyndan öndürilmegi göz önünde tutulmagy telekeçiligiň gelejekde ykdysadyýetimizdäki ornunyň juda möhümdigini görkezýär.

Bu okuw gollanmasynda Türkmenistanda telekeçilik işiniň hukuk esaslary, kärhanalaryň guramaçylyk-hukuk görnüşleri, telekeçilige berilýän döwlet goldawynyň ugurlary we ýeňillikleri hukuk nukdaýnazaryndan ylmy esaslara salgylanmak arkaly giňişleýin beýan edilmäge synanyşyldy. Gollanmada beýan edilen ylmy gözleglere syn salanymyza telekeçilik hukugynyň ýurdumyzyň hukuk ulgamynda täze pudakdygyna garamazdan iň tiz özgerýän pudakdygyny görmek bolýar. Amala aşyrylmagy

meýilleşdirilýän ykdysady özgerişlikler bilen ýakyndan baglanyşykly bolan bu täze pudagy kämilleşdirmek üçin kanunçylygyň dünýä tejribesini öwrenmek we hukuk ylmy taýdan delillendirilen kanunçylyk tekliplerini taýýarlamak zerurlygy ýüze çykýar. Munyň bilen birlikde täze kabul edilýän kanunlara ylmy düşündirişler bermek, täze hukuk edebiýatlaryny taýýarlamak we ykdysady ulgamda ýüze çykýan islendik hukuk jedellerinden baş alyp çykyp biljek ýaş hukukçylary ýetişdirmek häzirki wagtda hukukçylaryň önünde esasy wezipeler bolup durýar.

EDEBIÝATLARYŇ SANAWY

KITAPLAR:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, watany, halky söýmek – bagtdyr. Aşgabat 2007.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. Aşgabat, 2007.
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. Aşgabat, 2007.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat, 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat, 2007.
7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. I-II tom Aşgabat 2008.
8. Разумнова И.И. Мелькие фирмы в США Экономика и управления Москва 1999.
9. Poroý, Tekinalp, Çamoglu, Bileleşikler we kooperatiw hukugy (türk dilinde), Beta neşirýaty, Stambul -1997.
10. И.А. Смагина. Предпринимательское право. Москва 2010.

- 11.Предпринимательское право под редакцией Н.М. Коршунова, Н.Д. Эриашвили. Москва 2001
- 12.Philippe Merle, Droit Commercial, Societes commerciales, Precis Dalloz, Paris 1996.
- 13.Осакве К., «Сравнительное правоведение в схемах: общая и особенная части», Издательство «Дело», Москва 2000.
- 14.Godin/Wiepert/Würdinger, Kommentar zum Handelsgesetzbuch, Bd.II, Berlin 1950.
- 15.Guhl/Merz/Kummer: Das schweizerische obligationenrecht, 7A. Zurich 1980.
- 16.Rowley, Rowley on Partnerships, New york 1960.
- 17.Предпринимательское право Российской Федерации/Отв. ред. Е.П. Губин, П.Г. Лахно, Москва 2003.
- 18.Предпринимательское (хозяйственное) право. Учебник в 2 т. Т. 1/Отв. ред. О.М. Олейник, Москва 2003.
- 19.Н.М. Коршунов, Н.Д. Эриашвили Предпринимательское право, Москва 2001
- 20.Black's law dictionary. (Amerikan hukuk sözlügi) ST.PAUL,MINN 1999.
- 21.В.В. Семенихин. Общество с ограниченной ответственностью (от регистрации до реорганизации) Москва 2010.
- 22.В.А. Лаптев. Предпринимательские объединения. Москва 2008.
- 23.М.М. Богуславский. Международное частное право. Москва 2010.

24. Tahir Akgemji, Kiçi we orta telekeçiligiň meseleleri we döwlet tarapyndan berilýän goldawlar (türk dilinde), Stambul 2003.
25. Разумнова И.И Мелькие фирмы в США Экономика и управления 1999
26. Jeffrey.J.Fox, Kiçi işler bilen uly möçberde pul gazanmagyň ýollary, (türk dilinde). Stambul 2006.
27. Bulmuş İsmail - Oktay Ertan - Törüner Mete "Kiçi senagat kärhanalarymyzyň ýagdaýy we Ýewropa bileleşigine giren halatymyzda ýüze çykyр biläýjek meseleler we olary çözmegiň usullary" (türk dilinde) Ankara 1990.

MAKALALAR:

1. Кирилина В. Понятие субъекта малого и среднего предпринимательства в российском законодательстве, Хозяйство и право №8 2008.
2. Курганов А.Д. Основные виды государственной поддержки малого предпринимательства в России. Юрист №1 2009.
3. “Telekeçilik- milli ykdysadyýetiň ösýän ugry” Türkmenistan gazeti 29.04.2009.
4. Псарева Э. Защита прав несовершеннолетних при удостоверении сделок и новое законодательство//Нотариальный вестник. 1999. № 7-8. с. 37.
5. О. Söýünowa, Hususyýetçiligiň hukuk binýady, Türkmenistan gazeti No:76 (26064), 29.04.2010.

6. Д.Ломакин. Доли участия в уставных капиталах хозяйственных обществ как особые объекты гражданского оборота. Хозяйство и право №2 2008.
7. W.F. Trapeznikow. Türkmenistanda paýdarlar we korporativ gatnaşyklaryň ösüşiniň usuly esaslary. Altyn asyryň ykdysadyýeti. No:3, 2010.
8. Н.Н. Мельников. Реорганизация Крестьянского (фермерского) хозяйства по законодательству России и стран СНГ. Российская Юстиция. №3/2009.
9. А. Курбатов. Государственная корпорация как организационно-правовая форма юридического лица. Хозяйства и право. №4/2008.
10. Muhamedow B.R., «Kiçi we orta telekeçiligiň hukuk esaslarynyň ösüşi» (Altyn asyryň ykdysadyýeti №8 2009).

KADALAŞDYRYJY HUKUK NAMALAR:

1. Türkmenistanyň Konstitusiyasy, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, Aşgabat 2008.
2. Türkmenistanyň raýat kodeksi, Aşgabat 1999.
3. Türkmenistanyň Salgytlar hayknda kodeksi, Aşgabat 2008.
4. Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi, Aşgabat 1997.
5. Türkmenistanyň Nika we maşgaa hakyndaky kodeksi (TSSR Ýokary Sowetiniň Wedomostlary, 1969-njy ýyl, № 24, 141- madda).

6. “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanuny (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2000., № 2, 13- madda).
7. Türkmenistandaky daşary ýurt graždanlarynyň hukuk ýagdaýy hakyndaky Kanuny (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993., № 9-10, 99- madda).
8. Türkmenistanyň Paýdarlar jemgyýetleri hakynda Kanuny (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1999 ý., № 4, 55- madda).
9. Türkmenistanyň Daýhan hojalygy hakyndaky kanuny (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2007 ý., № 1, 37-nji madda).
10. Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda Türkmenistanyň Kanuny (Türkmenistanyň Mejlisiniň maglumatlary 2009 ýyl, № 3).
11. Bergidarlaryň batyp galmagy hakyndaky Türkmenistanyň kanuny (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., № 9-10 , 56- madda).
12. “Strahowaniýe hakynda” Türkmenistanyň kanuny (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1995 ý., № 3 , 42- madda).
13. “Edara görnüşindäki tarapy döretmeýän hususy telekeçileri döwlet tarapyndan bellige almagyň tertibi hakyndaky” 31 belgili Düzgünnama (Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy tarapyndan 07.11.2003 ýylda tassyklanan. Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugynyň Başlygynyň 2005-nji ýylyň Gorkut aýynyň 7-sindäki № 44-Ö buýrugy bilen girizilen üýtgetmeleri we

Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugynyň Başlygynyň 2008-nji ýylyň maý aýynyň 21-indäki № 23-Ö buýrugy bilen girizilen üýtgetmeleri hasaba almak bilen)..

14. “Türkmenistanda hemişelik ýaşamaga ygtyýar bermegiň tertibi hakynda” Düzgünnama (Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözümleriniň ýygyny, 2002 ý., № 8, 411- madda).
15. “Edara görnüşindäki taraplary döwlet tarapyndan hasaba almagyň we olaryň hasabyny ýöretmegiň tertibi hakynda” Düzgünnama (Türkmenistanyň Prezidentiniň 2006-njy ýylyň Sentýabr aýynyň 8-nde çykaran № 8054 karary bilen tassyklan)
16. “Hojalyk subýektleriniň kiçi we orta telekeçilik subýektlerine degişlidigi barada güwänama bermek boýunça” Düzgünnama (Türkmenistanyň Statistika baradaky Döwlet komitetiniň 09.09.2009 güni çykaran No:29 belgili buýrugy bilen tassyklan).

INTERNET SAÝTLARY:

1. <http://zonazakona.ru/zakon/index>.
2. http://en.wikipedia.org/wiki/Electronic_commerce
3. <http://ukru.ru/code/08/169/index.htm>
4. http://en.wikipedia.org/wiki/Electronic_commerce
5. <http://ecommercetimes.com/?wlc=1258708825>

6. <http://yurclup.ru/docs/civil/article111.html>.
Г.Нестолий, «Эмансипация несовершеннолетних предпринимателей» s.1.
7. <http://jurisprudential.narod.ru> Пантюшов О.В.
Филиал (представительство) юридического лица
и обособленное подразделение.
8. <http://zonazakona.ru/zakon/index>.
9. <http://dba.ieu.edu.tr/conference>